

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ზოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის
ინსტიტუტი

ბორის ღარჩია

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა რედაქციები
გაგრძელებების მიხედვით

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1975

ნაშრომში რედაქციული თვალსაზრისით შესწავლილია ვეფხისტყაოსნის დანართი ეპიზოდები — ხატაელთა, ზვარაზმელთა, გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბები. ამ მონაკვეთის მიხედვით მოცემულია ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა კლასიფიკაცია, დადგენილია ძირითადი რედაქციული ჯგუფების ურთიერთმიმართება და წარმომავლობა.

რედაქტორი ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ბ ა რ ა მ ი ძ ე

70202

დ ————— 94—75

M 607 (03)—75

წი ნ ა ს ი ტ ე ვ ა ო ბ ა

წინამდებარე ნაშრომში აღძრულ საკითხებზე მუშაობა დაიწყო 1963 წლიდან, როდესაც ვეფხისტყაოსნის ვარიანტებიანი გამოცემის¹ მომზადებისას² ა. შანიძემ და ა. ბარამიძემ პოემის ჩანართი და დანართი სტროფების ვარიანტების მომზადება დაგვავალეს. ერთი ნაწილი ამ შრომისა — „ვეფხისტყაოსნის რედაქციები და მათი ურთიერთმიმართება ხვარაზმელთა ამბის მიხედვით“ იყო ჩვენი საკანდიდატო დისერტაცია, რომლის ავტორეფერატი³ და ზოგიერთი თავი ბეკდურადაც გამოქვეყნდა⁴. დანარჩენი ნაწილები საინსტიტუტო წლიური შრომების სახით წაკითხული და განხილულია რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ძველი ქართული მწერლობისა და რუსთველოლოგიის განყოფილებათა სხდომებზე. რამდენიმე დებულება თუ ნარკვევი აქედანაც არის გამოქვეყნებული⁵.

1 ვ ე ფ ხ ი ს ტ ყ ა ო ს ა ნ ი, ტექსტი ძირითადი ვარიანტებით, კომენტარებითა და ლექსიკონითურთ ორ ტომად ა. შ ა ნ ი ძ ი ს ა და ა. ბ ა რ ა მ ი ძ ი ს რედაქციით, I, შოთა რუსთველი, ვეფხისტყაოსანი, ტექსტი და ვარიანტები, თბ., 1966.

2 ამ საკითხზე იხ. ა. შ ა ნ ი ძ ე, დღევანდელი ვითარება ვეფხისტყაოსნის ტექსტის დადგენის საქმეში (ვეფხისტყაოსნის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 231—242).

3 Б. Ш. Д а р ч и а, Редакции поэмы Руставели и их взаимоотношения (на основе „Сказа о хорезмийцах“), Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Тб., 1968.

4 ხვარაზმელთა ამბის პროზაული ვერსიის შესახებ, „მაცნე“, 1967, № 2, გვ. 156—166; ვეფხისტყაოსნის რედაქციათა ურთიერთმიმართების საკითხები ხვარაზმელთა ამბის მიხედვით, „მაცნე“, 1967, № 4, გვ. 251—263; ვეფხისტყაოსნის რედაქციები ხვარაზმელთა ამბის მიხედვით, კრებ.: ქართული ლიტერატურის საკითხები, თბ., 1968, გვ. 179—205.

5 ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა კლასიფიკაცია გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბავთა მიხედვით, შოთა რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის XXXI სამეცნიერო სესია, 20—21 მაისი, 1971 წ., მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, გვ. 15—17; ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა პ. კარბელაშვილისეული პუბლიკაციის ტექსტის რედაქციული სახის დადგენისათვის, კრებ.: ძველი ქართული მწერლობისა და რუსთველოლოგიის საკითხები, V, თბ., 1973, გვ. 26—27; კიდევ ერთი შემთხვევა ვეფხისტყაოსნის

ნაშრომში ხელნაწერები შესწავლილია როგორც სტროფული შედგენილობის, ისე სათაურების ადგილისა და საერთო ტექსტის წაკითხვების მიხედვით. საერთოდ, ვეფხისტყაოსანი და მისი გავრცელებები ხელნაწერებში არ იძლევა ისეთ დიდ განსხვავებებს, როგორც ზოგიერთი ძველი ძეგლი, რომელთა ხელნაწერები რედაქციებადაა შეფასებული. პოემის ორივე მონაკვეთზე უმთავრესად არის ორთოგრაფიული, გრამატიკული და სტილისტური ხასიათის ნაირკითხვები. ამდენად, ვეფხისტყაოსნის რედაქციების შესახებ მსჯელობა რამდენადმე პირობითია და სტროფული შედგენილობის ზოგიერთ თავისებურებასთან ერთად აღნიშნული ხასიათის ვარიანტთა ერთობლიობას გულისხმობს.

ხელნაწერთა რედაქციული ჯგუფების გამოყოფისა და მათი ურთიერთმიმართების დადგენის დროს ვარიანტების შერჩევისას უმთავრესად ერთმანეთისაგან მნიშვნელოვნად დაშორებულ ნაირკითხვებს ვეყრდნობით, მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში გრამატიკული და ორთოგრაფიული ხასიათის წაკითხვებსაც ვუჩვენებთ. ამ უკანასკნელთ გადამწერთა ლაფსუსებთან ერთად დიდი და ზოგჯერ გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ხელნაწერთა და რედაქციათა რაობისა და წარმომავლობის განსაზღვრისათვის.

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერები გვიანდელია. მათში ასახვა ჰპოვა თავისი ეპოქის, XVII—XVIII საუკუნეთა ენობრივმა ნორმებმა. ამ თვალსაზრისით ხელნაწერთა შესწავლას გარკვეული დახმარების გაწევა შეუძლია მათი რედაქციული დახასიათებისათვის. მაგრამ ეს ცალკე კვლევის საქმეა და წინამდებარე ნაშრომში ამ მხრივ მხოლოდ გაკვირვებით არის მსჯელობა.

ხელნაწერთა უმრავლესობისათვის მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელია ინდივიდუალური, სპეციფიკური ნიშნები (ცალკეული სტროფები, წაკითხვები...), რომლებიც არც ერთ სხვა ნუსხაში არ დასტურდება. იმ მოტივით, რომ უფრო მოსალოდნელია ამგვარი თავისებურებანი ძველიდან მომდინარე კი არ იყოს, არამედ პირადად ეკუთვნოდეს ცალკეულ ხელნაწერთა რედაქტორ-გადამწერებს, მცირე გამოწკლისის გარდა, ამჯერად მათ შესახებ საუბარი არ გვექნება.

ხელნაწერებში ტექსტის შემოკლებისა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შოთაბე, ტ. 66, № 2, 1972, გვ. 497—500; ტარიელის ანდერძი და ვეფხისტყაოსნის გავრცელებების ზოგიერთი რედაქციული საკითხი, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 1, 1973, გვ. 25—33.

ნაშრომს საფუძვლად უდევს „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტების“ გამოცემა⁶. სტროფთა ნუმერაცია, ხელნაწერთა ლიტერები, პირობითი აღნიშვნები ამ წიგნის მიხედვით არის მითითებული. ამასთან ერთად, მიღებულია ის ცვლილებები, რომლებიც ვეფხისტყაოსნის 1966 წლის ვარიანტებიან გამოცემაში განხორციელდა. გარდა ამისა, აქ დამატებულია ის ხელნაწერები, რომლებიც ბოლო დროს გამოავლინა ს. ცაიშვილმა⁷ და რომლებიც თავის დროზე არ შესულა „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტებში“. ესენია: V²—Q279, B²—Q768, Z'—Q1075, W'—Q1335, F²—H422 და Y' — ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერი⁸.

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერები და მათი ლიტერები

A — H 757	A' — K 383
B — H 54	B' — H 964/ა
C — H 2074	C' — S 1675/ა
D — Q 1082	D' — H 1839
E — H 599	E' — Q 483
F — S 2829	F' — S 4527
G — S 4988	G' — Q 796
H — H 2610	H' — S 1727
I — Q 261	I' — H 412
J — H 461	J' — H 783
K — S 4499	K' — G 2315
L — A 363	L' — ვ. ასლანიშვილის ხელნაწერი
M — Q 779	M' — A 1123
N — S 3077	N' — H 66
O — K 205	O' — Q 799
P — S 1418	P' — S 2525
Q — K 215	Q' — C 10768/191

6 ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტები, ოთხ ნაკვეთად, თბ., ნაკვ. I, გამოსაცემად მოამზადა ს. ყუბანეიშვილმა, 1960; ნაკვ. II, გამოსაცემად მოამზადა ლ. კეკელიძემ, 1961; ნაკვ. III, გამოსაცემად მოამზადა მ. გუგუშვილმა, 1962; ნაკვ. IV, გამოსაცემად მოამზადა ივ. ლოლაშვილმა, 1963. ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებები მოთავსებულია IV ნაკვეთში.

7 ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, II, 1970, გვ. 46—47, 48—50, 53, 144—146, 152.

8 Y'-ით „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტებში“ აღნიშნულია პოემის ეპიტაფიკური გამოცემა.

R — Q 930	R' — D 12904/190
S — H 3249	S' — M 48
T — W 17	T' — H 248
U — S 5006	U' — A 654
V — H 3061	V' — ი. გრიშაშვილის ხელნაწერი
X — P 10	X' — S 5207
Y — H 740	Y' — ბორჯომის მუზეუმის ხელ- ნაწერი.
Z — W 27	Z' — Q 1075
W — ვახტანგ VI-ის 1712 წ. მოცემა	W' — Q 1335
	B ² — Q 768
	F ² — H 422
	V ² — Q 279

ხელნაწერთა სამუზეუმო ფონდები

- A — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ფონდი.
- S — იმავე ინსტიტუტის ყოფ. წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ფონდი.
- H — იმავე ინსტიტუტის ყოფ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ფონდი.
- Q — იმავე ინსტიტუტის ახალი ფონდი.
- K — აკად. ნ. ბერძენიშვილის სახ. ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერი.
- C — გ. ლეონიძის სახ. საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერი.
- D — იმავე მუზეუმის ხელნაწერი.
- M — საქ. მეცნიერებათა აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერი.
- W — ოქსფორდის ბოღლის ბიბლიოთეკის უორდროპის კოლექციის ხელნაწერი.
- P — პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერი.

პირობითი ნიშნები

მრავალწერტილი ვარიანტებში ნიშნავს: ხელნაწერში აღნიშნული ადგილი მოხეულია, ან არ იკითხება.

- ხელნაწერი მოცემულ წაკითხვას აკლებს. მაგ.: „ცილობა—T“ ნიშნავს: „ცილობა“ არ არის T ხელნაწერში.
- + ტექსტს ემატება. მაგ.: „ყოველთა + მითვე G“ ნიშნავს: ძირითადი ტექსტის „ყოველთა“-ს G ხელნაწერი უმატებს „მითვე“.
- ~ სიტყვები გადაადგილებულია. მაგ.: „ძალი მომეც ~ O“ ნიშნავს: O ხელნაწერში „ძალი მომეც“-ის ნაცვლად წერია „მომეც ძალი“.

] ნაცვლად. მაგ.: „მეფისა“ დიდისა J“ ნიშნავს: J ხელნაწერში „მეფისა“-ს ნაცვლად წერია „დიდისა“.

○ სათაურია. მაგ.: 1861, O ნიშნავს: 1861 სტროფის წინ არსებული სათაური.

არ იცნ — არ იცნობს. ნიშნავს: სტროფი არ მოიპოვება, თუმცა ხელნაწერი ამ ნაწილში დაზიანებული ან ფურცელდაკარგული არ არის.

აკლ — აკლია. იგულისხმება, რომ ფურცელი, რომელზედაც უნდა ყოფილიყო სტროფი, აკლია ხელნაწერს.

აღდ — აღდგენილია სხვა პირის მიერ სხვა ქალაქზე.

ადგილის მოგების მიზნით ვარიანტები, სადაც შესაძლებელია, შემოკლებით არის მოტანილი: ნაჩვენებია განმასხვავებელი ნაწილი თავში, შუაში ან ბოლოში:

განსხვავება თავში: „სადამდისინ (სასა- K)“ ნიშნავს: K-ში არის „სასამდისინ“; შუაში: „ფათერაკი (-თარ- Q)“ ნიშნავს: Q-ში არის „ფათარაკი“; ბოლოში: „წავიდა (-დეს D)“ ნიშნავს: D-ში არის „წავიდეს“.

ვარიანტების ჩვენებისას სტროფის ტაეპები დანომრილია ქართული ასოებით: ა, ბ, გ, დ.

ხელნაწერთა თარიღები ალებულია ს. ყუბანეიშვილის წიგნიდან: „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა სტროფული შედგენილობა“, თბ., 1959. ამასთან ერთად გათვალისწინებულია ს. ცაიშვილის წიგნი — „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია“, II, 1970.

ლიტერატურა, თუ საქმე არ ეხება საკითხის ისტორიას, მითითებულია ბოლო გამოცემის მიხედვით.

ავტორები ნაშრომში დასახელებულია სამეცნიერო წოდებისა და ხარისხის გარეშე.

დასასრულ, უღრმესი მადლობით უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხვარაზმელთა ამბის მონაკვეთზე ხელნაწერთა ერთმანეთთან შედარებაში დიდი დახმარება გაგვიწია ნანა გაბეშიამ.

შესავალი

რუსთველოლოგიის — ქართული ფილოლოგიური მეცნიერების ამ უძველესი დარგის — მრავალმხრივ და მრავალფეროვან პრობლემატიკაში ვეფხისტყაოსნის ტექსტოლოგიურ საკითხებს, პოემის ავტორისეული ტექსტის ძიებისა და დადგენის საქმეს მუდამ ერთ-ერთი პირველი ადგილი ეკავა. არსებობს ვეფხისტყაოსნის 50-ზე მეტი ბეჭდური გამოცემა; აქედან 15-ზე მეტი მეცნიერულ-კრიტიკულია; მათგან კიდევ რამდენიმე საგანგებო კომისიების მიერაა მომზადებული. ზღვა მასალას შეადგენს მონოგრაფიული ხასიათის შრომები თუ ცალკეული წერილები და შენიშვნები, რომლებიც უშუალოდ პოემის ტექსტის დადგენასა და გაგებას ემსახურება. მიუხედავად ამისა, ვეფხისტყაოსნის ტექსტი მაინც დაუდგენლად ითვლება, იგი ბევრ შემთხვევაში დაეას იწვევს და შემდგომ კვლევა-ძიებას მოითხოვს.

მთელ სირთულეს ის ქმნის, რომ არ შენახულა პოემის ძველი ხელნაწერები. ამჟამად ჩვენ არ მოგვეპოვება ვეფხისტყაოსნის არათუ დედანი, ავტოგრაფი, არამედ ისეთი ნუსხაც, რომელიც დედნისაგან, ან მასთან ახლო მდგომი ხელნაწერიდან, ან თუნდაც კიდევ, საერთოდ, თხზულების დაწერის ახლო ხანაში იყოს გადაწერილი. თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ამ რამდენიმე წლის წინათ აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მიერ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში აღმოჩენილ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერის ორად ორ ფურცელს, რომელსაც ხელის მიხედვით ილ. აბულაძე XVI საუკუნისად მიიჩნევს⁹, პოემის XVII საუკუნეზე ადრინდელი ხელნაწერი ჭერჭეროვით ცნობილი არ არის. არსებული ხელნაწერები კი, რომლებიც ოთხი საუკუნითა და კიდევ მეტი ხნითაა

⁹ ილ. აბულაძე, ვეფხისტყაოსნის ახლად მიკვლეული უძველესი (XVI ს.) ხელნაწერის ფრაგმენტი, „მაცნე“, 1964, № 3, გვ. 142—150.

რ. პატარიძის დაკვირვებით, ეს ფრაგმენტი XVI საუკუნის მიწურულს ან, უფრო ზუსტად, XVII საუკუნის დასაწყისს უნდა განეკუთვნებოდეს (ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, II, გვ. 50).

დაშორებული რუსთველის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ეპოქას, სომღინხარეობს არაერთხელ გადაწერილი და ნასწორები ნუსხები-დან და არც ერთი არ არის ისეთი, შერყვნილი რომ არ იყოს შემდეგდროინდელი გადამწერ-მბაძველებისაგან.

ვეფხისტყაოსნის ტექსტოლოგიური საკითხები ზშირად შორდება წმინდა რუსთველოლოგიურ სფეროს და უკავშირდება ისეთ უზარმაზარ საკვლევადიებო საქმიანობას, როგორიცაა ქართული ენისა და ლიტერატურის, ისტორიის, აზროვნების, მთელი ჩვენი კულტურის შესწავლა, XII—XIII და წინარე საუკუნეების მსოფლიო რელიგიურ და ფილოსოფიურ მოძღვრებათა შესწავლა, მეცნიერული მეთოდებისა და საშუალებების განვითარება-სრულყოფა და სხვა. მაგრამ უპირველესი და უმთავრესი მაინც ხელნაწერებია, რამდენადაც არ უნდა იყოს ისინი ნასწორები და დედნისაგან დაშორებული.

ვეფხისტყაოსნის მკვლევრები მუდამ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ პოემის ხელნაწერებს. კვლევა-ძიებისას ძირითადი საყრდენი და ამოსავალი ვახტანგისეულ გამოცემასთან ერთად მუდამ ხელნაწერები იყო. ოღონდ ხელნაწერთა სათანადო, სწორი გამოყენება ყოველთვის არ ხდებოდა. რუსთველოლოგიის ადრეულ ეტაპებზე და თითქმის უკანასკნელ ხანებშიაც ყველა ხელნაწერს ერთნაირი მნიშვნელობა ენიჭებოდა და ერთნაირი უფლებით იყენებდნენ. მაგალითად, ქართველიშვილისეული გამოცემის ტექსტის დამდგენი კომისია ასეთი პრინციპით მუშაობდა: „ჩვენი განზრახვა არის, შევათანხმოთ ვეფხისტყაოსანი (ლაპარაკია პოემის ვახტანგისეულ გამოცემაზე, — ბ. დ.) სხვა ვარიანტებთან. რაც აკლია, შევმატოთ ტექსტს და რაც ნამეტანია, გამოვაკლოთ“... „ჩვენი მოვალეობა იქნება მხოლოდ სხვადასხვა ვარიანტებიდან უკეთესის არჩევა“¹⁰.

„უკეთესის არჩევის“, ეს ერთი შეხედვით, სწორი პრინციპი, რომლის მიხედვითაც მეტ-ნაკლებად შემუშავებულია ვეფხისტყაოსნის ყველა ძირითადი გამოცემა, გარდა 1966 წლის გამოცემებისა, სინამდვილეში ძალიან მერყევია და მოკლებულია ობიექტურ, მეცნიერულ საფუძვლებს.

თანამედროვე ტექსტოლოგიური მეცნიერება და თვით ვეფხისტყაოსნის მრავალი ათეული წლის ტექსტოლოგიური მუშაობის

¹⁰ რ. ერისთავი, ი. გოგებაშვილი, ი. მუხარგია, ვეფხისტყაოსნის რედაქცია, ტფილისი, 14 ნოემბერი, გაზ. „დროება“, 15/XI—1980, № 241, გვ. 1—2 (დაყოფა ჩვენია).

გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ ვეფხისტყაოსნის ტექსტის მეცნიერულ-კრიტიკული გამოცემისათვის აუცილებელი პირობაა ტექსტის ისტორიის შესწავლა — ძირითადი რედაქციული ტიპების გამოყოფა, მათი ურთიერთმიმართების შეცნობა და საერთო არქეტიპის დადგენა.

ამ მიმართულებით მნიშვნელოვანი სამუშაოებია ჩატარებული. განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვით ვეფხისტყაოსნის ცნობილ მკვლევრებსა და გამომცემლებს ს. კაკაბაძესა და იუსტ. აბულაძეს. ისინი წლების განმავლობაში საგანგებოდ სწავლობდნენ პოემის ხელნაწერებს რედაქციული თვალსაზრისით და მათ შესახებ არა ერთი გამოკვლევა აქვთ გამოქვეყნებული. ძირითადი დებულებები და, შეიძლება ითქვას, საბოლოო შედეგები მოცემულია იმ გამოკვლევებში, რომლებიც ერთვის მათ მიერ მომზადებულ ვეფხისტყაოსნის მეორე გამოცემებს (1926 და 1927 წწ.).

ჯერ 1926 წელს „რუსთველიანაში“ (გვ. 9—10), შემდეგ 1953 წელს ვეფხისტყაოსნის თავის გამოცემაში (გვ. 404—407) პ. ინგოროყვამ მოგვცა პოემის ხელნაწერთა თავისებური კლასიფიკაცია, რომელიც მნიშვნელოვნად განსხვავდება ს. კაკაბაძისა და იუსტ. აბულაძის მიერ შედგენილ კლასიფიკაციებისაგან.

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერების სხვადასხვა მხრივ შესწავლასთან დაკავშირებით რედაქციული ხასიათის არაერთი საკითხია დასმული და გადაჭრილი პ. იოსელიანის, თ. ჟორდანიას, ალ. ხახანაშვილის, ე. თაყაიშვილის, კ. კეკელიძის, ა. შანიძის, ა. ბარამიძის, გ. ლეონიძის, ს. იორდანიშვილის, ს. ყუბანეიშვილის, ილ. აბულაძის, ქ. შარაშიძის, გ. მიქაძისა და სხვათა შრომებში.

ბოლო ხანებში ვეფხისტყაოსნის რედაქციათა გამოყოფისა და მათი ურთიერთმიმართების დასადგენად ფრიად დიდი მუშაობა გასწია ს. ცაიშვილმა. მან ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებიდან (სულ 160-ზე მეტი ხელნაწერია) გამოაცალკევა ის ნუსხები, რომლებიც ვახტანგის გამოცემიდან მომდინარეობს (ასეთია 100-ზე მეტი), მათ შორის ისეთებიც, რომლებიც სადავოდ ითვლებოდა და უძველესებადაც მიაჩნდათ¹¹. დანარჩენები შეისწავლა ცალკეული ნაწილების — პროლოგის, შუა მონაკვეთისა და დანართთა მიხედვით და გამოჰყო ძირითადი რედაქციული ტიპები, აღნიშნა მათი წარმოშობა და ურთიერთმიმართება¹². ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერების

11 ს. ცაიშვილი. ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია, თბ., 1957.

12 ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციები, თბ., 1963.

შესახებ თავისი ნარკვევები შექამებული და გაერთიანებული სახით ს. ცაიშვილმა გამოსცა 1970 წელს ორ ტომად „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორიის“ სახელწოდებით (ტ. I, — ვეფხისტყაოსნის რედაქციები; ტ. II, — ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერები).

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა რედაქციების შესახებ საყურადღებო ნარკვევებს აქვეყნებს ც. კარბელაშვილი¹³.

ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა არაერთი რედაქციული მხარეა დადგენილი. რედაქციული ჯგუფები ძირითადად გამოყოფილია, ბევრი საკვანძო საკითხი გარკვეულია ხელნაწერთა და რედაქციათა ურთიერთმიმართების მხრივაც. მაგრამ ამასთან ერთად, კვლავ რჩება უამრავი საკითხი, რომელიც სადავოა და დამატებით შესწავლას მოითხოვს. მაგალითად, ის, რაც ერთი მონაცემის მიხედვითაა მიღებული, შესამოწმებელია სხვა მონაცემების მიხედვითაც. რიგი საკითხებისა თავიდანა დასამუშავებელი მთელი სიღრმითა და სიგანით.

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა სრული რედაქციული შესწავლისათვის ადრე სათანადო პირობები არ არსებობდა. მას შემდეგ, რაც საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ არსებულ სიძველეთა საცავების შესწავლის შედეგად მიკვლეულ და საყოველთაოდ ხელმისაწვდომი გახდა ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერები, გამოქვეყნდა მათი აღწერილობანი, განსაკუთრებით, როდესაც ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა მთელი მემკვიდრეობიდან გამოცალკევებული იქნა პოემის ვახტანგის გამოცემიდან გადმოწერილი ნუსხები, გამოიცა ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა სტროფული შედგენილობა¹⁴, დაიბეჭდა ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტები, ვეფხისტყაოსნის კრიტიკული ტექსტი ხელნაწერთა და ბეჭდურ გამოცემათა ვარიანტებითურთ და სხვა — ყოველივე ამან მკვიდრი ნიადაგი მოამზადა ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა სრული რედაქციული შესწავლისათვის.

¹³ ვეფხისტყაოსნის გურგენასეული ხელნაწერი, ძველი ქართული მწერლობის საკითხები, II, თბ., 1964, გვ. 303—314; ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა კლასიფიკაციის ზოგიერთი საკითხი, შოთა რუსთველი, საიუბილეო კრებული, თბ., 1966, გვ. 339—350; მეფის ღმრთისწორობის იდეის შესახებ ვეფხისტყაოსანში, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1971, № 2, გვ. 21—32; ვეფხისტყაოსნის მშენათუნისეული რედაქციის ხელნაწერთა პროლოგისათვის, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1973, № 2, გვ. 37—56.

¹⁴ ს. ყუბანეიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა სტროფული შედგენილობა, თბ., 1959.

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა რედაქციული შესწავლა პოემის დანართი ეპიზოდების — ხატაელთა, ზვარაზმელთა და გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბავთა მიხედვით. ესენია სხვადასხვა ავტორის მიერ სხვადასხვა დროს შექმნილი ეპიგონური თხზულებანი, რომლებიც დაწერილია 16-მარცვლოვანი რუსთველური შაირით და შეიცავს 400-ზე მეტ სტროფს.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებების დაწყება ხატაელთა ამბით პირობითია¹⁵, რადგან ჯერჯერობით რუსთველოლოგიურ მეცნიერებას არ მოეპოვება მტკიცე საბუთი იმისა, თუ სად მთავრდება რუსთველისეული ტექსტი და საიდან იწყება დანართები. მაგალითად, როდესაც ზოგიერთი მკვლევარი დანართებად მიიჩნევს ხატაელთა ამბის ათეულობით წინა სტროფებსაც¹⁶, მეორენი რუსთველისეულად თვლიან ხატაელთა ამბავს და ზოგჯერ ზვარაზმელთა და გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებსაც.

განსაკუთრებულ სიროთულეს ქმნის ხატაელთა ამბავი (სტრ. 1780—1867). ეს ეპიზოდი ხელნაწერებში ორგანულად არის დაკავშირებული პოემასთან. მასში აღწერილია ქაჯეთის ციხის აღების შემდეგ ტარიელისა და ნესტანის თავის ძმადნაფიცებთან ერთად ინდოეთში დაბრუნება, ხატაელთაგან ინდოეთის გათავისუფლება და ტარიელისა და ნესტანის ქორწილი.

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებში, თუ იგი არ მოდის ვახტანგისეული გამოცემიდან, ან დეფექტური არ არის, ეს ეპიზოდი ყველა მათგანში სრულად არის წარმოდგენილი. განსხვავებულ ფინალს იძლევა მხოლოდ 1712 წლის ვახტანგისეული გამოცემა და მისგან მომდინარე ხელნაწერები. ამ გამოცემაში დაბეჭდილია ხატაელთა ამბის მხოლოდ რამდენიმე სტროფი, უფრო ისეთები, რომლებშიც ტარიელისა და ნესტანის ქორწილია გადმოცემული. ისეთები კი, რომლებიც ხატაელებს ეხება, უკლებლივ ამოღებულია.

¹⁵ ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციების შესწავლისათვის ამჯერად მნიშვნელობა არა აქვს გიორგი თუმანიშვილის მიერ შეთხზულ, ვახტანგისეული გამოცემის ბოლოს ჩართულ 11 სტროფს (სტრ. 1779¹—1779¹¹).

¹⁶ ი. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართული ენისა და მწერლობის საკითხები, თბ., 1956, გვ. 25—26; კ. კეკელიძე, რუსთველოლოგიური ნარკვევები, 1971, გვ. 79—85; შოთა რუსთველი, ვეფხისტყაოსანი, ს. კაკაბაძის რედაქტორობით, თბ., 1927, გვ. 185—188; მ. მახათაძე, რუსთველოლოგიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 280—309.

ვახტანგისეული გამოცემიდან მოყოლებული ხატაელთა ამბავი დანართად ითვლებოდა და არც ერთ ადრინდელ გამოცემაში არ შესულა. ბოლო ხუთი ათეული წელია იწყეს ამ ტრადიციის გადასინჯვა. იმ უდავო ფაქტის გამო, რომ ამ ეპიზოდში მოიპოვება მხატვრულად სრულყოფილი რუსთველური ადგილები, თვით ამბავი შინაარსობრივად და სიუჟეტურად საჭიროა, ვეფხისტყაოსნის ბოლო თავებიდან ჩანს, რომ ინდოეთი მტერს ჰყავს დაპყრობილი და მასში ხატაელები უნდა იგულისხმებოდეს — ყოველივე ამის გამო ზოგიერთი მკვლევარი ხატაელთა ამბავს პოემის განუყრელ ნაწილად და რუსთველის კალმის კუთვნილად თვლის¹⁷. ამისი შედეგი იყო, რომ ეს ეპიზოდი მთლიანი სახით შევიდა ვეფხისტყაოსნის კ. ჭიჭინაძისეულ (1934 წ.) და შემდეგ პოემის პირველ საიუბილეო (1937 წ.) და მისგან მომდინარე (1951, 1953, 1957 წწ.) გამოცემებში, თუმცა ხსენებული საიუბილეო ტექსტის დამდგენმა კომისიამ იგი დანართად ცნო¹⁸.

ამასთანავე, ხატაელთა ამბავში ბევრია აზრობრივად და მხატვრულად უსუსური სტროფები, ვულგარული გამოთქმები, პოემასთან იდეური შეუთანხმებლობა. არის სხვა რეალიზმის, რომელთაგან უეჭველად ჩანს მისი გვიანდელი წარმოშობა¹⁹.

ამის შემდეგ, რუსთველოლოგიაში შემუშავდა კომპრომისული შეხედულება, რომლის მიხედვითაც ხატაელთა ამბავი მიჩნეულია დანართად, ოღონდ რესტავრირებულ დანართად²⁰.

17 კ. ჭიჭინაძე, ალიტერაცია ქართულ შაირში და ვეფხისტყაოსნის პრობლემა, თბ., 1925, გვ. 40—64; მისივე, რუსთაველის გარემო, თბ., 1928, გვ. 129—149; მისივე, ვეფხისტყაოსნის დაბოლოება და შინაგანი მოცულობა (წიგნში: შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, 1934, გვ. IX—XX XVII);

იხ. აგრეთვე: ა. გააფრეელი, ვეფხისტყაოსნის დაბოლოების საკითხისათვის, გაზ. „კომუნისტი“, 1/XI — 1934 წ., № 253, გვ. 3; მ. ჯავახიშვილი, როგორ უნდა ბოლოვდებოდეს ვეფხისტყაოსანი, რჩეული თხზულებანი, ტ. VI, 1964, გვ. 423—425; მისივე, ვეფხისტყაოსნის დაბოლოებისათვის, იქვე, გვ. 428—434; ჯ. ლომაშვილი, წერილები, თბ. 1975, გვ. 200—213.

18 ამის შესახებ იხ. ა. შანიძე, ვეფხისტყაოსნის საკითხები, I, გვ. 220—

19 კ. კეკელიძე, რუსთველოლოგიური ნარკვევები, 1971, გვ. 71—85, 271, 283—285; მისივე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1958, გვ. 365—369; ალ. ბარამიძე, ნარკვევები, III, 1952, გვ. 64—113; მ. მახათაძე, რუსთველოლოგიის საკითხები, გვ. 251—309; დ. ქუმისიშვილი, რუსთაველის პოეტური ხელოვნების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1968, გვ. 93—101.

20 ე. ბერიძე, ვეფხისტყაოსნის დაბოლოების შესახებ, რუსთველოლოგიური ეტიუდები, თბ., 1961, გვ. 88—91; ალ. ბარამიძე, ნარკვევები, III, გვ. 84—107; მისივე, შოთა რუსთველი და მისი პოემა, თბ., 1966, გვ. 433—470:

ხატელთა ამბავს უშუალოდ მოსდევს ხვარაზმელთა ამბავი (სტრ. 1868—2024), რომელსაც აქვს საკუთარი პროლოგი და ეპილოგი და წარმოადგენს სიუჟეტურად ჩამოყალიბებულ ერთ, მთლიან, დასრულებულ ნაწარმოებს²¹. ამ ეპიზოდში მოთხრობილია ხვარაზმელების ბრძოლა ინდოეთის წინააღმდეგ:

ქორწინებისა და გახელმწიფების შემდეგ ტარიელი და ნესტანი კარგა ხანს ბედნიერად ცხოვრობდნენ. მაგრამ გავიდა ხანი და ტარიელი დასნეულდა. ამით ისარგებლა ხვარაზმამ, შურისძიების მიზნით შეკრიბა ლაშქარი, შეესია ინდოეთს და დაიპყრო და უმოწყალოდ ააოხრა იგი. ტარიელმა დახმარებისათვის მიმართა ავთანდილსა და ფრიდონს, რომლებიც დიდძალი ლაშქრითა და რჩეული ექიმებით დაუყოვნებლივ მიეშველენ მეგობარს. მათ დაამარცხეს ხვარაზმელები, გაათავისუფლეს ინდოეთი და განკურნეს ტარიელი. შემდეგ, ტარიელთან ერთად გადავიდნენ მომხვედურთა ტერიტორიაზე, სამაგიერო მიუზღეს მტერს და შეიპყრეს ხვარაზმმა. რაინდებმა გამოიჩინეს დიდსულოვნება და დასჯის ნაცვლად ხვარაზმმა შეიწყალეს. დიდი ღვინისა და ნადიმის შემდეგ ძმადნაფიცები თავიანთ ქვეყნებში ბრუნდებიან.

ამის შემდეგ იწყება ახალი თავები, სადაც გადმოცემულია ვეფხისტყაოსნის გმირების ტარიელ-ნესტანის, ავთანდილ-თინათინისა და ფრიდონის მოხუცებულობა, გარდაცვალება და დაკრძალვა. გარდაცვალების წინ ტარიელი და ავთანდილი ტოვებენ ანდერძებს, რომლებშიაც მოთხრობილია მათი საგმირო საქმეები²². ხელნაწერთა უმრავლესობაში ჯერ არის ტარიელის ანდერძი („ანდერძი ტარიელისა, ოდეს მიიცვალებოდა“ — სტრ. 2025—2049, 2057—2063), რომელსაც მიჰყვება ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალების ამბავი („სიკვდილი ტარი-

ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია, გვ. 36—40; მისივე, ვეფხისტყაოსნის დაბოლოების საკითხისათვის, ლიტერატურული წერილები, თბ., 1966, გვ. 120—127.

21 ხვარაზმელთა ამბის რუსთველურობის შესახებ იხ.: კ. ჰიკინაძის დასახელებული ნაშრომები; გ. ჯაქობიას მიერ გამოცემული „ომიანიანის“ წინასიტყვაობა, თბ., 1937, გვ. XIX—XX; შ. ნუცუბიძე, მთლიანი ვეფხისტყაოსნის პრობლემა, „ცისკარი“, 1966, № 5, გვ. 97—107 (გადაბეჭდილია მისსავე კრებულში: კრიტიკული ნარკვევები, ლიტერატურა და ფილოსოფია, თბ., 1969, გვ. 3—19); მისივე, ვეფხისტყაოსნის ერთი გამოცემის გამო, „მნათობი“, № 11, 1968, გვ. 133—140.

22 გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბავთა რუსთველურობის შესახებ ლაპარაკია კ. ჰიკინაძისა და შ. ნუცუბიძის ხსენებულ შრომებში.

ელისა და ცოლისა მისისა“ — სტრ. 2064—2069). ამის შემდეგ არის ავთანდილის ანდერძი, რომელიც D-სა და მისი მიმყოლი ნუსხების მიხედვით ნანუჩას მიეწერება („ანდერძი ავთანდილისა, რომელიც თქვა სიკვდილისასა, ნანუჩას ჩამატებული მას უკან“ — სტრ. 2070—2078, 2050—2056). ამას მოსდევს ავთანდილისა და თინათინის გარდაცვალების ამბავი („სიკვდილი ავთანდილისა და ცოლისა მისისა თინათინისა“ — სტრ. 2106—2110). შემდეგ — ფრიდონისაგან მეგობართა და ტირების ეპიზოდი („აქა ფრიდონისაგან ორგანვე მისვლა და ტირილი და მოთქმა“ — სტრ. 2111—2120) და ბოლოს — ეპილოგი (სტრ. 2121—2126).

ამათ გარდა, ზოგიერთ ხელნაწერთა ჯგუფში ჩამატებულია ახალი ანდერძები: ტარიელის ანდერძის წინ KOG' ხელნაწერებში არის 18-სტროფიანი ე. წ. ტარიელის პირველი ანდერძი („აქა პირველი ანდერძი ტარიელისაგან თავის შვილს თანა“ — სტრ. 2024¹—2024⁸). D-სა და მისი ჯგუფის ნუსხებში, აგრეთვე ზოგიერთ სხვა ჯგუფის ნუსხებშიაც არის კიდევ ორი ანდერძი, რომლებიც იმავე D-სა და მისი მიმყოლი ნუსხების ცნობით ეკუთვნის იოსებ თბილელს. ეს არის, ერთი, ტარიელისა და ნესტანის ანდერძი („აქა კიდევ სხვა ანდერძი და სოფლის გმობა ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანისა, ტფილელის იოსების ნათქვამი“ — სტრ. 2063¹—2063³⁴), რომელიც უშუალოდ მოსდევს ტარიელის ანდერძს და, მეორე, ავთანდილის ანდერძი („კიდევ სხვა ანდერძი ავთანდილისა, რომელ თქვა ჟამსა სიკვდილისა, ტფილელის იოსების გამოთქმული“ — სტრ. 2079—2105), რომელიც ებმის ნანუჩასეულ ავთანდილის ანდერძს.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებების ჩამოყალიბების ისტორიის, მათი ავტორებისა და დაწერის დროის შესახებ ცნობები ძალიან მწირია. გარდა ნანუჩასა და იოსებ თბილელის ანდერძებისა, სხვა ეპიზოდების ავტორობის შესახებ მტკიცე საბუთი არ ჩანს. ვეფხისტყაოსნის ეპილოგში, რომელიც ხელნაწერებში პოემის გაგრძელებების ბოლოს არის მოთავსებული, დასკვნის სახით „ვინმე მესხი მელექსე“ ლაპარაკობს გმირთა გარდაცვალების შესახებ:

გასრულდა მათი ამბავი ვითა სიზმარი ღამისა,

გარდახდეს, გავლეს სოფელი, — ნახეთ სიმუხთლეთ ჟამისა! —

ვის გრძლად ჰგონია, მისთვისცა არის ერთისა წამისა.

ვწერ ვინმე მესხი მელექსე მე რუსთველისად ამისა. (2121)

როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია მითითებული, ეს „ვინმე მესხი მელექსე“ პოემის ერთ-ერთი ინტერპოლატორთაგანი უნდა იყოს. ყველაზე უფრო მოსალოდნელია, მისი შეთხზული იყოს გმირთა გარდაცვალების ამბები, თუ ყველა არა, რომელიმე პათ-განი მაინც.

ხვარაზმელთა ამბის ავტორობის შესახებ ერთგვარი ბიბლიო-გრაფიული ცნობის შემცველია მისი პროლოგი და ეპილოგი (სტრ. 1869, 1870, 2024). აქედან ვგებულობთ, რომ ხვარაზმელთა ამბავი პოეტის ორიგინალური ნაწარმოები არ ყოფილა; მას მხოლოდ გა-ულექსავს ვინმე სარგისის თხზულება. პოეტი ამ თხზულების და-უსრულებლობას, გაულექსავად დარჩენას უკავშირებს თმოგვეში მომხდარ რაღაც უბედურებას, თმოგველთა აყრასა და გადასახ-ლებას:

ეს ამბავი დარჩომოდა სარგისს ლექსთა შეუწყობლად,

აგრე თმოგვი თმოგველთაგან შესავლითურთ დარჩა ობლად.

(2024, 1—2).

აქედან გამომდინარე მიღებულია, რომ სარგისი უნდა იყოს თმოგველი. ჩვენს ისტორიაში რამდენიმე სარგის თმოგველია ცნო-ბილი. მათგან თუ რომელია ხვარაზმელთა ამბის პროზაული ვერ-სიის ავტორი, ჭერჯერობით გაურკვეველია.

ეს მონაცემები, რომელთაც ემატება ხატაელთა ამბის მესხური რეალიები, ამტკიცებს, რომ ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებების ძი-რითადი ეპიზოდები ჩამოყალიბდა მესხეთში, რომ მათი ავტორები არიან მესხეთიდან. ჩვენი მკვლევრები არც იმას გამორიცხავენ, რომ ხატაელთა და ხვარაზმელთა ამბების ავტორიც სწორედ ის „ვინმე მესხი მელექსე“ იყოს²³.

ხერხდება მიახლოებით განისაზღვროს ვეფხისტყაოსნის გაგრ-ძელებების შექმნის დროც. ვეფხისტყაოსნის უძველეს ხელნაწერებ-ში, რომლებიც XVII საუკუნეს განეკუთვნება, ყველა რედაქციაში შესულია პოემის გაგრძელებების ბოლო თავები. ტარიელის ან-დერძის ტექსტის (სტრ. 2060, 2, 2063) გავლენა ემჩნევა თეიმურაზ პირველის „იოსებ-ზილიხანიანს“²⁴. თეიმურაზის ეს თხზულება

²³ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1958, გვ. 366—367; ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთველი და მისი პოემა, გვ. 480; მისივე, ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებანი, წიგნში: ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1966, გვ. 284—287.

²⁴ ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციები, გვ. 99—100, 108—110; მისივე, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, I, გვ. 19—20, 250—252.

1629 წელს უკვე დამთავრებული ჩანს²⁵. ხვარაზმელთა ამბავსა და მომდევნო თავებს იცნობს აგრეთვე ვეფხისტყაოსნის გაგრძელება-თა გაგრძელება „ომიანიანი“²⁶. ეს თხზულება დაწერილი უნდა იყოს XVII საუკუნის დასაწყისში, კერძოდ, კ. კეკელიძის გამოკვლევით, 1609—1613 წლებში²⁷.

მაშასადამე, ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებების ბოლო თავები XVII საუკუნის დასაწყისში უკვე ჩამოყალიბებულია.

პოემის პირველი, ყველაზე ძველი დანართის — ხატაელთა ამბის შექმნის უადრესი თარიღის განსაზღვრისათვის ეყრდნობიან იმ ფაქტს, რომ მასში კათალიკოსთან ერთად, მის გვერდით მოხსენიებულია მაწყვერელი:

ავთანდილ და ფრიდონ ტირან გულ-სადაგად, არ თუ კრელად,
მაგრა ექმნეს სულსა მღებელ, კათალიკოს-მაწყვერელად.
(1795,3—4)

კ. კეკელიძის დამაჯერებელი²⁸ განმარტებით, აქედან ჩანს, რომ, როდესაც ეს ადგილი იწერებოდა, სამცხის ეკლესია ფორმალურად თუ საბოლოოდ მცხეთის ეკლესიისაგან ჩამოშორებულია. ეს „პროცესის სამცხის ეკლესიურად ჩამოშორებისა მცხეთისაგან, — წერს კ. კეკელიძე, — დაწყებული ჯერ კიდევ მეოთხმეტე საუკუნის გასულიდან, ძლიერდებოდა მეოთხმეტეში და დამთავრდა მეთექვსმეტე საუკუნის დამდეგს“. კ. კეკელიძე ზოგადად განსაზღვრავს: „ამნაირად, პირველი და, მაშასადამე, ყველაზე ადრინდელი დამატება მეოთხმეტე-მეთექვსმეტე საუკუნეებზე ადრე დაწერილი ვერ იქნება“-ო²⁹.

ამავე თარიღს შეესაბამება ხვარაზმელთა ამბის დაწერის დროც. როგორც ალ. ბარამიძემ დაადგინა, ხვარაზმელთა ამბავი

²⁵ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1958, გვ. 378—379.

²⁶ ქაიხოსრო, ომიანიანი, გ. ჯაკობიას რედაქციით, თბ., 1937 წ., რედაქტორის შესავალი წერილი, გვ. XIX—XX; ტრ. რუხაძე, ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი და მისი ომიანიანი, „ლიტერატურული ძიებანი“, VIII, 1953, გვ. 179—196; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, გვ. 367; ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციები, გვ. 97—98.

²⁷ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, გვ. 371—375.

²⁸ ბოლო დროს ამ საკითხზე სხვაგვარ დასკვნას აკეთებს პ. რატიანი („მნათობი“, 1971, № 11, გვ. 191—192, № 12, გვ. 163—164).

²⁹ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, გვ. 366 (დაყოფა ჩვენი).

მნიშვნელოვან გავლენას განიცდის სერაპიონ საბაშვილის როსტომიანისა³⁰. სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული შეხედულებით, „როსტომიანი“ სერაპიონ საბაშვილს გაულექსავს დაახლოებით XV საუკუნის მიწურულსა და XVI საუკუნის პირველ მესამედში³¹. ამის მიხედვით, ხვარაზმელთა ამბის გაულექსვა XVI საუკუნის პირველ მესამედზე ადრე არაა სავარაუდებელი.

ბოლოდროინდელი გამოკვლევით, რომელიც შ. ონიანს ეკუთვნის, ს. საბაშვილს „როსტომიანის“ გაულექსვა უნდა დაემთავრებინა ბაგრატ VI-ის მეფობის (1465—1478 წწ.) დასაწყისში, დაახლოებით 1466—1467 წლებში (შოთა რუსთველი, საიუბილეო კრებული, „მეცნიერება“, 1966, გვ. 325). შ. ონიანის ეს ნარკვევი ჯერ გამოქვეყნებული არ არის. თუ წარმოდგენილი დებულება გამართლდება, მაშინ ეს შესაძლებლობას ქმნის ხვარაზმელთა ამბის შეთხზვის თარიღი რამდენიმე ათეული წლით გადაიწიოს. ამას ხელს არ უშლის წინა ეპიზოდის, ხატაელთა ამბის შექმნის ზემორე აღნიშნული დათარიღება. საესებით შესაძლებელია, ხატაელთა ამბავი შექმნილიყო XV საუკუნის პირველ ნახევარში და მას მალე მოჰყოლოდა ხვარაზმელთა ამბავი.

ამრიგად, ვეფხისტყაოსნის უმთავრესი და უძველესი დანართები შექმნილი უნდა იყოს XV—XVI საუკუნეებში, რომელთაც XVII საუკუნეში დაემატა ნანუჩასა და იოსებ თბილელისეული ანდერძები და ზოგიერთი სხვა ეპიზოდი³².

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებების დაწერის დროის ცოდნა საკიროა თვით ამ თხზულებებისა და, საერთოდ, ვეფხისტყაოსნის რედაქციული შესწავლისათვის. უფრო ეს ითქმის იმ დროის შესახებ, რომელიც გავიდა მათი შეთხზვიდან XVII საუკუნემდე, თუ

30 ალ. ბარამიძე, ვეფხისტყაოსნის „პლასტების“ დათარიღებისათვის, თბილისის უნივერსიტეტის შოამბე, IX, 1929, გვ. 120—130.

31 კ. ქეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, გვ. 326—330; ალ. ბარამიძე, ნარკვევები, II, 1940, გვ. 69—74.

32 „რუსთველიანას“ პირველ გამოცემაში (1926 წ.) პ. ინგოროყვამ გამოთქვა მოსაზრება, რომ თითქმის ხატაელთა, ხვარაზმელთა და გმირთა გარდაცვალების ამბები შეთხზული იყოს XIV საუკუნეში. უმნიშვნოდ ესევა გამოცემული მეორე გამოცემაშიაც (თხზულებათა კრებული, I, 1963, გვ. 32—41). მას შემდეგ, რაც ამ საკითხზე გამოქვეყნდა კრიტიკული შენიშვნები (კ. ქეკელიძე, „მნათობი“, № 2, 1927 წ.), კერძოდ, ალ. ბარამიძემ დაამტკიცა (1927 წ.), რომ ხვარაზმელთა ამბავს „როსტომიანის“ გავლენა განუცდია, დასახელებულ თხზულებების შექმნის თარიღად ისევ XIV საუკუნის დასახელება ყოვლად გაუმართლებელია.

მის შუა წლებამდე, საიდანაც ხელნაწერები შენახულა. ეს საჭიროა თუნდაც იმიტომ, რომ განსაზღვრულ იქნეს, ესა თუ ის ცვლილება შეიძლებოდა თუ არა ამ დროს მომხდარიყო, ან ეს დრო საკმარისი იქნებოდა თუ არა ამა თუ იმ რედაქციული პროცესის დასრულებისა და გავრცელებისათვის. ირკვევა, რომ ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებს ამ პერიოდში მნიშვნელოვანი ცვლილებები განუცდია. ყოველ შემთხვევაში, ძველ, XVII საუკუნის ხელნაწერებში იგი განსხვავებულ რედაქციებად უკვე ჩამოყალიბებული და გაფორმებულია.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებს დიდი დახმარების გაწევა შეუძლია იმის დასადგენად, თუ რა დროინდელია ის რედაქციული თავისებურებები, რომლებიც დღეს ახასიათებს, საზოგადოდ, ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებს. ამას გარკვეული კავშირი აქვს წინამდებარე ნაშრომში აღძრულ საკითხთან.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებები ძველი ქართული მწერლობის უთუოდ საყურადღებო ძეგლებია. თქმა არ უნდა, მათი რედაქციული შესწავლა თავისთავად საჭირო საქმეა. მაგრამ, მეორე მხრივ, როგორც ეს ჩვენ გვიანტერესებს, რამდენად გამოსადეგი იქნება ისინი ვეფხისტყაოსნის რედაქციული შესწავლისათვის? რაც არ უნდა გადაიწიოს ამ ეპიზოდთა შექმნის თარიღი, ისინი მაინც რუსთველის პოემის გვიანდელი დანართებია და, თუ მეტით არა, ორისამი საუკუნით მაინცაა დაშორებული XII—XIII საუკუნეთა მიჯნას, ვეფხისტყაოსნის დაწერის სავარაუდო დროს. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ვეფხისტყაოსანი ამ ხნის განმავლობაშიაც განიცდიდა გარკვეულ რედაქციულ ცვლილებებს. რუსთველოლოგიურ მეცნიერებაში ვეფხისტყაოსანი და დანართები სხვადასხვა რედაქციის ტექსტებადაა მიჩნეული. ს. კაკაბაძე წერს: „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის განვითარებას ჰქონდა თავისი ძალიან რთული გზა, განსხვავებული ძირითად[ი] ტექსტისათვის და გაგრძელებისათვის“³³.

ეს აზრია დადასტურებული ბოლოდროინდელი გამოკვლევითაც. ვეფხისტყაოსნის სხვადასხვა ნაწილების განხილვისას ს. ცაიშვილს ვეფხისტყაოსნის ძირითად ნაწილში გამოყოფილი აქვს ოთხი რედაქციული ჯგუფი, დანართებში კი — ორი ჯგუფი³⁴.

ხელნაწერთა დაწვრილებითი რედაქციული ანალიზის შედეგად ეს შეხედულება ცილობას იწვევს. ირკვევა, რომ ვეფხისტყაო-

33 ს. კაკაბაძე, ვეფხისტყაოსნის პრობლემის გარშემო, საისტორიო მოამბე, I, 1924, გვ. 134.

34 ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, I, გვ. 193—281.

ოსნის ყველა ნაწილი რედაქციულად მტკიცედ უკავშირდება ერთ-მანეთს. ხატელთა, ხვარაზმელთა და გპირთა გარდაცვალების ამბები ყველა ძველ ხელნაწერში მოიპოვება და ამ მონაკვეთშიაც ძირითადად იმდენივე და იგივე რედაქციული ჯგუფები გამოიყოფა, რაც ვეფხისტყაოსნის სხვა ნაწილებში. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ვეფხისტყაოსნის ტექსტს ამ ეპიზოდების დართვამდე როგორი ცვლილებებიც არ უნდა გაეწეო, მას თავიდან ბოლომდე, ჩანართ დანართებიანად ერთიანი რედაქციული ცვლილებები მას შემდეგაც განუცდია, რაც დაემატა აღრინდელ დანართთა ბოლო თავები. ცვლილებათა ამ ფენის შეცნობა და გამოყოფა ძალიან გაგვიადვილებდა პოემის პირველადი ტექსტის განსაზღვრასა და დადგენას. ის გარემოება, რომ ეს თხზულებები გვიანდელია, ვეფხისტყაოსნის რედაქციული შესწავლისათვის ზოგიერთ შემთხვევაში უფრო ხელსაყრელიცაა. ამ ნაწილში რედაქტორ-შემსწორებლები მეტ თავისუფლებას იჩენენ, ტექსტი უფრო გამჭვირვალეა და რედაქციული ნიშნების დანახვა აქ შედარებით ადვილია.

ყოველივე ამის გამო, ვფიქრობთ, ვეფხისტყაოსნის დანართთა რედაქციულ შესწავლას გარკვეული დახმარების გაწევა შეუძლია საკუთრივ ვეფხისტყაოსნის რედაქციული შესწავლისათვის.

თავი პირველი

რედაქციული ჯგუფები და ქვეჯგუფები

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა რედაქციული შესწავლისას პოემის გაგრძელებებს ადრე სათანადო ყურადღება არ ექცეოდა. ამ თვალსაზრისით იგი განხილულია მხოლოდ ს. ცაიშვილის წიგნში „ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციები“ (1963 წ., გვ. 117—134), რომელიც მცირეოდენი ცვლილებებით მთლიანად გადაბეჭდილია მისსავე „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორიის“ პირველ ტომში (1970 წ., გვ. 258—276). აქ გაგრძელებებად სახელდებულია ხვარაზმელთა და გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბები, რომელთა მიხედვითაც გამოყოფილია ორი რედაქციული ჯგუფი: 1. EFIRZH'N'Z' და 2. ყველა დანარჩენი ხელნაწერი. მართალია, ორივე გამოცემაში³⁵ ლაპარაკია ე. წ. „მესამე ჯგუფის“ ხელნაწერების შესახებ, რომლებიც გვიანდელ ანდერძებს შეიცავენ, მაგრამ ისინი ცალკე ჯგუფად გამოყოფილი არ არის³⁶. ხატაელთა ამბავი

³⁵ ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციები, გვ. 117—118; ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, I, გვ. 258—259.

³⁶ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორიაში“ არის რამდენიმე ადგილი, საიდანაც ირკვევა, რომ ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა აღნიშნულ კლასიფიკაციას ავტორი ახლა არ იზიარებს. პირველ ტომში დამატებულია ასეთი შენიშვნა: „ამდენად, დასასრულის მიხედვით ფაქტიურად ოთხი რედაქცია ჩვენთვის უკვე ცნობილი დამატებების (იოსებ თბილელისა და სხვ.) გამოკლებით პირობით შესაძლოა ორი რედაქციად წარმოვიდგინოთ“ (გვ. 259; დაყოფა ჩვენია, — ბ. დ.).

მეორე ტომში ცალკეული ხელნაწერების აღწერისას ს. ცაიშვილი იმეორებს თავის ადრინდელ შეხედულებას პოემის სხვადასხვა ნაწილში (პროლოგში, შუა მონაკვეთსა და დანართებში) სხვადასხვა რედაქციული ტიპების არსებობის შესახებ. ამავე დროს, აქ, დასახელებულ მონაკვეთებში სხვადასხვა რედაქციულ ტიპებად მიჩნეული ხელნაწერები ბოლოს „მთლიანობაში“ (ავტორის ტერმინია) მიეკუთვნება ერთ რომელიმე ტიპს. ასე მაგალითად, A (გვ. 59—60), B (გვ. 52), C (გვ. 63) და სხვა ნუსხები დახასიათებულია პროლოგში მეორე, შუა მო-

ვანხილულია პოემის ძირითად (შუა) მონაკვეთთან ერთად და მიღებულია ოთხი რედაქციული ჯგუფი³⁷: 1. EFINRYZA'R'Z', 2. DGHQUVFL'LO'Q, 3. ABCMXD'E'W' და 4. JKOTG'.

ეს კლასიფიკაცია ემყარება ხელნაწერთა მხოლოდ ერთ მონაცემს — შედგენილობას, განსაკუთრებით კი, სტროფულ შედგენილობას. თანაც, ეს მონაცემიც არ არის მთლიანად და ბოლომდე სათანადოდ გამოყენებული. ხელნაწერების სხვა მხარეთა გათვალისწინებამ, კერძოდ, საერთო ტექსტის ვარიანტებმა ცხადყო, რომ მარტო სტროფულ სტრუქტურაზე დაყრდნობა არ არის საკმარისი ხელნაწერთა სრულყოფილი რედაქციული დახასიათებისათვის. ეს იმიტომ, რომ ხელნაწერთა ზოგიერთი ჯგუფი საერთოდ და ზოგი კიდევ ამა თუ იმ მონაკვეთზე შედგენილობის მიხედვით განსაკუთრებულ თავისებურებებს არ ამჟღავნებს, მაშინ როდესაც მას სხვა, მეტად ანგარიშგასაწევი რედაქციული ნიშნები მოეპოვება. ასე მა-

ნაკვეთში მესამე, გაგრძელებებში მეორე რედაქციის ხელნაწერებად, მთლიანობაში კი მესამე რედაქციულ ტიპს მიეკუთვნება. J (გვ. 54—55), K (გვ. 35—36), O (გვ. 71—72) და სხვა პროლოგში მიეწერება მეორე, შუა მონაკვეთში — მეოთხე, გაგრძელებებში — მეორე, მთლიანობაში კი — მეოთხე რედაქციას. ამ შემთხვევაში აქცენტი გადატანილია პოემის შუა მონაკვეთზე. თუმცა გვაქვს საპირისპირო შემთხვევა. მაგალითად, W' პროლოგში დახასიათებულია მეორე, შუა მონაკვეთში — მესამე, დანართებში — მეორე, მთლიანობაში კი — მეორე რედაქციის ნუსხად (გვ. 49).

ვეფქრობთ, ამ შენიშვნიდან ჩანს, რომ ს. ციოშვილი ვეფხისტყაოსნის დანართებში არაპირდაპირ იმავე ოთხ რედაქციას აღიარებს, რომლებსაც საკუთრივ ვეფხისტყაოსნის ნაწილში გამოჰყოფს.

წინამდებარე შრომის ერთ-ერთი ძირითადი დებულებაა ის არის, რომ ვეფხისტყაოსნის ძირითადი ნაწილი და მისი გაგრძელებები რედაქციულად მტკიცე კავშირშია ერთმანეთთან, რომ ორივეგან არსებითად ერთი და იგივე რედაქციული ჯგუფები და ქვეჯგუფები გამოიყოფა. ეს შეხედულება პირველად გამოვთქვით ჩვენს დისერტაციაში 1967 წელს და მომდევნო წლებში ვეითარებდით საინსტიტუტო გეგმით შესრულებულ წლიურ ნაშრომებში.

ჩვენს ამ ნარკვევებს „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორიაში“ გვერდი აქვს ავლილი. ისინი არსად ნახსენებიც არ არის. თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ერთ შენიშვნას (ტ. I, გვ. 307), სადაც 1967 წლის № 2 „მაცნეზე“ მითითებითა და იქიდან ერთი ფრაზის მოტანით, ყოველგვარი განხილვის გარეშე უმკაცრესი მსჯელობა აქვს დადებული მთელ ჩვენს ნარკვევს ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა რედაქციების შესახებ. ამ შენიშვნაში, სამწუხაროდ, სწორად არ არის წარმოდგენილი ჩვენი მოსაზრებანი და მოგვეწერება ისეთი შეხედულებები, რომელთაგან ჩვენ შორსა ვართ.

³⁷ ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციები, გვ. 48—92: ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, I, გვ. 193—237.

გალითად, ქვემოთ დაწერილებით იქნება განხილული, მაგრამ ახლა ზოგადად აღენიშნავთ, რომ ხატაელთა ამბავში სტროფული შედგენილობის მხრივ ხელნაწერებს შორის სხვაობა უმნიშვნელოა. კერძოდ, ისეთი თავისებური რედაქციული ჯგუფი, როგორიცაა EFIRZH'N', ამ მონაკვეთზე სტროფული შედგენილობით არაფრით გამოირჩევა და მიჰყვება ხელნაწერთა უმრავლესობას, მათ შორის, სხვა მონაკვეთებში ვრცელი რედაქციების ხელნაწერებს. სამაგიეროდ, ეს ჯგუფი ხვარაზმელთა ამბავში ყველაზე მოკლეა. მეორე, HJTP' ხელნაწერთა ჯგუფი სტროფული სტრუქტურის მხრივ უფრო გამოირჩევა ხატაელთა ამბავში, ვიდრე ხვარაზმელთა ამბავში. მესამე, გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბები ხელნაწერებში სამგვარი შედგენილობით არის წარმოდგენილი: ვრცელი, მოკლე და უმოკლესი. პირველს გვაძლევს ხელნაწერთა უმრავლესობა, მოკლეს — FIH'N', უმოკლეს — ETV'B²V² ხელნაწერები. ხელნაწერთა კლასიფიკაციისას მარტო სტროფული სტრუქტურის მიხედვით რომ ვიხელმძღვანელოთ, სხვა ჯგუფებს მივიღებთ ხატაელთა ამბავში, სხვას — ხვარაზმელთა ამბავში და კიდევ სხვას — გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში. სინამდვილეში, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ამ მონაკვეთებს შორის არსებითად ერთი და იგივე რედაქციული ჯგუფები გამოიყოფა.

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ყოველმხრივი შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ისინი (ხელნაწერები) ყოველთვის სწორხაზობრივად, პლასტებად არ ვითარდება. ზოგჯერ მათში ისე მექანიკურად შემოდის სტროფები და ეპიზოდები, რომ ძირითადი ტექსტის წაკითხვებზე არავითარ გავლენას არ ახდენს. მაგალითად, ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, რომ D და მისი მიმყოლი ხელნაწერებიდან AU და KOG' ხელნაწერებში გადასულა იოსებ თბილელის ანდერძები, მაგრამ ამ ხელნაწერთა რედაქციული სახე ამით არ შეცვლილა. ისინი თავიანთ ჯგუფებს მიჰყვებიან როგორც ამ ანდერძების წინა, ისე მომდევნო ეპიზოდებშიაც.

გარდა ამისა, თავისთავად ცხადია, რომ სტროფულ შედგენილობასა და თანმიმდევრობას არ ძალუძს თხზულების პირველადი შრის რაობის გარკვევა.

რედაქციულ სახეთა განსაზღვრისათვის კიდევ უფრო ნაკლები მნიშვნელობისაა სათაურები. ჯერ ერთი, სათაურები ცოტაა. მეორეც, რედაქტორ-გადამწერები ჩვეულებრივზე მეტ თვითნებობას იჩენენ მათ მიმართ და ამის გამო ბევრი სპეციფიკური რედაქციული

ნიშანი დაკარგულია. ამდენად, სათაურებში ძველი მასალა ცოტაღა რჩება საკონტროლოდ.

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა რედაქციული დახასიათებისათვის სხვებთან შედარებით უფრო გამოსადეგია ვარიანტული სხვაობანი, წაკითხვები. მისი ღირსება ისაა, რომ იგი უშუალოდაა დაკავშირებული პირველად ტექსტთან და ძალზე მგრძნობიარე და მეტყველია. მიუხედავად ამისა, არც წაკითხვებია საკმარისი დასმული ამოცანის გადასაჭრელად. ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა რედაქციების შესწავლისას, — შეეხება ეს ვეფხისტყაოსნის ძირითად ტექსტსა თუ დანართებს, — საჭიროა ყველა აღნიშნული მხარის ერთიანად გათვალისწინება.

ამ მხარეთა, ე. ი. სტროფული შედგენილობისა და თანმიმდევრობის, სათაურების ადგილისა და წაკითხვების და სტროფული ვარიანტების შესწავლის შედეგად ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებში გაგრძელებების მონაკვეთზე გამოიყოფა შემდეგი ოთხი ძირითადი რედაქციული ჯგუფი:

1. $\mathcal{C}$ — ABCUW' და სხვა.
2. $\mathcal{Q}$ — DQVF'L'S'F² და სხვა.
3. $\mathcal{L}$ — HJKOTG'P' და სხვა.
4. $\mathcal{D}$ — EFIRZH'N' და სხვა.

ცალკე გამოვყოფთ LM', NA', Y, J'Z', R', Y' და U'V'V² ხელნაწერებს³⁸, რომლებიც ამ ჯგუფებში არ თავსდება და მთელი რიგი თავისებურებანი ახასიათებს. პირობითად მათ თავისებური რედაქციის ნუსხებს ვუწოდებთ.

განვიხილოთ თითოეული ჯგუფი ცალ-ცალკე. ვინაიდან ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებების ბოლო გამოცემასა და მის ვარიანტებს, რომლითაც ჩვენ ვსარგებლობთ, საფუძვლად უდევს $\mathcal{C}$ რედაქციის ნუსხა A. თანაც ირკვევა, რომ თავდაპირველი დედნიშეული ტექსტი სხვა ჯგუფებთან შედარებით უფრო ამ რედაქციაშია შემონახული, რედაქციათა თავისებურებების საჩვენებლად, საყრდენად $\mathcal{C}$ რედაქციას, A ხელნაწერს გამოვიყენებთ. საგანგებოდ აღვნიშნავთ იმ შემთხვევებს, როდესაც ესა თუ ის ხელნაწერი თავის ჯგუფთან დაშორებისას ემთხვევა ამ რედაქციას. თუმცა, სხვა შემთხვევებშიაც საგანგებოდ იქნება მითითებული, როდესაც ერთი

³⁸ MPSO'T' ხელნაწერებში დაზიანების გამო პოემის გაგრძელებები არ მოიპოვება.

რედაქცია, ან მისი ხელნაწერი ზუსტად მიჰყვება ან ემსგავსება მეორე რედაქციულ ჯგუფს, ან მის რომელიმე ხელნაწერს. თვით $\mathcal{C}$ რედაქციის თავისებურებათა ჩვენებისას, როდესაც მოცემულ ვარიანტს სხვადასხვა რედაქცია სხვადასხვაგვარად კითხულობს, ვიყენებთ იმ რედაქციის წაკითხვას, რომელიც ახლოს დგას $\mathcal{C}$ -სთან. გამონაკლის შემთხვევაში დიდად განსხვავებულ წაკითხვებსაც ვუჩვენებთ. ქვეჯგუფების თავისებურებათა ჩვენებისას შესაძარებლად ვიყენებთ ამავე ჯგუფის ერთ-ერთ ხელნაწერს.

$\mathcal{C}$ რედაქცია

ხელნაწერები³⁹ ABCUXD'E'X'W'B² ხატელთა, ხვარაზმელთა ამბებსა და ტარიელის ანდერძში (სტრ. 1780—2063) ერთად არის და ერთ რედაქციულ ჯგუფს ქმნის. ტარიელის ანდერძის შემდეგ ეს ჯგუფი რამდენადმე ირღვევა: X ხელნაწერი მიჰყვება $\mathcal{L}$ რედაქციის ნუსხებს, $D'X'$ ხელნაწერები — $\mathcal{L}$ რედაქციის ნუსხებს. აქვე მთავრდება E' ხელნაწერი (ბოლოა 2063 სტროფი. შემდეგ წერია: „სრულ იქმნა ვეფხისტყაოსანი“).

ამ რედაქციას სხვებისაგან განმასხვავებელი, სპეციფიკური ნიშნები ოცა აქვს. მას ემთხვევა ხან ერთი რედაქციის ნუსხები და ხან მეორისა, ან ცალკეული ხელნაწერები სხვა რედაქციებისა. მაგალითად, 1886 სტროფი არ არის $\mathcal{D}$ -ს, თავისებური ჯგუფის ხელნაწერებსა და $\mathcal{L}$ -ს უმრავლეს ხელნაწერებში; არის $\mathcal{CL}$ რედაქციებში და $\mathcal{L}$ რედაქციის KOG' ნუსხებში. ასევეა 1940 სტროფიც. 1919 სტროფი არ არის $\mathcal{L}$ -სა და $\mathcal{D}$ რედაქციების არც ერთ ხელნაწერში. არის $\mathcal{C}$ -სა და $\mathcal{L}$ -ს ყველა ხელნაწერში და $U'V'$ -ში. ტარიელის ანდერძის მთელი რიგი სტროფები (მაგალითად, 2029, 2033, 2036—2042, 2044—2048, 2057—2062) არ არის $\mathcal{D}$ რედაქციისა და რამდენიმე სხვა ხელნაწერში. $\mathcal{C}$ -სა და ყველა სხვა რედაქციის ხელნაწერში ეს სტროფები დასტურდება. რამდენიმე სტროფი (2025—

³⁹ A გადაწერილია 1671 წელს, B — 1680 წელს, C და U უთარილოა. პირველს ხელის მიხედვით XVII საუკუნის პირველი ნახევრით ათარიღებენ, მეორეს — XVIII საუკუნის პირველი ნახევრით. X გადაწერილია 1702 წელს, D' — 1839 წელს, E' — 1856 წელს, X' W' და B² — სამივე უთარილოა. W' და B² XIX საუკუნის პირველ ნახევარში უნდა იყოს გადაწერილი, X' კი — მეორე ნახევარში.

W' ხელნაწერი მნიშვნელოვნად არის დაზიანებული. აკლია 1792—1799, 1920—1935 სტროფები და 1975 სტროფიდან ბოლომდე.

2026, 2028, 2030—2032 და სხვა) არ არის მხოლოდ რამდენიმე სხვადასხვა რედაქციის ხელნაწერში (ETV'B²V²); Ⴀ-სა და ყველა სხვა ნუსხაში ეს სტროფები თავ-თავის ადგილას არის.

1899 სტროფის მეორე და მესამე სტრიქონებს ადგილები აქვს შენაცვლებული Ⴀ რედაქციის ყველა, Ⴀ რედაქციის KOG' და თავისებური რედაქციის J' ხელნაწერებში. ყველა სხვა ხელნაწერი კი მხარს უჭერს Ⴀ რედაქციის ნუსხებს.

1902 სტროფის წინ სათაური არის მხოლოდ Ⴀ-სა და GQK'Q' ნუსხებში, 1978 სტროფის წინ — თითქმის ყველა რედაქციის თითო-ორთა ხელნაწერში (AFGINRH'N'Q'U'V'V²-ში).

ამგვარი შემთხვევები უამრავია წაკითხვებში (ზოგი მათგანი გზადაგზა იქნება აღნიშნული).

მიუხედავად ამისა, მაინც არის შემთხვევები, როდესაც Ⴀ რედაქციის ნუსხები ცალკე დგას და თავისებურია, ან სხვა რედაქციის ერთი-ორი ხელნაწერი ემთხვევა. Ⴀ-ს თავისებურებანი მოეპოვება წაკითხვებში, რომელთაგან უმეტესობა გრამატიკული და ორთოგრაფიული ხასიათისაა. აი ისინიც:

- 1780 ა. გარდმოადგა] გარდამოდა ABCXD'E'W'B², D, L.
- 1812 ბ. შეტეეებასა] შეტეობასა ABCUXD'E'X'B², შეტეობასა W'.
- 1814 ა. წახედით] წახედით (წახედით E') ABCUXD'E'W', წახედით NA'.
- 1821 დ. გაძღეს] დაძღეს ABCUXD'E'X'W'.
- 1838 ბ. ზეიმი/ზიემი] ზაამი (ზამი X) ABCUXD'E'X'W'B², A'.
- 1845 ა. სმა] სუმა ABCUXE'W'.
- 1851 დ. ჰლაღეს (ლაღეს C)] მალავს (ჰმ- B²) ABUXD'E'X'W'B², EK'.
- 1873 დ. მგოსანები] მოგოსნები ABCUXD'E'W', A'.
- 1874 ბ. მას დაესო Ⴀ... C] დაესო (დაესო D'X'B²) ABUXD'E'X'W'B².
- 1883 ბ. ინდოეთს ზედა აწვევდეს] ლაშქრად (ლაშქარს X) ჰინდოეთს (ინ- A'B²) აწვევენ (აწვივენ N) ABCUXD'E'X'W'B², NA'.
- 1884 ა. მუნ მოსრულისა] მიმართულისა ABCUXD'E'X'W'B².
- 1890 ბ. გებულსა] ებულსა (ებულსა X) ABCUXD'E'X'W'B².
- 1900 დ. მოედნეს Ⴀ, მოეცეს KOG', მოეგზნეს Ⴀ... CB²] მოეცნეს (მოეცეს X') ABUXD'E'X'W'.
- 1903 ბ. გაწილებულნი შიშითა გარდახვეწილნი] გარდახვეწილნი შიშითა გაწილებულნი ABCUXD'E'X'W'B².
- 1904 ა. გველ-ნაცემული] გულნაცემული (-ლნი L) ABCUXD'E'X'W'B², L, A'. გულდაცემულნი M'.
- 1917 გ. მოესვენა/მოისვენა] მოასვენა ABCUXD'E'X'W'B².
- 1918 დ. უქნა C...] უთქვნა ABUXD'E'X'W'B², U' უთქვნა V'.
- 1941 დ. სიფიცხეთა] სილფეთა ABCUXD'E'X'W'B², NV².
- 1943 ბ. თვალ-დაფახული] თვალათ ლებული ABCUXD'E'X'W', თვალ-თავლებული B².

- 1947 ბ. დროშისა ალმება] დროშის ალაშება (ამალება X') ABCUXD'E'X'W'.
- 1957 გ. უთქმელი] უთქვამი (უთქვამა X) ABCUXD'E'X'W'B².
- 1959 ბ. მშობელი] მშობელი ABCUXD'E'X'W'B².
- 1965 გ. მებრძოლი და მეომარი C...] ~ ABUXD'E'X'W'B².
- 1969 გ. მწვეველ] ბევრგან ABCUXD'E'X'W'B².
- 1972 ბ. თეთრი CB²...] ერთი ABUXD'E'X'W'.
- 1986 გ. რიყე ხმალთა წვერისა] ხმალთა (ხრმალთა BUD'E', რხმალთა X') მრავალ-ფერისა ABCUXD'E'X'B².
- 1990 გ. ცხენი მიეცა] ცხენსა აეცა ABCUXD'E'X'B².
- 2009 ბ. ყველაი] ყოველი ABCUXD'B².
- 2032 გ. ბოლო/ბოლოს] ბოლოდ ABCUD'E'X'B², M'.
- 2076 ა. მძლავრ] მძლავრ BCU.
- 2122 დ. გამახარებლად/მაგულოვნებლად] გამამკერებლად (დამა- AU) ABCUB², გამამკერებლად X. და სხვა.

სათაურებში:

1839,0 ქორწილი ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანისა შ, ტარიელისაგან ინ-დოეთს მისვლა და დედოფლისაგან ქორწილის ქნა HJTP', შინ მისვლა ტარი-ელისაგან (-სა E) და ქორწილი მისი და ნესტან-დარეჯანისა EQ...] შინ მისვლა ტარიელისა (-საგან B²) და ნესტან-დარეჯანისაგან (—XD'E'X'B²) და ქორწილი მათი ABCUXD'E'X'W'B².

• 1888,0 ხვარაზმელთა] + ვაგლას შენ სოფელს ABUXD'E'X'W'B².

სხვა რედაქციებთან შედარებით $\mathcal{C}$ რედაქციაში უკეთაა და-ცული ძველი ორთოგრაფია. იკითხება: პილო, კვლა, ფიცხლა, თაყ-ვანის-სცა, ხრმალი, შიგან/შიგანთა, სუბუჭი, ერთმანერთი, ვაზირი, ამირბარი, ზახილი/ზახება, მორჩი, ხევწა, შოვება, მედანი, შთაჭრა, აღფრინვით, ასრე, ვერათ (= ვერაჲთ) და სხვა (ნაცვლად ფორმები-სა: სპილო, კვლავ, ფიცხლავ, თაყვანი სცა, ხმალი, შიგნით, მსუ-ბუჭი, ერთმანეთი, ვეზირი, ამილბარი/ამირბალი, ძახილი/ძახება, ნორჩი, ხევწნა, შოვნება, მოედანი, ჩაჭრა, აფრინვით/აფრენით/გაფ-რენით, ასე, ვერად). ეს ფორმები, რასაკვირველია, სხვა რედაქციის ნუსხებშიაც გვხვდება, მაგრამ მათში სპორადული ხასიათი აქვს, $\mathcal{C}$ -ში კი — გაბატონებული.

$\mathcal{C}$ რედაქციაში უფრო მეტად არის გავრცელებული ზმნისწი-ნი მო- და შთა-. სხვა რედაქციებში ისინი ხშირად შეცვლილია დი-ალექტური მა- და ახალი ქართულის ჩა-თი.

$\mathcal{C}$ რედაქციაში, როგორც წესი, „ინდო“, „ინდოეთი“ წარ-მოდგენილია ჰ-თი. — „ჰინდო“, „ჰინდოეთი“ და ა. შ. ამავე რედაქ-ციის ნუსხებში პირველ-მეორე სერიის ზმნებთან, როდესაც ის ქვემდებარეა, ან, ორიოდე მაგალითში, პირდაპირი დამატება, „ხვა-

რაზმშა“ უფრო მეტად გვხვდება 3 დაბოლოებით — „ხვარაზ-შა3“.

სხვა რედაქციის ნუსხებში ნაკლებადაა, ხოლო C რედაქციის თითქმის ყველა ნუსხაში დასტურდება სიტყვის ისეთი უნიკალური ფორმა ე. წ. საშუალო ქართულისა, როგორიცაა თანიანი მრავლობითის მოქმედებითი ბრუნვა — „თვალ-თა-თ“ (=თვალებიდან) და მისთანები⁴⁰.

C რედაქცია ყველაზე ერთიანი, შეკრული რედაქციაა. განსაკუთრებით ეს ითქმის ხატაელთა და ხვარაზმელთა ამბების მონაკვეთზე. ამ რედაქციაში შემავალი ხელნაწერები იშვიათად შორდება თავის ჯგუფს. ვინაიდან ამ საკითხს დიდი მნიშვნელობა აქვს ხელნაწერთა და რედაქციათა ურთიერთმიმართებისა და წარმომავლობის დასადგენად, მას დაწვრილებით შევხებით.

ხატაელთა და ხვარაზმელთა ამბებში სტროფული შედგენილობითა და თანმიმდევრობით C რედაქციის ნუსხები ზედმიწევნით მიჰყვება ერთმანეთს. ეგ არის მხოლოდ, რომ B²-ში რატომღაც გამოტოვებულია 1814—1821 სტროფები და U-ში არ ჩანს 2019 სტროფი. სათაურების ადგილის მხრივ განსხვავება ის არის, რომ X'-ში 1786 სტროფის წინ გამოტოვებულია სათაური. 1901 სტროფის წინ სათაურია ABCU, GQK'Q' ხელნაწერებში, არ არის XD'E'-X'-ში. 1868 სტროფის წინ სათაური არ არის D'-ში, ოღონდ, ირკვევა, მის პროტოგრაფში ყოფილა და D'-ის გადამწერს გამორჩენია. ამას ამტკიცებს 1867 სტროფის შემდეგ, გვერდის ბოლოს, მეორე გვერდზე გადასასვლელად მინაწერი სათაურის დასაწყისი სიტყვა „ხვარაზმთა“. სხვაობა უმნიშვნელოა წაკითხვების მხრივაც⁴¹:

სპეციფიკური წაკითხვები:

1780 დ. ბრძანებს] უბობს E'.

1783 ბ. ზეცისა] ზენისა B.

1788 დ. ტკენისა] ტკენისა B².

⁴⁰ ამ საკითხზე იხ. ჩვენი წერილი: „თანიანი მრავლობითის მოქმედებითი ბრუნვა ვეფხისტყაოსანში“, „მაცნე“, № 6, 1970, გვ. 185—210.

⁴¹ მხედველობაში არ მიიღება გადამწერთა აშკარა ლაფსუსები და დამახინჯებანი. ამ მხრივ აღსანიშნავია X ხელნაწერი. ამ ხელნაწერში მთელი ტექსტი თავიდან ბოლომდე საშინლად და დამახინჯებული იმის გამო, რომ მის გადამწერს ეაზნთ ბეჟოას ქალს ქართული ენა სუსტად ცოდნია. შეცდომებია გვიანდელ ხელნაწერებში, მაგალითად, X'-ში. მხედველობაში არ მიიღება აგრეთვე ორთოგრაფიული და ზოგიერთი გრამატიკული ხასიათის კითხვა-სხვაობანი.

1790 ა. ეურჩოსა] ვერ ეჩოსა B².

დ. ხარხანჩოსა] ხარჩოსა B².

1795 დ. მაწყვერელად] მაწყნარებლად E'.

1797 ბ. ფერ-პაერ-კართომილნი] ვერ მინდობილნი B².

1798 ბ. პატრონი] ბატონო B².

1802 ბ. მე დია] მედიდა B².

1812 ბ. ყმანი] კმარი B²; თანანი] დანანი B².

1827 ა. გაახენეს] დახურნეს B².

1836 გ. ესენია] ღმერთია B².

1839,0 მათი] + ფუი შენ სოფელო B².

1842 დ. იამებს] გადიხდის B².

1845 ბ. გ. ~ X.

1847. ბ. ღმერთსა შესა ~ B².

1859 დ. მოგელის ლომსა ~ E'.

1863 ა. იარნეს ღლენი მციერნი] შეჯდა წავიდა ტარია D'.

ამ სტროფში სარიტმოდ სიტყვებია: „მციერნი“, „ანატირენი“, „დანაპირენი“, „ჭირენი“. D'-ში ამათ ნაცვლად არის: „ტარია“, „ანატირია“, „დანაპირია“, „ჭირნია“.

1867 გ. დააშინნეს] დააშინნეს E'D'; სწოვდეს] სძოვდეს U.

1879 ბ. ვერ-] მონაფერ- B².

1881 გ. ნაშობი] ნაშრომი B².

1884 გ. მუნ] + ამართული B².

1892 ბ. რებულსა] კრებულსა B².

1896 გ. შეუტივნეს] შეიწივნეს B².

1901 გ. იაჯობდეს] ილაჯობდეს B².

1907 ა. კრელობა] ჭირება B².

ბ. გაუყრელობა] გაუჭრელობა E'.

1920 გ. არას კარგსა ~ C.

დ. მხიარულნი] მოცინარნი B²; მოცინარი] მხიარულნი B².

1930 ა. აქებდეს] ამბობდეს B².

1935 ბ. ზურგი ათქს] ზურგით ადგეს B².

1939 დ. მკლავთაგან] მტერთაგან X'.

1943 დ. ვჭკურნებთო] ვკადრებთო B².

1945 ბ. სხენი] სრულნი B².

1949 ა. ხეზითა] ზეცითა B².

1968 გ. არ შევება] რად დამიშლი U (U-ს გადამწერს მექანიკურად გაუგრძელებია მომდევნო სტროფის პირველი ტაეპი: „ხვარაზმშაპ თქვა: რად დამიშლი...“ რადგან 1968 სტროფის მესამე ტაეპიც ამავე სიტყვებით იწყებოდა: „ხვარაზმშაპ თქვა: არ შევება...“).

1974 გ. ასაბია] ასაბამი D'.

1985 გ. ქალაქის] მის ქალაქს X.

1994 ბ. არ კატართა] არა ცუდთა B².

1996 ა. სპათა თაენია] თაეთა სპანია B².

1998 გ. ტევრები] მტერები D'.

- 1999 დ. დასხდეს] დახედეს $D'E'$.
 2003 გ. ყოფა] წიგნსა B^2 .
 2007 გ. არა გაკლდეს] არ დააკლდეს B .
 2011 გ. გაეცხლდა ვითა] ცოცხალ და ახლად X' .
 2015 დ. მისჯობს რომ] მიჯობსა $D'X'$.
 2024 გ. გმირთა რაზმთა $\sim U$.
 გ. დ. $\sim X'$.

აი თითქმის ყველა შემთხვევა, როდესაც ხატაელთა და ხვარაზ-მელთა ამბებში $\mathcal{C}$ რედაქციის ხელნაწერები თავის ჯგუფს შორდება და საკუთარ წაკითხვებს იძლევა. აქედანაც უმრავლესობა B^2 ნუსხას ეკუთვნის. ამ მაგალითთა სიმცირე იმის მაჩვენებელია, რომ ამ ხელნაწერთა გადამწერები გულდასმით მიჰყვებიან დედანს და ნაკლებად ცდილობენ მის შეცვლას.

კითხვა-სხვაობები, როდესაც $\mathcal{C}$ -ს ხელნაწერები თავის ჯგუფთან დაშორებისას ემთხვევა სხვა რედაქციის ნუსხებს:

- 1785 გ. პატარაი] პატიმარი B^2V' .
 1787 ბ. და — $XH'N'$.
 გ. საგებნელად] საძებნელად $DX'B^2$, HJT , N , Z , $F'L'$, Z' .
 დ. ნელად] ბნელად $X'B^2$, N , N' .
 1791 გ. მხავსია] მზგავსია X' , მსგავსია P' .
 1793 დ. ზე] მზეო U , მზე X' . $F'L'S'$, J' .
 1794 ა. მსმენია] ძნელია E' , $J'Z'$.
 1795 ა. გახდეს] დასხდეს E' . $H'N'$, $J'Z'$.
 გ. არ თუ] არა E' , FRK' , GQ' , $HJTP'$, LM' , $J'Z'$.
 1811 ბ. ჰყუღია] ჰყვა ღია B^2 , ჰყვე ღია $M'S'$.
 1813 გ. მე წა] მიწა B^2J' .
 1828 დ. ბროლისა] გიშრისა $B^2U'V^2$.
 1830 დ. ვხედვედი] ნახვიდე E' , J' , ნახვედი $GR...$
 1832 ბ. ცხელი] ცეცხლმან (-მა H') E' , LM' , J' , $H'N'$. $U'V'V^2$.
 1851 დ. მალავს] ლალავს C , $DGQVF'L'Q'S'$, LM' , RZ , $U'V'V^2$.
 1852 ა. ღმრთად] მწედ (მწვედ Q') C , $DGQVWF'L'Q'S'$. J (C -ში გადამწერს თავიდან დაუწერია „ღმრთად“, შემდეგ გადაუხაზავს და თავზე დაუწერია „მწედ“).
 გ. იტყუდიან] იქმოდინ C , $DGVWF'L'Q'S'$, $FIRZK'$, $HJKOTG'P'$, LM' , Z' , $U'V'V^2$.
 1853 ბ. ხარკსა] ხარჯსა B^2 , $A'V'V^2$, ხარჯს $KOZG'$.
 1854 დ. ტპილი ტპილსა] ვითა შვილსა E' , KOG' , $FIRZK'$.
 1856 ა. დღენია] ხანია $E'X'$, J , $FIRZK'$.
 1900 დ. მოექცნეს] მოეგზნეს B^2 , მოეგზნენ Q' .
 1903 გ. ტან-სარო] ტანსამოს B^2J' .
 1911 გ. ეხოცნეს] ეოხრნეს B , ეოხრა $FIRH'M'N'$.
 1918 დ. უოქენა] უქნა C , $DGJKOQTG'F'J'K'L'Q'S'$.
 1933 გ. არს] აქვს B^2 , FIN . აქვთ HT , აქვსთ $JH'N'$.

- 1935 დ. დასანათობით| დასანაზობით B², GVK'M'Q'U'.
- 1937 ა. მიუჩუქნეს| მიუჩოქნეს B, DGHNOTVG'F'L'M'S'U'V'V².
- 1939 ა. მფლობელსა| მეფესა XD'E'J'X'W'V².
- დ. მტერზედა| მასზედა B²V², მაზედა HJLNTM', მის ზედა V'.
- 1951 ბ. გ. ~ C, DGVF'J'K'L'Q'S'U'.
- 1972 ბ. ერთი| თეთრი C, DEHJKOT...
- 1989 ბ. დახეწნა| წახეწნა B, წახეწნა KOG'.
- 1994 ა. ჩრდილთა| ძირთა B, ERF'..., ძირსა DGHKOTG'Q'.
- გ. მხნეთასა| დღეთასა D', G („დღეთასა“ არის ბოლო ტაეპში და ალ-
ბათ იქიდან გადავიდა).
- 2008 ა. ბრძანებს ვინათგან თქვენ გწადს აგრე კენათ| თქვა (სთქვა H'N', მსთქვა
V'. + გწადს M') ვინათგან (ვინადგან E'H'N'M'V'X', რადგან თქვენ
KORG') გწადს (-M', გწადს H'N'V²), აწ (-V²) აგრე კენათ (პქენ R)
რაცა (აგრე V²) D'E'X', FIKORG'H'N'M'V'V².
- გ. რადგან ასე| ეხედავ მეტად D'E'X', R.
- 2010 დ. არ| თუ D', R; ნავისა| თავისა (თავსა I) D'E'X', FIH'N'.
- 2011 გ. მისი ნახა ~ BCUX, DHJTF'L'S'; მუნ| თვით D'E'X', FIH'N'.
ვით R.
- 2012 ა. ყელსა| ხელსა D'E'X', DFIVF'L'S', მოეხვია| მოეკიდა D'E'X', R.
დ. ასეთნი/ასთენი| ეგზომნი D', ეზომნი E'X', ეზომი FIRH'N'.
- 2013 ა. სათათბიროსა| სავაზიროსა D'E'X', FIRH'N'.

ეს დამთხვევები, ცხადია, წყაროს გარეშე, დამოუკიდებლადაც შეიძლებოდა მომხდარიყო.

გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში ო რედაქციის ნუსხებს შორის განსხვავება რამდენაღმე მეტია. ამ ნაწილში უფრო ახლოს არის ერთმანეთთან, ერთის მხრივ, AU და, მეორეს მხრივ BC ხელნაწერები. AU ხელნაწერებში შესულია იოსებ თბილელის მიერ შეთხზული ანდერძები: A-ში — ავთანდილის ანდერძი (სტრ. 2079—2105), U-ში კი — ორივე, ესეც და ტარიელის და ნესტანის ანდერძიც (სტრ. 2063¹—³⁴). BC ხელნაწერები ამ ანდერძებს არ იცნობს.

ო რედაქციის ზოგიერთ ნუსხაში გადაადგილებულია ნანუჩასეული ავთანდილის ანდერძის 2050—2056 სტროფები. A-ში ისინი მოთავსებულია ტარიელის ანდერძში, 2049—2057 სტროფებს შორის⁴². ასევეა U-შიც, ოღონდ ეგვეც სტროფები მასში იკითხება

42 ამის გამოა ეს სტროფები მოთავსებული ტარიელის ანდერძში ვეფხისტყაოსნის ს. ყუბანეიშვილისეულ ვრცელ გამოცემასა და „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტების“ IV ნაკვეთში, რომელთაც საფუძვლად A ხელნაწერი უდევს. ამ გარემოებამ კი ვეფხისტყაოსნის ფაგრძელებათა კვლევისას ერთგვარი გაუგებრობა გამოიწვია. „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორიის“ პირველ წიგნში, ასევე „ვეფხისტყაოსნის ძველ რედაქციებში“, პოემის დანართთა რედაქციულ

თავის ადგილასაც, 2078 სტროფის შემდეგ⁴³. B²-ში გადატანილია კიდევ უფრო წინ, ანდერძების დასაწყისში, ხვარაზმელთა ამბის (სტრ. 2024*) შემდეგ.

AU და BC ხელნაწერებს შორის განსხვავება არის წაკითხვების მხრივაც. ეს უფრო თვალსაჩინოა მაშინ, როდესაც BC მიჰყვება სხვა ჯგუფის ნუსხებს. აი ეს მაგალითებიც (ვუდარებთ A-ს, რომელსაც ემთხვევა ყველა დანარჩენი ხელნაწერი):

2029 ბ. სულთასა] გულთასა BC, GHJM'Q'U'.

2041 ა. სიმართლის] თვით ლ'თისა BC, GHJM'Q'U'.

2075 დ. არ] ვერ BC, GHJKXM'Q'.

2106 დ. სიანს] უჩს BC, FIT, უჩს B², DVD'F'L'M'X'.

2114. დ. ცრემლთა ჩემთა ~ BCB², EFIJROH'N', ჩემი ცრემლთა G', ჩემსა ცრემლსა X.

2115. დ. ცოცხალი მე] ან (აწ X) ცოცხალი BCB², DEFGIJRVXD'F'H'L'-N'S'U'X'.

2116 ა. ვით] თვით BCB², FGIJXU'.

2118 დ. მუნ შესწრობილთა] შემოსწრობილთა (შემასწრობელთა J) BCB², GHJU'.

2119 ა. სინაზენი] ტანი მჰვერი BCB², J, ბევრით ბევი (ბევრნი U'). GXU'.

2120 ა. ტიროდა] მოსთქმიდა BCB², EIJH'N'.

2121 ა. სიზმარი] აჩრდილი BCB², R, ჩრდილია E.

2122 ბ. საკამათებლად] ლხინთა მარებლად BCB², J, მოსამარებლად FIR. დ. დამამარებლად] გამამარებლად BCB².

2124 დ. ვილაყფეთანი] ვილაფეთანი BC.

2125 დ. მხლებელი] მწყობელი BCB², J, მპყრობელი GHXU'.

მიუხედავად AU-სა და BC-ს შორის არსებული განსხვავებისა, ეს ხელნაწერები მაინც ერთი ჯგუფისა არის. AU ხელნაწერები ერთად არის და ზოგიერთ თავისებურებას იძლევა იოსებ თბილელის ავთანდილის ანდერძშიაც. მაგალითები (ვუდარებთ D-ს, რომელსაც უმეტეს შემთხვევაში მიჰყვება 4 რედაქციის სხვა ნუსხებიც):

კლასიფიკაციისას, მის საფუძვლად ზშირად არის მითითებული ამ სტროფთა არსებობა ავთანდილის ანდერძის ბოლოს. სინამდვილეში, ეს ფაქტი ხელნაწერთა რედაქციული კლასიფიკაციის საყრდენად არ გამოდგება. ყველა ხელნაწერში, რომელშიც კი არის ნაწილობრივი ანდერძი, ეს სტროფები მოთავსებულია სწორედ ამ ანდერძის ბოლოს, 2078 სტროფის შემდეგ. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს მხოლოდ A, B² და ნაწილობრივ U და M' ხელნაწერები (ამ უკანასკნელის შესახებ საუბარი იქნება ქვემოთ).

⁴³ ასევე ორივეგანაა ეს სტროფები დაბეჭდილი ს. იორდანიშვილის მიერ გამოცემულ ვეფხისტყაოსნის ჩანართებსა და დანართებში (თბ., 1948, გვ. 71—72, 79—80).

- 2079,0 სხვა] კიდეც A... U; ტფილელის იოსების გამოთქმული — AU.
 2085 გ. ცრემლის] მოთქმის (მოსთქმის) U AU.
 2092 დ. წასელა დგომაზედ] დგომა წასელაზედ AU.
 2094 დ. მტიროლი] მტიროლე AU.
 2095 დ. ვითარ] მით არ AU.
 2099. დ. მომაშურე ნახვისათვის] მოგეწონე შეყრისათვის AU.
 2102 დ. დავიწუდით სოფელსა] გაეშორდით სოფლისა AU.
 და სხვა.

იოსებ თბილელისეულ ტარიელის ანდერძში 4 რედაქციისაგან აქა-იქ გამოიყოფა და თავისებურებას გვიჩვენებს U ხელნაწერიც:

- 2063^{1,0} ტფილელის იოსების ნათქვამი] — U.
 2063⁴ გ. გავსხე] შივხე U.
 2063¹⁰ გ. ჩემი ასრე] ჩემთვის ასე U; შენი] შენთვის U.
 2063²⁰ ბ. გავაძეთ] დავეგზნეს U.
 2063³² ა. ბადახში] ვარდისებრ U.
 გ. დამალობს წამახდენს ~ U.

და სხვა.

AU ხელნაწერები 4 რედაქციიდან გამოიყოფა და BC-სთან ერთად არის იოსებ თბილელისეული ანდერძების წინა და მომდევნო თავებშიაც. საკითხი რომ არ გაგვიგრძელდეს, სათანადო მაგალითებს მოვიტანთ მხოლოდ ნანუჩასეული ანდერძიდან და იოსებ თბილელის ანდერძების მომდევნო ეპიზოდებიდან:

- 2064 ა. თუნდა] ანუ ABC... U.
 2068 ბ. გაუცუდლეს] გაუწბილდეს ABC... U.
 გ. გაუსუსდა] გაუსუსტდა ABC... U; გაუგრილდეს] გაუღბილდეს ABC... U.
 დ. უკურიდეს] უკუგრილდეს ABC... U.
 2070,0 სიკვდილისასა ნანუჩას ჩამატებულ მას უკან] სიკვდილისა მისისა ABC... U.
 2070 გ. დილისა] მწუხრისა ABC... U.
 2073 ბ. სიმაღლით მტერზედან] მტერთ ზედა სიმაღლით ABC... U.
 2050 ბ. ბროლო და ლალო] ~ ABC... U.
 2051 ბ. გარდმოადინეთ] და მოადინეთ ABC... U.
 2056 ა. არა მცალს აწ მისად] არ აწ ამისად ABC... U.
 2106,0 თინათინის, ჰი მუხთალო სოფელო, რა მიუნდო და მუხანათი ხარ D,
 თინათინისა VF'...] ცოლისა მისისა თინათინისა ABC... U.
 2106 გ. არს] მით ABC... U.
 2108 დ. დღე] მზე ABC... U.
 2111,0 ჰი სოფელო წყეულო] — ABC... U.
 2112 დ. სრულად] წმიდად (წმინდად A) ABC... U.
 2114 ა. მწყობელნო] მღეწელნო ABC... U.
 2120 დ. იდგმიდა] ირქმიდა (ირქუმიდა BU, იქუმიდა C) ABC... U.
 2122 დ. გამახარებლად] დამამარებლად (გამა- BC) ABC... U.

AU ხელნაწერები თავის ჯგუფთან დაშორებისას $\mathcal{L}$ რედაქციას წაითხვების მხრივ ემთხვევა მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევაში, რომელთაგან უმეტესობა დამოუკიდებლად შეიძლება წარმოშობილიყო:

2116 ა. თვით BCB², FGIJXU', ვით AU, DVD'F'L'N'S'X'.

2125. დ. მწყობელი BCJ. მხლებელი AU, DVWD'F'L'R'S'V', მსწრობელი B², მპყრობელი GHXU'.

ამრიგად, მართალია, AU ხელნაწერებში შესულია $\mathcal{L}$ რედაქციის ყველაზე ძველი ნუსხის D-ს გადამწერის იოსებ თბილელის შეთხზული ანდერძები, და ეს ხელნაწერები თავის ჯგუფთან დაშორებისას აქა-იქ სხვაგანაც ემთხვევა $\mathcal{L}$ რედაქციის ნუსხებს, ხოლო $\mathcal{C}$ და $\mathcal{L}$ რედაქციები სხვა რედაქციებთან შედარებით ყველაზე ახლოს არის ერთმანეთთან, — მიუხედავად ყოველივე ამისა, AU ხელნაწერები ადრე და იოსებ თბილელის ანდერძების შემდგომაც განეკუთვნება არა $\mathcal{L}$, არამედ $\mathcal{C}$ რედაქციულ ჯგუფს.

სხვა მხრივ, მსგავსად წინა ეპიზოდებისა, გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებშიაც $\mathcal{C}$ რედაქციის ნუსხებს შორის, გარდა B²-ისა, სხვაობა უმნიშვნელოა. აი თითქმის ყველა შედარებით მნიშვნელოვანი განსხვავება, რომლითაც ისინი თავის ჯგუფს შორედებიან:

2025 დ. იხენით] იუენით U.

2026 დ. მოგლა] მოკლა X'.

2027 დ. ცხელებთა] ცხენებსა X'.

2030 ბ. დამდაგა] დამადგა B, GJKOG'M'.

2031 ბ. სიავე] სიაშვე D'X'.

2032 ა. ცუდა] ცრუ და X', F'L'S'F².

2036 ბ. ნახედეს] ახედეს X'.

2038 გ. — X'.

2042 გ. თუ] და B.

2044 ა. მომიზღეთ] მომიღეთ D'E'.

2049 ა. არ მეფეთქვენ მე] აღარ მეფეთქნეს E'.

2054 ა. ამ] აწ U.

2057 დ. არე] ასრე UF'L'F².

2059 ბ. მუნ ცრემლნი ~ B; მონაღვარენი] მონაგვარენი E'.

დ. მივენდო] + სოფელ X'.

2060 დ. დაიღეს] გაიღეს B.

2061 გ. ოხრად] მკრად X.

2063 ა. ბარესა] ბარია E'.

ბ. საღმობარესა] საუბარია E'.

დ. მიაყარეს] მოაყარნეს მიწანი X'; მიაბარესა] მთა და ბარია E'.

2078 დ. აპა] აპა U.

2079 ბ. კუხანი] წუხანი U.

2102 გ. ვიქენით U, 4] ვიქენით A.

2108 დ. დაუტევეს] დაუტევეს U, U'V'.

2110,0 მოთქმა] + აპი (აპა B²) სოფელი BB², ჰი სოფელი წყეული
(~DF'L'S'X') DD'F'L'S'X'.

2111. გ. მისაცემელი] გასაცემელი BR.

2120 ბ. სულთქმიდა] მოთქმიდა B.

2125 გ. რასა ვინ ეძებთ A] რასთვის ეძებთ B, რას ვინ ეძებთ C.

2126 გ. დ. ~BB². FIU'.

ა. ხონელსა] ზომელსა BB².

ბ. ლექსი მას უქეს რომელსა] მას ენა დაუშრომელსა BB².

გ. მას ენა დაუშრომელსა] ლექსი მას უქეს რომელსა BB².

როგორც ვხედავთ, ესენი უბრალო ვარიანტებია, რომლებიც გადამწერთა უნებლიე, კალმისმიერი შეცდომებისა თუ დაუდევრობის შედეგად უნდა იყოს მიღებული. ამგვარი კითხვა-სხვაობანი თითქმის ყველა ხელნაწერს თან ახლავს და ისინი ხელნაწერთა რედაქციული სახის განსაზღვრისას, ჩვეულებრივ, მხედველობაში არც არის მისაღები.

ცალკე უნდა აღინიშნოს B² ნუსხის შესახებ. ეს ხელნაწერი გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბავთა მონაკვეთზე ძლიერ მოკლეა და სტროფული თანმიმდევრობის მიხედვით—თავისებური. ხვარაზმელთა ამბის შემდეგ ყოველგვარი სათაურის გარეშე მოდის ნაწუჩასეული ავთანდილის ანდერძის ის შვიდი სტროფი (2050—2056), რომლებიც A-სა და U-ში ტარიელის ანდერძშია გადატანილი. შემდეგ სათანადო სათაურით იკითხება ავთანდილისა და თინათინის გარდაცვალების ამბის პირველი (2106) სტროფი. ამას სათაურის გარეშე მოსდევს ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალების ამბის სტროფები (2064—2066, 2068—2069), რომელთაც ერთი სტროფი (2067) აკლია. შემდეგ სათანადო სათაურით, თითქმის სრულად, წარმოდგენილია ფრიდონისაგან მეგობართა დატირების ეპიზოდი და ეპილოგი (სტრ. 2111—2122, 2123,1, 2124—2126). აკლია მხოლოდ 2123 სტროფის მეორე, მესამე და მეოთხე სტრიქონები. მაშასადამე, გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ეპიზოდებში B² ხელნაწერის სტროფული შედგენილობა და თანმიმდევრობა არის: ...2024, 2024*, 2050—2056, 2106, 2064—2066, 2068—2069, 2111—2122, 2123,1, 2124—2126.

2126 სტროფის წინ სათაურია: „სიკვდილი ავთანდილისა და ცოლისა მისისა თინათინისა“. მეორე სათაურია 2111 სტროფის

წინ: „აქა ფრიდონისაგან ორგანვე მისულა, ტირილი და მოთქმა, აპა სოფელი“.

B² ხელნაწერი სიმოკლით ერთგვარად წააგავს ETV/V² ხელნაწერებს. სინამდვილეში კი, მნიშვნელოვნად განსხვავდება.

როგორც ვნახეთ, ხატელთა და ხვარაზმელთა ამბებში ო რედაქციის ნუსხებიდან B² ყველაზე მეტ თავისებურებებს გვიჩვენებს, მაგრამ მსგავსებასთან შედარებით ეს განსხვავება უმნიშვნელოა. წაკითხვების მხრივ თითქმის ანალოგიური ვითარება გვაქვს გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებშიაც. იმ სტროფებში, რომლებიც მასში მოიპოვება, B² ყველაზე მეტ მსგავსებას ო რედაქციის ნუსხებთან, განსაკუთრებით, B ხელნაწერთან ამჟღავნებს. როგორც ზემოთ აღინიშნა, წაკითხვების მიხედვით ზოგჯერ გამოიყოფა ხოლმე BC და აქა-იქ B-ც. თითქმის ყველა ასეთ შემთხვევაში ამ ნუსხებთან დგას B². უფრო ეს თვალსაჩინოა ბოლო თავსა და ეპილოგში:

2114 დ. კრემლთა ჩემთა ~ BC... B².

2115 დ. ცოცხალი მე არ] ან ცოცხალი რა BC... B².

2116 ა. თინათინს] + და BCB²; ვით] თვით BC... B².

2117 დ. მგამა] გამა ABCUXB².

2118 დ. ყოველთა] ყოვლთა BCB²; შესწრობილთა] შემოსწრობილთა BC... B².

2119. ა. თინათინს] + და BCB²; სინაზენი] ტანი მჟეერი BCJB².

2120 ა. ტიროდა] მოსთქმიდა BC... B².

2121 ა. სიზმარი] აჩრდილი BCRB².

ბ. საკამათებლად] ლხინთა მარებლად BCJB².

გ. დამამაგრებლად] გამამაგრებლად BCB².

2126 გ. დ. ~ B... B².

ა. ზონელსა] ხომელსა BB².

ბ. ლექსი მას უქეს რომელსა] მას ენა დაუშრომელსა BB².

გ. დილარგეთს] დილარგეთ B... B²; მას ენა დაუშრომელსა] ლექსი მას უქეს რომელსა BB². და სხვა.

B-სთან დაშორებისას B², როგორც წესი, განცალკევებით დგას⁴⁴:

2050 ბ. ძოწო და სათო რა მიყავ] ძოწეულო და საათო რა მიყავო B².

ამ სტროფის ყველა ტაეპის ბოლოს B²-ში დამატებულია „ო“.

2064 ბ. გ. ~ B².

დ. საკაცე და თუნდა ტახტი სწორიო] გვენახა საკაცელა თუნდა ატარო B².

2065 ბ. გ. ~ B².

ბ. სოფლისაგან] ამ სოფელსა B².

⁴⁴ ასე იყო ხატელთა და ხვარაზმელთა ამბებშიაც.

2066 გ. მათ მიერნი] გამიერნი B².

2068 ბ. შეენებათა] მიუზნითა B²; გაუზილდეს] გაუმტვერდეს B⁴.

2069 დ. გაჰყარეს მასვე თანა დააწინეს] აგვარეს მალვე მიწა უაყანეს B².

2125 დ. მწყობელი] მსწრობელი B².

მხოლოდ ორიოდე მაგალითში ემთხვევა სხვა, კერძოდ, ყ რედაქციის ნუსხებს:

2050 ბ. ლალო და ბროლო ~ B², DVD'F'L'S'X'F².

2064 ბ. მაშ წამი-ერთ] მაშა (მაში F'L'F²) წამერთ (წამე B²) B², DKOTVD' F'G'L'F².

ყოველივე ეს იმის მაჩვენებელია, რომ მიუხედავად აღნიშნული თავისებურებებისა, B² ნუსხა გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებშიაც $\mathcal{C}$ რედაქციულ ჯგუფს განეკუთვნება.

ამრიგად: 1. ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში ცალკე რედაქციულ ჯგუფს ქმნის ABCUXD'E'X'W'B² ხელნაწერები, რომელთაც ტარიელის ანდერძის შემდეგ (სტრ. 2063) აკლდება XD'E'X' ხელნაწერები. 2. ამ ჯგუფს თავისებურებები ცოტა აქვს. დამოუკიდებელ რედაქციულ ჯგუფად იგი უფრო იმ ნიშნით გამოიყოფა, რომ ყველაზე ერთიანია. ამ მხრივ გამოწკლის წარმოადგენს B² ხელნაწერი. 3. ამ რედაქციაში ყველაზე მეტად არის დაცული ძველი ორთოგრაფია და გრამატიკული ნორმები.

ყ რედაქცია

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში ამ რედაქციას ძირითადად ქმნის DQVF'L'S' ხელნაწერები, რომელთაც ხვარაზმელთა ამბის მომდევნო ეპიზოდებში (2024 სტროფიდან) ემატება F², ხოლო ტარიელის ანდერძიდან (2063 სტროფიდან) — $\mathcal{C}$ რედაქციის D' და X' ნუსხები⁴⁵. ხვარაზმელთა და ნაწილობრივ ხატაელთა ამბებში ამავე რედაქციასთან ნიშანდობლივ მსგავსებას ამჟღავნებს G და მისი მიმყოლი ხელნაწერები.

⁴⁵ DQV უთარილა. D გადაწერილია XVII საუკუნის 60-იან წლებში. ხელის მიხედვით XVII საუკუნისად თვლიან Q-საც. ხელისა და რედაქციული ნიშნის მიხედვით XVIII საუკუნისა არის V ხელნაწერი. დანარჩენები XIX საუკუნეს განეკუთვნება. F' გადაწერილია 1805 წელს, L' — 1860 წ., S' — 1823 წელს. ამავე საუკუნის შუა წლებში უნდა იყოს გადაწერილი F²-ც.

Q, F² და ნაწილობრივ V და X' დაზიანებულია. Q-ს აკლია 1865—1872 სტროფები და 1929 სტროფის შემდეგ ბოლომდე. დაზიანებულია 1873, 1876 და 1877 სტროფები. V-ს აკლია 2063²⁴⁻²⁷ და 2063²⁸⁻³² სტროფები. დაზიანებულია 2063³³ და 2063²⁸ სტროფები. F² იწყება ხვარაზმელთა ამბის ბოლო 2024³⁰ (=1867) სტროფით („ყოვლთა სწორად წყალობასა...“) და არცერთი წინა თავი

ეს რედაქციული ჯგუფი ძალიან ახლოს დგას $\mathcal{C}$ რედაქციულ ჯგუფთან. ხატაელთა და ხვარაზმელთა ამბებში სტროფული შედგენილობით ძირითადად მას მიჰყვება. ხატაელთა ამბავში DVF'L'S' ხელნაწერები არ იცნობს მხოლოდ 1801 სტროფს, ხოლო ხვარაზმელთა ამბავში — 1919 სტროფს (ეს სტროფი არ არის აგრეთვე GK'Q'-სა და $\mathcal{C}$ რედაქციის ნუსხებში).

$\mathcal{C}$ რედაქციული ჯგუფი უმთავრესად გამოიყოფა სათაურების ადგილისა და საერთო ტექსტის წაკითხვებით:

ხატაელთა ამბავში მხოლოდ DF'L'S' ხელნაწერებშია სათაური 1832 და 1864 სტროფების წინ⁴⁶. ამავე ეპიზოდში ხელნაწერთა დიდზე დიდ უმრავლესობაში სათაურია 1839 სტროფის წინ. ეს სათაური DVF'L'S'-ში არის 1837 სტროფის წინ (GJ'-ში არის 1841 სტროფის წინ, R'-ში 1838 სტროფის წინ), რომელიც DF'L'S'-ში განსხვავებულადაც იკითხება:

შინ მისვლა ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანისაგან და ქორწილი მათი $\mathcal{C}$, აქა (—U') ქორწილი ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანისა ინდოეთს (სახლსა მათსა V, ინდოეთსა შინა U) GVQ'] აქა თავის სახლში ქორწილი ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანის (—სა S') DF'L'S'.

ხვარაზმელთა ამბავში მხოლოდ DVF'L'J'S' ხელნაწერებშია სათაური 1899, 1945 (ნაცვლად 1947-ისა), 1960, 1970 და 1975 სტროფების წინ⁴⁷. ხოლო 1899 და 1945 სტროფების წინ ამ ხელნაწერებში ისინი განსხვავებულადაც იკითხება.

სტროფთა ვარიანტები (გუდარებთ G-ს, რომელიც ამ წაკითხვებში ძირითადად მიჰყვება $\mathcal{C}$ -ს):

1788 გ. გა-ვე-სძლო $\mathcal{C}$, გავეძლო GQ] გავსძლო (გავძლო V, გასძლო S') DQVF'L'S'.

1806 ა. ჩვენ] ვართ DQVF'L'S'.

1820 ა. მსგავსად იც] ლმობილი DQVF'L'S'.

1828 ა. გაზრდილი] გაზრდილიც DQVF'L'S'.

1829 გ. ცრემლი] წყალი DQVF'L'S', U'V².

1844 ბ. დასხდეს] დასვა DVF'L'S'.

1855 დ. ვიქონე] ვიგონე DQVF'L'S', R.

1857 დ. საწუთრომან ლხინი ესე] ლხინი ჩემი საწუთრომან DQVWF'L'S'.

არ მოეპოვება. ბოლოს 2099 სტროფიდან აკლია. X'-ს აკლია 2119—2126 სტროფები.

46 1864 სტროფის წინ სათაურია აგრეთვე Z'-ში.

47 Q-ში არის მხოლოდ ერთი — 1902 სტროფის წინ. ხვარაზმელთა ამბის დანარჩენი სათაურები Q-ს აკლია.

- 1884 ბ. ჰინდოეთს გამართულისა] ინდოეთისა სრულისა $DQVF'L'S$.
 1896 ბ. და ზეარაზმელთა] ზეარაზმელთანა $DVF'L'S'$.
 1948. ბ. მივიდეს] მიუხდეს $DVF'L'S'$, R. J'.
 1997 ბ. საქმესა ზედა] ზედან საქმესა (საქმისა S' , საქმეთა VF') $DVF'L'S'$,
 ზედა საქმისა E.
 2003 გ. მას] მათს $DVF'J'L'Q'S'$, მათ U' .
 2009 გ. უხმობთო] უხმოო $DVF'L'S'$. და სხვა.

ასევე ცოტა თავისებურებანი ახასიათებს ამ ჯგუფს გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში. მიუხედავად იმისა, რომ Q რედაქცია ამ ნაწილში სათავეს უნდა იღებდეს D ხელნაწერიდან, ხოლო ორი მოზრდილი ანდერძი ეკუთვნის D -ს გადამწერს იოსებ თბილელს, — ეს ჯგუფი სტროფული შედგენილობის მხრივ ამ მონაკვეთში გამორჩეული მაინც არ არის. საქმე ის არის, რომ ეს ანდერძები შესულია სხვა რედაქციების ნუსხებში: ტარიელის ანდერძი (სტრ. 2063¹⁻³⁴) შესულია $KOUG'$ -ში, ხოლო ავთანდილის ანდერძი (სტრ. 2079—2105) — AU ხელნაწერებში. ამდენად, ეს სტროფები Q რედაქციისათვის სპეციფიკური აღარ არის.

Q რედაქცია გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში გამოიყოფა მხოლოდ წაკითხვების და ისიც უმეტესად ორთოგრაფიული და გრამატიკული ხასიათის წაკითხვების მიხედვით. მაგალითები⁴⁸ (ვუდარებთ A-ს):

- 2033 დ. ცქნაფა] ცქნაფა $DVF'L'S'F^2$.
 2039 ა. გაფთაფდეს] გაუთაფებს $DVF'L'S'F^2$.
 2043 დ. გაელეწე] გაელეწენ $DVF'L'S'F^2$.

2063 სტროფიდან ემატება D' და X' ხელნაწერები.

- 2068 გ. გაუღბილდეს] გაუგრილდეს $DVD'F'L'S'X'F^2$.
 დ. უუგრილდეს] უუჯრიდეს (უუჯრიდეს $F'L'$) $DVD'F'L'S'X'F^2$.
 2070,0 სიკედლისა მისისა] სიკედლისასა ნანუჩას (მანუჩას F^2) ნათქვამი
 (ჩამატებული მას უკან D) $DVD'F'L'S'X'F^2$.
 2070 გ. მწუხრისა] დილისა $DVD'F'L'S'X'F^2$.
 2073 ბ. მტერი ზედა სიმაღლით] სიმაღლით მტერ (მტერს F^2) ზედან
 $DVD'F'L'S'X'F^2$.
 2050 ბ. ლალო და ბროლო] ბროლო (ბოლოდ S') და ლალო $DVD'F'L'S'X'F^2$.
 2051. ბ. და მოადინეთ] გარდმოადინეთ (გარდმოატინე V , -ეთ $F'L'S'$)
 $DVF'L'S'$ (არ იცნ $DX'F^2$).
 2054 ა. დაამყაროსა] დაემყაროსა $DVD'F'L'S'X'F^2$.
 2056 ა. არ აწ ამისა] არა მცალს აწ მისად $DVD'F'L'S'X'F^2$.
 2106,0 ცოლისა მისისა] — $DVD'F'L'S'X'$.
 2106 გ. მით] არს $DVD'F'L'S'$, ამას X' .

⁴⁸ ემატება F^2 ხელნაწერი.

- 2108 დ. შუე] დღე DVD'F'L'S'X'.
- 2111,0 მოთქმა] + ჰეი სოფელო წყეულო DD'F'L'S'X'.
- 2115 ა. კ-5] ან DVF'L'S'X'. და სხვა.

ეს ნუსხები ამგვარი ვარიანტებით გამოიყოფა იმ ანდერძებშიც, რომლებიც იოსებ თბილელს ეკუთვნის:

ტარიელის ანდერძი (ვუდარებთ K-ს):

- 2063² ა. სრვანია] სვრანია (სვრანი S') DVF'L'S'X'F².
- 2063⁷ ბ. გამომდეგ] გამოდეგ DVD'F'L'S'X'F².
- 2063⁹ გ. გარდუხტეს D'...X'] გარდუხტეს DVD'F'L'S'F².
- 2063¹² ბ. ნაწვართად] ნაწვართა DVD'F'L'S'F².
- 2063²¹ დ. გასწი] მივლე DVD'F'L'S'X'F².
- 2063³⁴ ა. მართლად] მართლა DVD'F'L'S'X'F². და სხვა.

ეს ისეთი შემთხვევებია, როდესაც ჟ რედაქციას არ ემთხვევა არა მარტო KOG', არამედ U ხელნაწერიც. ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, რომ ამ ანდერძში საკმაოდ დიდ თავისებურებას ამჟღავნებს KOG' ნუსხები. ყველგან, სადაც კი გამოიყოფა KOG', მეორე მხრივ, თავისთავად ცხადია, გამოიყოფა ჟ რედაქციის ნუსხებიც, ოღონდ ხშირად იქვეა U ხელნაწერიც. საერთოდ, U ხელნაწერი და, კერძოდ, ამ ანდერძში D-სთან ძლიერ ახლოს არის და ამ მხრივ KOG'-თან მისი შედარება არც კი შეიძლება:

ავთანდილის ანდერძი (ვუდარებთ A-ს):

- 2083 ა. სიკვდილსა მივყავ] სიკვდილს მივყავარ (მიყევარ F', მიყავარ D'F'X', მივყე L', მიყევარ S') DVD'F'L'S'X'F².
- ბ. მათ] მით DVD'F'L'S'X'F².
- 2084 ა. ნუ ვის A... X'F²] ნურვის DVD'F'L'S'.
- 2085 გ. მოთქმის] ცრემლის (-ისა D') DVD'F'L'S'X'F².
- 2086 გ. რისთვისა] რასათვის (რასთვის F²) DVD'F'L'S'X'F².
- 2090 ბ. გენატრობდეს] გენატრიდენ DVD'F'L'S'X'F².
- 2091 გ. ქარსა] ქარებს DVD'F'L'S', ქროლებს X'F².
- 2092 დ. დგომა წასვლაზე] წასვლა დგომაზე DVD'F'L'S'X'F².
- 2094 დ. მტიროდე] მტიროდი DVD'F'L'S'X'F².
- 2095 დ. მით არ] ვითარ DVD'F'L'S'X'F².
- 2097 ა. ქვეყნისა] ქვეყანის (ქვეყნის X') DVD'F'L'X'F².

აქედან F²-ს აკლია.

- 2099 დ. მოგეწონე შეყრისათვის] მომაშურე (მოგაშურე X'. მოგაშურე D') ნახვისათვის DVD'F'L'S'X'.
- 2102 დ. გავშორდით სოფლისა] დავიწყდით (დავიწყდით D'S', დავიწყდით X') სოფელსა DVD'F'L'S'X'.

და სხვა. საერთოდ, ყველა ის წაკითხვა, სადაც AU არ მიჰყვება L-ს.

ამ ანდერძების დედნისეული (D-სა და მისი მიმყოლი ხელნაწერების) გრამატიკულად არასწორი, დიალექტური ფორმები სხვა ხელნაწერებში ზოგჯერ გასწორებულია. ამგვარია, მაგალითად, ზემორე მოტანილი ვარიანტები: 2063² სტროფის პირველ ტაეპში D-სა და მის მიმყოლ ხელნაწერებში იკითხება:

სიყმის დროს ველთა მინდორად მხეტო ჩემგან ჰქონდა სერანია.

KOUDG'-ში აღნიშნული სიტყვა გასწორებულია: არის „სრვანია“. ასევეა 2063¹⁶ სტროფის პირველ ტაეპშიაც.

ავთანდილის ანდერძში D-სა და მის მიმყოლ ხელნაწერებში „ქვეყანა“ ნათესაობით ბრუნვაში უკუმშველად არის წარმოდგენილი:

2097 ა. ტარიას ძებნით მოვლახე ქვეყანის სიგრძე-განება.

ეს სიტყვა AU ხელნაწერებში გასწორებულია: იკითხება „ქვეყნისა“.

D-სა და მისი მიმყოლი ნუსხების დიალექტური „მა“ ზმნის-წინი („მამაყარეთ“ — 2063¹³, „მამემტვერება“ — 2063²², „მამადგა“ — 2063²⁹, „მამთქმელთა“ — 2063³², „მამიგონებდე“ — 2094 და სხვა) AU, KOG' და ზოგიერთ სხვა ხელნაწერში გასწორებულია ლიტერატურული „მო“-თი.

2094 სტროფის პირველ სტრიქონში D კითხულობს „გახსონს“. UVD'F'L'S'F² ხელნაწერებში ეს სიტყვა გასწორებული სახით იკითხება — „გახსოვს“ (A-შია „გახსოვნს“).

ამ სახის გასწორებები მცირეა. სხვა ხელნაწერებში D-ს ტექსტის შეცვლა უმეტესად ნებისმიერი ხასიათისაა. როგორც აღვნიშნეთ, დიდ თავისებურებებს ამჟღავნებს ტარიელის ანდერძში KOG' ხელნაწერები. შედარებით ნაკლებად არის შეცვლილი AU ხელნაწერებში. აღსანიშნავია, რომ დასახელებულ ნუსხებში დედნისეული ტექსტი ზოგჯერ აშკარად დამახინჯებულია. ამგვარია, მაგალითად, ზოგიერთი ზემოთ მოტანილი წაკითხვა:

2085 გ. დაბნელდით, თვალნო მელნისავ, ცრემლის რუს მოადინევდით.
[ცრემლის] მოთქმის (მოსთქმის U) AU.

2095 დ. ვითარ მიშვილა, მეფე მყო, გულს სევდა ამამოცისა.
ვით არ] მით არ AU. და სხვა.

DQVF'L'S' ხელნაწერთა ჯგუფიდან ქვეჯგუფის სახით გამოიყოფა F'L'S', რომელთაც შემდეგ ემატება D'X' და F² ხელნაწე-

რები. მაგალითები (ვუდარებთ D-ს, რომელიც მოყვანილ მაგალითებში, ორიოდ გამოწკლისის გარდა, ემთხვევა C-ს):

- 1788 დ. ბოლო სრისა და] ხმა რამე სრისა F'L', ხმა გოდებისა S' (შემდეგ არის ჩაწერილი).
- 1791 გ. მხავსია] სავსია F'L'S'.
- 1800 ბ. გამოვედით] წავედითო F'L'S'.
- 1812 დ. უაჭროლ] უაბროლ F'L'S'.
- 1818 ბ. ვით ნინეველნი] თვით ნინოელნიც (ნინოველნი S') F'L'S'.
- 1821 ა. ყოვლთა ხმა] ყოველთა F'L'S'.
- 1822 დ. ჩადგა] რადგან F'L'S'.
- 1827 ბ. ზედ] მზედ F'L', მოადგა S' (თავიდან S'-შიაც „მზედ“ ყოფილა).
- 1832 ბ. ცხელი] ცეცხლი F'L'S'.
- 1834 ა. ბაგეთა ეარდი] ბაგეთ ალვისა F'L', გახდა ალვისა S' (გადმოსულია მეორე სტრიქონიდან).
- 1846 დ. შევედრენით] მონახსენით F'L'S' (გადმოსულია მომდევნო სტრიქონიდან).
- 1860 დ. დავრჩები] დავრები F'L'S'.
- 1868 გ. ლალსა] ლალსა F'L'S'.
- 1879 ბ. მაგა] მონა F'L'S'.
- 1880 დ. უზარო] უზადო F'L'S'.
- 1881 ბ. რაზმი] რაზომ F'L'S'.
- 1890 დ. გაგონებულსა] გამონებულსა (გმონებულსა S') F'L'S'.
- 1906 გ. ქნეს კლდე] კლდეა (კლდე S') F'L'S'.
- 1920 გ. კარგსა] კაცსა F'L'S'.
- 1926 ბ. საბრუნათა] საუბნაროთა F'L'S'.
- გ. შარათა წყალთა] მართ წყალთა სწრაფით (—S') F'L'S'.
- 1931 გ. ძვრითა] ვით ძვირთა F'L', ძვირთა S'.
- 1939 ბ. მზე და] მეოდა (მოედა S') F'L'S'.
- 1965 ა. სიხარულთ] სიბრალულთ F'L'S'.
- გ. უჩნდა] უნდა F'L'S'.
- 1967 გ. ვაზირი] ვაზია (ვაზი S') F'L'S'.
- 1973 დ. ნახოთ მათი] ნახვით ნახოთ F'L', თვალთ ვნახოთ S'.
- 1991 გ. აღყად გარ ~ F'L'S'.
- 1995 გ. ჩნდა ამრისა] ჩნდის აბჯრისა F'L'S'.
- 1998 ბ. ბევრები] მკვერები (კვერები S') F'L'S'.
- 2002 გ. ქება] ანუ F'L', — S'.
- 2007 გ. გაკლდეს C, გაუკლდეს D] გავლეს F'L'S'.
- 2014 ბ. დარჩენილი] დაჭერილი F'L'S'.

აქედან ემატება F² ხელნაწერი.

- 2025,0 მას უამსა ნათქვამი] ამიერ სოფლით F'L'F².
- 2029 დ. ყინვით] ვინ-ვით F'L'S'F².
- 2030 ბ. ფისმან] ვისმან F'L'F².
- 2031 ა. თესლი] შვილი F'L'S'F².
- 2035 ბ. აღფრინვით] გაფრენით F'L'S'F².

- 2039 დ. იწამიერ] მიწამიერ $F'L'S'F^2$.
 2043 ბ. მოლესენ] მომზადენ $F'L'S'F^2$, მომზადე J.
 2046 ბ. მაჩიტო] მასჯდინო $F'L'F^2$, მსაჯდინო S' .
 2057 ბ. სოქვა სხვათა] საქმე სხვათ $F'L'S'F^2$.
 2059 დ. ბრალნიმცა აღუარენი] თავნი ბრალნიმცა ღუარენი $F'L'F^2$, თავნი სხვაგან ვარენი S' .

2063 სტროფის შემდეგ ემატება $D'X'$ ხელნაწერები.

- 2063¹⁴ ა. შემოგტირ $S'...$] შემოგვეტირ (შემოგვეტირ X' , შემოგვეტირ D') $D'F'L'X'F^2$.
 2063¹⁰ ბ. გ. ~ $D'F'L'X'F^2$.
 დ. გუარი] გორანი $D'F'L'S'X'F^2$.
 2063²⁰ ა. ბირება] მირება $D'F'L'S'X'$.
 2063²⁵ გ. პირ] ნირ $D'F'L'S'X'F^2$.
 2063²⁸ გ. ქვაბნი გაულეთ] ქვაბი ვნახეთ $D'F'L'S'X'F^2$.
 2064 ა. თუნდა] უნდა $D'F'L'S'X'F^2$.
 2072 ბ. ვარდი $S'...$] ვარ და $D'F'L'X'F^2$.
 2054 გ. შერაცხოს ზრდიდეს მართ ვითა საროსა] აღუგოს სამოთხეს დაე-
 ყაროსა (დაამე- F^2 , დაამე- X') $D'F'L'S'X'F^2$.
 2055 დ. რა შინ ახლებნი] შინა ხლებულნი $D'F'L'S'X'F^2$.
 2079,0 სიკვდილისასა] + მეორე (მეორედ $S'X'$) $D'F'L'S'X'F^2$.
 2082. დ. ხორცმან მთხოვა] ხორციელმან $D'F'L'X'F^2$, ხორციელმან მითხო-
 ვა S' .
 2083 გ. ი-რის] პირის $D'F'L'S'X'F^2$.
 2087 ბ. გულზედან] ეამთაგან $D'F'L'S'X'F^2$.
 2088 ბ. გაჩნდა დაქირვის] გინდა დაქრვის (დაქერი $X'F^2$, დაქრვ D') $D'F'L'S'X'F^2$.
 2091 ა. რომ] ხომ $D'F'L'S'F^2$, როს X' .
 2092 გ. მშლელუბი] მძლუბი (მძლუბი S') $D'F'L'S'$, მგელუბი (მგლუბი F^2) $X'F^2$.
 2096 ა. როს ორნივ] ორს (ორას L') ორივ (ორი D') $D'F'L'S'$, როს ორი $X'F^2$.
 2099 სტროფიდან F^2 -ს აკლია.
 2109 გ. მოირიკნა $D...$ D'] მოირიკნა $F'L'S'$.
 2110 გ. სითეთრე $D...$ S'] სიკეთე $D'F'L'X'$.
 2112 ბ. იგლეჯდა $D...$ S'] ტაგრუსა $D'F'L'X'$.
 2113 ბ. ხორხითა] ხორცითა $D'F'L'S'X'$, U' .
 2114 ა. მწუბულნო] მკობულნო $D'F'L'S'X'$.
 2118,4 სტროფიდან X' -ს აკლია.
 2123 გ. და სათისა] საათისა $F'L'S'$, სანათისა D' .
 და მრავალი სხვა.

განსაკუთრებული სიახლოვით გამოირჩევიან $F'L'$ ხელნაწერე-
 ბი. ეს ორი ნუსხა ზედმიწევნით მიჰყვება ერთმანეთს და იმეორე-
 ბენ კალმისმიერ შეცდომებსაც კი. S' კი მეტ სიახლოვეს ამჟღავ-
 ნებს D-სთან. მოვიტანთ სათანადო ნიმუშებს:

- 1780 ა. ქელსა (ქელს S') ქალსა F'L'.
 1799 ბ. იბრძვის (იბძვის S') იძვრის F'L'.
 დ. მიპთინეთ (მიპთენეთ S') მიპყინეთ F'L'.
 1824 დ. ცრემლი (ცრემლი S') ცრემნი F'L'.
 1834 გ. ეტყვის [უთხრა F'L'.
 1837 გ. შამათსა (შამთსა S') შამათსა F'L'.
 1848 გ. ყოვლით (ყოვლი S') ყოლე F'L'.
 1849 ბ. მოდის [მოდის F'L'.
 1857 გ. შენნი — F'L'.
 1860 გ. მეურჩეები [მეურები F'L'.
 1878 გ. მრავალი [ნათქვამი F'L'.
 1884 გ. მუნ [მის F'L'.
 1915 დ. იყვის [იტყვის F'L'.
 1923 დ. შველისა [შვილისა F'L'.
 1928 ა. იახლა [იხილა F'L'.
 1935 დ. დართოდა [დაროდა F'L'.
 1957 დ. წლამდი (-დინ S') წამდი F'L'.
 1963 დ. მარგალიტა [მარგილთა F'L'.
 1975 დ. ხანსა (ხანთა S') — F'L'.
 1982 ბ. ცქაფად [ქაფად F'L'.
 1997 ა. პატივი — F'L'.
 1998 გ. შუბისა [შუქისა F'L'.
 2012 გ. მოარჩინე [მარჩინე F'L'.
 2030 ბ. ნავთმან [ნივთმან F'L'.
 2041 ბ. შიშით [შიშიშათ F'L'.
 2063¹¹ ბ. რემა [ერმა F'L'.
 2068 დ. უკურიდეს [უყურიდეს F'L'.
 2086 ბ. ქელვანო [ქველანო F'L'.
 2098 ა. ღენით — F'L'.
 2122 ა. დავითის [დავის F'L'.

და მრავალი სხვა.

გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებენ ერთმანეთთან აგრეთვე D'X'F² ხელნაწერები. მაგალითად, ამ ხელნაწერებში რატომღაც არ არის 2051 სტროფი. არ არის 2085 სტროფის მეოთხე და 2086 სტროფის პირველი სტრიქონები. სამივე ხელნაწერში არის შენიშვნა: „აქა აკლია ორი ლექსი“. D'X'F² ხელნაწერები არ იცნობს აგრეთვე 2092 სტროფის პირველ სტრიქონს. ამჯერად შენიშვნა არის მხოლოდ D'-ში: „აქა აკლია ლექსი“.

ეს ნუხსები აქა-იქ გამოიყოფა სტროფთა ვარიანტებითაც:

- 2077 გ. აზიზად [აზიზად D'X'F².
 2083 ბ. გოგება [გორება D'X'F².
 2091 გ. ბერებსა [ძნელებსა D'X'F².
 დ. გულსა [სულსა D'X'F²; გააშტერებსა] დაუბნელებსა D'X'F².

საერთოდ, D'F'L'S'X'F² ხელნაწერებს შორის განსხვავება უმნიშვნელოა. დიდი არ არის განსხვავება არც ამ ნუსხებსა და D-ს შორის. ისინი D-საგან უმთავრესად გრამატიკული და ორთოგრაფიული წაკითხვებით გამოიყოფიან. არაერთი ვარიანტი დედნის არასწორი ამოკითხვის შედეგად არის გაჩენილი. თუ გამოვრიცხავთ ამ თავისებურებებს, რომლითაც D'FL'S'X'F² ხელნაწერთა ჯგუფი დამოუკიდებლობას გვიჩვენებს, ვნახავთ, რომ სხვა მხრივ ისინი D-ს იმეორებენ. იშვიათია ისეთი შემთხვევები, რომ ეს ხელნაწერები D-ს შორედბოდეს და სხვა ნუსხებს ემთხვევოდეს. რაც არის, იმგვარია, რომელთა დამოუკიდებლივი გაჩენა ადვილი მოსალოდნელია. ყოველივე ეს ამტკიცებს, რომ D'F'L'S'X'F² ხელნაწერთა არქეტიპი ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში D ტიპის ნუსხიდან მომდინარეობს, შესაძლებელია, თვით D-საგანაც იყოს გადაწერილი.

D-სთან განსაკუთრებულ სიახლოვეს ამჟღავნებს V ხელნაწერი. პოემის გაგრძელებებში ეს ნუსხა თავიდან ბოლომდე ზედმიწევნით მიჰყვება D-ს და იმეორებს ბევრ მის⁴⁹ სპეციფიკურ წაკითხვას, მათ შორის, გრამატიკულსა და ორთოგრაფიულს; მაგალითად, ამგვარ წაკითხვებსაც:

1873 ა. ნარონები] ნაორები DV.

1887 ა. ესმა] მესმა DV.

2038 ა. გწადს] გწადის DV.

დ. თარას] თარას DV.

2068 გ. გასუსტდა] გასუსდა DV.

2056 დ. მორჩი] მორჩა DVS'.

და სხვა.

V ხელნაწერი იმდენად ემთხვევა D-ს, რომ ეჭვს ბადებს, — ხომ არ არის ის D-საგან გადაწერილი?

განსხვავება D-სა და V-ს შორის ცოტაა. მივეთითებთ უმთავრეს მათგანზე: ძირითადად იგი ეხება სათაურებს. 1832 სტროფის წინ DF'L'S' ხელნაწერებში სათაურია. ამ სათაურს არ იცნობს V. 2120 სტროფის წინ მხოლოდ D-შია სათაური. ეს სათაური V-შიაც არ იკითხება. 1780 სტროფის წინ მდებარე სათაურში DQ უმატებს სიტყვას „გზაზედა“. 1786,0 და 1802,0 სათაურებში მხოლოდ D უმატებს ფრაზას „და ისინი მოახსენებენ“ და „ჰე სოფელო მუხ-

⁴⁹ D-ს ზოგიერთი წაკითხვა მისი ჯგუფის არც ერთ ხელნაწერში არ დასტურდება.

თალო“. ეს სიტყვები V-ში ყველა გამოტოვებულია. VF'L'S' ხელნაწერებში გამოტოვებულია 2063¹,0 სათაურის D-სეული წაკითხვა — „და სოფლის გმობა“. 2070,0 სათაურში D-ში იკითხება: „რომელ თქვა ჟამსა სიკვდილისასა ნანუჩას ჩამატებული მას უკან“. VD'F'L'S'X'-ში ეს ფრაზა შემოკლებულია. არის: „ჟამსა სიკვდილისასა ნანუჩას ნათქვამი“.

სტროფთა ვარიანტები:

- 1783 გ. მსგავსი] ვითა VJ'Z', ვით Y'.
- 1859 ა. მასცა] მისცა V. ERUZ.
- 1891 გ. ლაწვი როს] ~ VQ, EFIKLORTG'J'M'P'.
- 1899 ბ. უქაფონი] ქაფოსანი V, ELJ'M'.
- 1905 დ. მემუღარეთა] მიუმუღარეთა V.
- 1935 დ. დასანათობით] დასანაზობით V, GK'M'*Q'U'B².
- 1968 გ. შეება] ეგება V, ეგების (ეგები U') GK'Q'U'.
- 1969 ბ. სად] რად V, GQ'U'.
- 1980 დ. ძალთა] ძალთა V.
- 2024** დ. ერთად, ერდგან D] სწორად V.
- 2038 ა. გვლებავს] გვფერავს VM'.
- ბ. გ. ~ V.
- 2043 ბ. უჟამოდ] უშად V.
- 2060 ბ. მიჯნურნი] ქალ-ყმანი V.
- 2064 გ. აწვე] რადგან V, GKOTG'U'.
- 2054 ა. ვითხოვ] ვიტყვი V.
- 2055 ბ. ნაჭრნი] ნახლნი V.
- 2121 გ. ჰგონია] ჰქონია (ჰქონა F') VD'F'L'S'.

და კიდევ ასეთი რამდენიმე შემთხვევა. ვფიქრობთ, ყველა ეს კითხვა-სხვაობანი V-ში თავისუფლად შეიძლებოდა დამოუკიდებელივ გაჩენილიყო.

რაც შეეხება საკითხს, არის თუ არა D ხელნაწერი V-ს პროტოგრაფი, ეს მთელი ვეფხისტყაოსნის შესწავლის შედეგად უნდა გადაწყდეს. პოემის გაგრძელებების მიხედვით ამგვარი ვარაუდი სავსებით დასაშვებია. ამას განსაკუთრებით სარწმუნოს ხდის D-სა და V-ში 1859 და 2108 სტროფების ადგილსამყოფელი. ეს სტროფები D-ს გადაწერისას იოსებ ობილელს გამოორჩენია და შემდეგ აშიის გასწვრივ თითო სტრიქონად წერილად ჩაუწერია სარიტმოდ გამოტანილ, დაყოფით დაწერილ სიტყვებში. V-ში კი ამ სტროფებს ადგილები აქვს შენაცვლებული: ჯერ წერია 1859 და 2109 სტროფები და შემდეგ 1858 და 2108 სტროფები. აშკარაა, V-ში ამ

სტროფთა ადგილ-გადანაცვლება D-ს აღნიშნულ თავისებურებას უნდა გამოეწვიას⁵⁰.

D-სთან ძალიან ახლოს არის Q-ც. ესეც ზედმიწევნით მიჰყვება D-ს. მაგრამ არის რამდენიმე ისეთი განმასხვავებელი ნიშანი, რომლის მიხედვითაც შეიძლება ვთქვათ, რომ Q უშუალოდ D-საგან არ მომდინარეობს. ეს განსხვავება შემდეგია:

1801 სტროფი არ არის DVF'L'S' ხელნაწერებში, არის Q-ში. 1832 და 1864 სტროფების წინ სათაურებია DVF'L'S'-ში, არ არის Q-ში. ხელნაწერთა დიდზე დიდ უმრავლესობაში სათაურია 1839 სტროფის წინ. ასევეა Q-ში. ეს სათაური DVF'L'S'-ში მოთავსებულია 1837 სტროფის წინ და განსხვავებულადაც იკითხება:

აქა თავის სახლში ქორწილი ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანის DF'L'S'J შინ მისვლა ტარიელისაგან (-ლისა E) და ქორწილი მისი და ნესტან-დარეჯანისა EQ.

ხვარაზმელთა ამბავში DVF'J'L'S' ხელნაწერებში სათაურია 1899 სტროფის წინ, Q-ში ეს სათაური არ არის. მეორე მხრივ, Q-სა და ABCGUK'Q'B² ხელნაწერებში სათაურია 1902 სტროფის წინ, D-ში არ არის. არის სხვა განსხვავებაც:

1780,0 მეფის Q... C] + ფარსადანის DVF'L'S', KOG'.

1781 ბ. ვინ Q... C] რად DGVF'L'Q'S', E, JT.

1852 გ. იტყოლიან Q... C] იქმოლიან C. DGVWF'L'Q'S', HJTG'P', FIRZK', L, Z', U'V'V². და სხვა.

ბოლოს, Q-სთან G და მისი მიმყოფი ხელნაწერების მიმართების შესახებ.

როგორც ვთქვით, DQVF'L'S' ნუსხებთან ხატაელთა და ხვარაზმელთა ამბებში გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს G და მისი მიმყოფი. ნუსხები, რომლებიც ხვარაზმელთა ამბის შემდეგ მიჰყვება J, რედაქციის ნუსხებს.

G ხელნაწერი ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებში ყველგან გამოიყოფა და რიგ თავისებურებებს გვიჩვენებს. მას თავიდან ბოლომდე ემთხვევა Q' ნუსხა. ხატაელთა ამბის 1811—1822 სტროფებში და ხვარაზმელთა ამბავში 1875 სტროფიდან მასვე ემთხვევა K' ნუსხა, ხოლო დაახლოებით ხვარაზმელთა ამბის 1930 სტროფიდან ბოლომდე — U' ნუსხა⁵¹. მაგალითები (ვუდარებთ D-ს, რომელიც ამ ნიმუშებში უმეტესად ემთხვევა C-ს):

⁵⁰ როგორც აღრე კ. კეკელიძემ მიუთითა, ამით უნდა აიხსნას ის ფაქტიც, რომ 1859 სტროფი არ იკითხება ვახტანგისეულ გამოცემაში (თსუ შრომები, III, 1936, გვ. 134).

⁵¹ G ხელის მიხედვით გადაწერილი უნდა იყოს XVII საუკუნის ბოლოსა

- 1780,0 სპენა] ცნობა GQ'.
- 1780 ბ. ერთობ იყო] იყო მეტად GQ', იყვნეს მეტად R, იყვნენ შავით U'.
- 1783 ა. გვითხარ] თქვითო (თქვიო Q') GQ'.
- 1786 დ. იგი ქალი დაუქარგა] მან დაქარგა (დაქარგა Q') იგი ქალი GQ'.
- 1789 გ. ტარიელსა დაიზახნა] ტარიელსაც აეტირნეს GQ'.
- დ. აღგა] დადნა GQ'.
- 1790 ბ. გ. ~ GQ'.
- 1791 დ. ეფარვის] ეხვევის GQ'.
- 1792 ბ. თვალთაგან] გარევით GQ'; ცრემლი] თვალთა GQ'.
- 1794 ა. გამზრდელს] ძახილით GQ'.
- 1801 ა. მეტად ფიცხლა] ფიცხლავ მუნით GQ'.
- 1809 დ. რაცა გიმუზარადიან] მუნივე მუზარადიან GQ'.
- 1812 გ. გაწყრა] უთხრა GK'Q'.
- 1813 დ. ბედმან] ღმერთმან GK'Q'.
- 1814 გ. ზათნი] ძნელიდა (ძნელი K') GK'Q'.
- დ. გამიტყდა] დაბრუნდა GK'Q'.
- 1815 ა. წავიდეს] მივიდნენ GK'Q'.
- 1817 ა. მისცეს] სთხოვეს GK'Q'.
- 1820 ბ. ძლეული შიმშან თუ ლია] დგეს (დღეს Q') წყლული შიშვეულია შიშველი K') GK'Q'.
- 1821 გ. სიცოცხლე ამის მიერეს] ამით ცოცხალთა იარეს GK'Q'.
- 1825 გ. მალლით] ზეცით GQ'.
- 1827 ბ. მათ მზეთა ზედ მკვრეტნია] სევდითა განატენია GQ'.
- 1830 დ. მოღიმართა] მოუბართა GQ'.
- 1831 გ. მოაქცია] მოავლინა GQ'.
- დ. გემართებს] ჭამს თუ GQ'.
- 1832 ბ. ცხელი აწ] აღარა GQ'.
- 1834 გ. ერყვის რალა ვთქვა სიტყვები] რად უნდა მას სიტყვა GQ'.
- დ. ათასი] არათუ GK'Q'.
- 1842 დ. ყოლე ლხინსა ~ GQ'.
- 1844 ბ. ხელმწიფურად დიდებულნი] მხიარულნი ხელმწიფობა GO'.
- 1845 ბ. ვითარიცა] ვითა მართებს GQ'; ხამს ეგეთსა] მართ აგეთსა GQ'.
- გ. სწორად] ერთად GQ'.
- 1853 გ. პირისა ქვე მდებლად დამდებარია] თავმდაბლად მიწასა ქვე მდებარია GQ'.
- 1857 ა. ყმასა] კაცსა GQ'.
- 1861 დ. მზეებრ] ბნელი GQ'.
- 1874 ბ. მას] წამს GQ'.
- 1885 დ. ყოვლი მით ~ GK'Q'.
- 1897 ბ. და] მან GK'Q'.

თუ XVIII საუკუნის დასაწყისში. K' და Q' უთარიღოა და ორივე XIX საუკუნეს განეკუთვნება. ამავე საუკუნისაა U'-ც: გადაწერილია 1867 წ.

K' და Q' დეფექტური ხელნაწერებია: K'-ს აკლია 1869 სტროფიდან ბოლომდე, Q'-ს — 2077 სტროფიდან ასევე ბოლომდე (ბოლოა 2076,1—2 სტროფი).

- 1904 ბ. ვით გულსა] გვანდა გულ GK'Q'.
- 1915 ა. იყო] ჰყვანდა (ყვანდა Q') GK'Q'V'.
- 1922 ბ. ვით] მით GK'Q'.
- დ. ყმათა] მისად GK'Q'.

აქედან უერთდება U'.

- 1931 გ. ძვრითა] ძვირად GK'Q'U'.
- 1940 ა. სეამ დამწვენ გლახ ცეცხლი] მწევას (სწევას U') ცეცხლი გულსა GK'Q'U'.
- 1949 დ. დაუწევას] ასწუიტეს (ასწუილდეს K') GK'O'U'.
- 1955 გ. ძლუღლნი] მრავალი (მრავალნი K') GK'Q'U'.
- 1968 გ. შევება] ეგებრს GK'Q', ეგები U', ეგება V'.

აქედან მოყოლებული K'-ს აკლია.

- 1969 ბ. რას] რად GQ'U'.
- დ. თავსა] ტანსა GQ'U'.
- 1976 დ. ასოთხმოცათი] ოთხასჯერ GQ'U'.
- 1979 დ. შეგქნას] გიყოს GNQ'U'.
- 1984 ბ. სწუვეტრის] სკრიდის GQ'U'.
- 1985 ა. მრგვლივ ჯარი ზედ] ჯარი ზედან GQ'U'.
- დ. ყოლ კარნი] ყველანი GQ'U'.
- 1995 გ. ჩნდა ამრისა წახლითა] ჩანს აბჯრის (აბჯარ V') ახლითა GQ'U'V'V'.
- 2002 ბ. ზნე-უკლებო] ზნე უკადრო GQ'U'.
- 2011 ა. ბრძენი პლატონისა] ლატონისგან GQ'U'.
- 2012 ა. მერმე ხელსა მოეხვია თარა ბრძენი] ქვე დავარდა შესტირს ასმენს მონახსენი GQ'U'.
- 2019 დ. ქუშობით] შექობით GQ'U'.
- 2021 დ. თუ] თვალთ GQ'.
- 2023 დ. შეიქნა] დაშვენდა GQ'U'.

და სხვა.

გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში GQ'U' ხელნაწერთა თავისებურებანი ნაჩვენები იქნება ქვემოთ, ლ რედაქციული ჩგუფის განხილვისას.

დასახელებულ სტროფებში G-სა და K'U' ხელნაწერებს შორის სხვაობა მცირეა. G-ს ზედმიწევნით მიჰყვება Q' ხელნაწერი. მაგრამ მათ შორისაც არის ზოგიერთი ისეთი განსხვავება, რომლებიც გვიჩვენებს, რომ Q' უშუალოდ G-საგან გადაწერილი არ არის. ასე მაგალითად: G-ში რატომღაც არ არის სამი სტროფი⁵²—1838—1840. ეს სტროფები Q'-ში თავის ადგილას არის. G-ში სათაუ-

⁵² ეს სტროფები არ არის აგრეთვე J'-ში.

რი არის 1841 სტროფის წინ, Q'-ში კი — 1839 სტროფის წინ, როგორც ეს ხელნაწერთა უმრავლესობაშია. ცოტაოდენი სხვაობა არის წაკითხვებშიაც:

- 1788 გ. გზებისა] დებისა Q', LR, დებითა V'.
- 1820 გ. საქმესა] საშელსა Q', საბელსა HJ RTP'V'.
- 1871 ა. უქნა] ბუქნა Q'U'... ო.
- 1979 ა. მუხთლად შენ GK] ~Q' და ყვ. ხელნ.
- 1981 გ. ვაი] კაცი Q', HU'V'V², კაცსა J.
- 1995 დ. ფერხითა] დარეჩით Q', RU'.

G-ს ზოგიერთი კალმისმიერი შეცდომა Q'-ში სწორად იკითხება. Q'-ს აქა-იქ აქვს საკუთარი წაკითხვებიც.

GK'Q'U' ხელნაწერები Կ-ს ნუსხებთან მსგავსებას ამჟღავნებს ხატაელთა ამბის ბოლოსა და ხვარაზმელთა ამბავში. ხატაელთა ამბავში მხოლოდ რამდენიმე ორთოგრაფიული თუ სტილისტური ვარიანტია, სადაც ეს ნუსხები ერთად არის და თავისებურია:

- 1833 გ. მასლა] მალა (მალა S') DQVF'L'S'. GQ', Z, მალა M'.
- 1852 ა. ღმრთად] მწედ (მწვედ Q) DQVWF'L'S'. GQ', C (ჩაწ.), J'Z'.
- 1861 დ. სადაცა] რასაცა DQVF'L'S', GQ', R.

ამგვარი ხასიათის, მაგრამ გაცილებით მეტი მსგავსება მოეპოვებათ მათ ხვარაზმელთა ამბავში. აქ DQVF'L'S' და GK'Q' ხელნაწერებში არ არის 1919 სტროფი (ეს სტროფი არ არის აგრეთვე Ծ-ს ნუსხებში). წაკითხვები:

- 1871 ა. მტერნი] მტერმან (-მა GL') DGQVF'L'J'Q'S'.
- 1882 ბ. მივიდეთ] წავიდეთ DGQVF'K'L'Q'S'.
- 1883 ბ. ლაშქრად ჰინდოეთს აწვევენ] აწვედეს ლაშქრად (ლაშქართ L', ლაშქართა S') ინდოეთს DGQVF'L'Q'S'V'.
- 1900 გ. მინდორნი] მიწანი DGQRFV'L'Q'.
- 1906 ბ. სიმედგრენია] ვით აგრენია DGQVF'L'Q'U'.
- 1911 ბ. რავგაო] როგორ DGQVF'K'L'Q'U'.
- 1915 ა. მისი] არა DGQRF'J'K'L'M'Q'S'.
- დ. გავიდის და] გამავიდის (გამოვიდეს K') DGQVF'J'K'L'Q'S'.
- 1923 ა. დავსწვითა] დავსწვეთა DGQVF'K'L'Q'S', დაფეთა J'.
- 1936 დ. მონატბერისა ო... V] მონატბერია D'L'S', მონატბერია GK'Q'U'.
- 1949 ბ. ღმრთითა] დიდად DGVF'J'L'K'Q'S'.
- 1951 ბ. გ. ~ CDGVF'J'K'L'Q'S'U'.
- 1964 ა. მნათობნი] მაშვრალნი (მაშვრალნი U') DGRVF'J'L'K'Q'S'U'.
- 1984 ბ. თავთა] თავსა DGVF'J'L'Q'S'U'.
- 1985 ა. სპანი] ქარი DGVF'J'L'Q'S'.
- გ. ჰოცდეს უქანა] დახოცეს (-ცნეს F'L') უქან DGLVF'J'L'M'S'U'.
- 1989 გ. ალვა] აღმა (მალა S') DGVF'L'Q'U'.

1999 გ. მათ ორთავე] ერთმანეთსა DQVF'J'L'Q'S'U'.

2018 დ. ვიწვე] ვიყავ DGRVF'L'Q'S'U'V'V².

და სხვა.

არა გვგონია, ყველა ეს დამთხვევა შემთხვევითი ხასიათისა იყოს.

DQVF'L'S' და GK'Q'U' ხელნაწერთა ჯგუფების თავისებურებათა ჩვენებისას მითითებული იყო, რომ, როდესაც გამოიყოფოდა ერთი ჯგუფი, მეორე ემთხვევოდა C-სა და მასთან მდგომ სხვა ჯგუფის ხელნაწერებს. ახლა გვსურს აღვნიშნოთ ისეთი შემთხვევები, როდესაც D და G თავისი მიმყოლი ხელნაწერებით ერთმანეთს სცილდება, სცილდება C რედაქციასაც, მაგრამ თავისებური არ არის და ემთხვევა რომელიმე სხვა რედაქციის ნუსხებს. ამგვარი ვარიანტები ძალიან ცოტა ახასიათებს D-ს. აი ხატაელთა ამბავში თითქმის ყველა შემთხვევა:

1780,0 მეფის] + ფარსადანის DVF'L'S', KOG'.

1790 ბ. თავ-შიშველი] თავ-მოხდილი DQVF'L'S', EFK'.

1803 ა. ხმალთა ჩემთა ~ DQVF'L'S', HJTP', FRZK', R'.

1837 ა: და — DQVF'L'S', HJTP', A', R', U'V'V².

1844 ბ. დიდებანი C, ხელმწიფობა GQ'] დიდებულნი DQVF'L'S', JT, LM', U'V'V².

ბევრად მეტია G-სთან:

1781 ბ. შეგიბლესია] შეგიგლესია (შეგილესია TY'X', შეგლესია JK') GQ', X', HJKOTG'P', EFRK', R', Y'.

გ. იქ] მუნ CQ', F'L'S', HJKOTG'P', EFIFH'K'N', J'Y'Z', U'V'V².

დ. ნისრიტ] მისრიტ GQ', HKOG'P', FIZH'N', J', M', V'V²;

მოსრულთა] მოესულვართ (მოესულვარ O, მოსულვარ T) GQ', HJKOTG'P'.

1782 გ. ცნეს] ქნეს (ქმნეს V', ჰქნეს JZ) CQ', HJKOTG'P', FZK', M', U'V'V².

დ. ყვეს T...] ქნეს (ქმნეს H'N', ჰქმნეს J'U'V'V²) GQ', HJKOG'P', IZH'N'R', J'Y'Z', U'V'V².

1783 ბ. ჰკადრეს ზეცით] მოახსენეს GQ', R, U'V'V².

1786 ბ. მით] მან GQ', J, U'V'V².

1787 გ. საგებნელად]... ძნელად (საძნელად H'N') GQ', S', KOG'P', FH'K'N'R', LM', U'V'V².

1789 ბ. ვად შეიცვალა] შავად შესცვალა GQ', F'L'S', KOG', FIRYH'K'N'R', LM', J'Y'Z', U'V'V².

1789 ა. სიტყვა] საქმე GQ', FK', M'V'V²; საქმენი] სიტყვანი GQ', FRK', J', U'V'V², და სიტყვა LTM', სიტყვა P'.

ბ. ლაიკივლნა] ლაიძაბა GQ', ლაიზახნა (-ხა R, ლაიზახანა K', ლაიძახნა J') KOG', EFRZK', J'.

1796 დ. გემართებს] გვარგებს (-ბსთ H'. -ბთ N') GQ', KOG', EIRH'N'R', LM', J'Z', U'V'V².

1802 ბ. მესაკვირველა მე ღია] ესაკვირველა (-რელა R, -კვრ- U'V') ე (ჟე FRK') ღია GQ', FIRH'K'N'. LM', Y, R', U'V'V².

1807 ბ. მემაჯანია] დამსაჯანია (დასაჯანია Q') GQ', RZ, დამსაჯარია FK'.

1810 ბ. უთხრეს] ჰყადრეს (ყადრეს G'H'N'Q') GQ', HKOG'P', EFIRZH'K'N'R'.

1812 დ. ჰქონდეს არცა თუ] არცა (ართა F) თუ ჰქონდა (-დეს KNOTZG' U'V², -დათ HJH'K'N'P'Q'R', აქენდათ V') GK'Q', HJKOTG'P', FIZH'N'R', N, U'V'V², არცალა ჰონდეს LM'.

1813 გ. უმართლე ხარ ნუ მაიოცხლებ] ნუ მაიოცხლებ ნუ (ნურცა L') დამარჩენ GK'Q', R, LM', U'V'V².

1817 ბ. აქა] ეგრეთ (ეგრე ZQ') GK'Q', Z, აგრე KOG', EFIRH'N', NA', R', U'V'V².

1821 ა. ერთად იერეს] გააზიარეს (გაიზიარეს U'V²) GK'Q', KOG', U'V'V².

1823 გ. ბევრი] ყველა (ყვალა F, ყოვლი R) GQ', FIRZH'K'N'.

1827 დ. იგლეჯენ] იცემდეს (იცემდენ J, იცემენ EHTJ'P') GQ', HJKOTG'P', EFIRZH'K'N', J', R'.

1829 გ. იგლეჯს და] იცემდეს (იცემდა RZF'L', იცემს და HJKOTG'J'P'R'S') GQ', F'L'S', HJKOTG'P', FIRZH'K'N', J'.

1833 ა. რალა] მე რა GQ', FIRH'N'.

ბ. შესამოსლითა] წითელ-მწვანითა GQ', HP', RZ, R', U'V'V², წითელ-ყვითლითა JKOTG', FIH'K'N'.

1846 გ. ყოლა] კაცთა GQ', HJP', FIRZH'K'N', A', LM', U'V'V².

1860 ბ. თვალთა თლილთა] თვალიანი GQ', KOG', U'V'V².

როგორც ვხედავთ, ხატაელთა ამბავში **ჯ** და **ღ** რედაქციების ნუსხებთან დაშორებისას **გ** და მისი მიმყოლი ხელნაწერები **ღ** და **ბ** რედაქციების ნუსხებს უმეტესად მაშინ მიჰყვება⁵³, როდესაც ეს უკანასკნელნი (**ღ** და **ბ**) მთლიანად ან ნაწილობრივ ერთმანეთს ემთხვევიან⁵⁴.

ხვარაზმელთა ამბავში **დ**-სა და **გ**-ს შორის სხვაობა ნაკლებია და უმთავრესად გრამატიკული და ორთოგრაფიული ხასიათისაა. ჩანს, **დ** ამ მხრივ უფრო პირვანდელ სახეს იცავს⁵⁵, რომელიც

⁵³ GQ' გარკვეულ მსგავსებას აქვდავენებს LM' და U'V'V²-თან, მაგრამ ამის შესახებ მსჯელობა გვექნება ქვემოთ, თავისებური რედაქციული ჯგუფების დახასიათებისას.

⁵⁴ თუ ამ ვარიანტებს კონტექსტების მიხედვით გავსინჯავთ, დავრწმუნდებით, რომ ბევრი მათგანი დასახელებულ ხელნაწერებში შეიძლება გაჩენილიყო დამოუკიდებლად, საერთო წყაროს გარეშეაც, მაგრამ, არა გვგონია, ყველა.

⁵⁵ სათაურების ადგილის მიხედვით პირიქით არის.

G-სთან დაშორებისას უმეტესად Ⴀ რედაქციას მიჰყვება. G-ში, საერთოდ და მათ შორის ხვარაზმელთა ამბავშიაც, ძველი ქართულის ფორმები გასწორებულია ახალი ნორმების მიხედვით, ხოლო ნაკლებად გავრცელებული, ძნელად გასაგები სიტყვები შეცვლილია შედარებით გავრცელებული და გასაგები სიტყვებით. ნიმუშისათვის დასაწყისი სტროფებიდან მოვიტანთ რამდენიმე მაგალითს:

1868 ბ. უწინ ცათა აყვანილსა ჩააგდებვე დილსა კირსა.

G: ცამდი; ჩააგდებო.

1870 ა. ბ. აწ გონიერნო, სიტყუანი თქვენ ჩემნი შეიწყნარენით,
ძველნი ნარჩომნი ამბავნი ლექსად ეთქვენ,
გაიხარენით.

G: ჩემი; ნარჩომი ამბავი, ვთქვი.

1871 ბ. მით მკვრეტელთა დაადნობდა, მოყვარულთა დაუშუქნა.

G: მოყვარეთა.

დ. კარავნი და კელა ოთალნი ხატაურნი ეინმცა უქნა.

G: ხატური ვინცა.

1873 გ. ტახტსა ზედა ჯდა...

G: ტახტზედა დაჯდა...

1877 გ. ამოესწყვიტნეთ, დავარბივნეთ, ვხოცდეთ, ვსცევთდეთ,
ვითა ხილთა.

G: ამოვსწყვიტოთ, დავარბივოთ.

1879 გ. სუბუქ ვქნათ...

G: მსუბუქ.

1898 გ. თუ ნახვ მისთა ნაკრავთა, საამ, როსტომ გეგონების.

G: საამ როსტომ მოგეგონების.

და ა. შ.

ამ სახის ვარიანტებში G ხშირად ემთხვევა სხვა რედაქციის ნუსხებს. ეს, რასაკვირველია, სხვა წყაროს არსებობაზე არ მიუთითებს. ამგვარი ხასიათის ცვლილებები თავისუფლად შეიძლება დამოუკიდებლადაც გაჩენილიყო. ოღონდ, ამასთან ერთად უნდა შევნიშნოთ, რომ G-ს აქვს D-საგან განმასხვავებელი ისეთი წაკითხვები, რომლებითაც იგი ემთხვევა სხვა რედაქციის ნუსხებს და რომლებიც დამოუკიდებლად ვერ გაჩნდებოდა. ამ მხრივ აღსანიშნავია G-ს სიახლოვე Ⴀ რედაქციის ნუსხებთან. საკუთრივ ვეფხისტყაოსანში G გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს H და KOG' ხელნაწერებთან⁵⁶. ეს მსგავსება აქა-იქ ხვარაზმელთა ამბავშიაც იჩენს ხოლმე თავს, განსაკუთრებით, 1987 სტროფის შემდეგ:

⁵⁶ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა კლასიფიკაციისას G და H ხელნაწერებს ერთად ასახელებენ ს. ცაიშვილი („ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია“, I) და ც. კარბელაშვილი (შოთა რუსთველი, საიუბილეო კრებული, 1966).

- 1931 ა. გტირალი] ნესტაჟარ GK'Q'U'V'V'-, HJ (აღდ.) KOTG'.
- 1934 ა. ბ. ვითამცა ლალი] ვითა ლალია GK'Q'U', KOG'.
- 1988 ა. რაზმის კიდეშდე კილია] ხელმწიფის დროშა მართია GQ'U', HJ (აღდ.) KOTG', M'V'.
- 1990 ბ. ხრმალი უნდოლა დაეცა] უნდოლა ხრმალი წაეცა GQ'U', HJ (აღდ.) KOTG'.
- 1992 დ. აწ აღარავის მოვალევე] აღარავის მოვალევეინებ GQ'U', HJKOTG'.
- 1994 ბ. ბალთასა] ბალახთა GQ'U', KOTG', ბალახსა HJV'.
- 2002 ბ. ნურადხნს] ფრიდონს GQ'U', ფრიდონს მან HJKOTG'.
- 2008 ა. აგრე ვქნათ ვით ბრძანეთ] ჩვენცა გაგვიგონეთ (გავიგონეთ T) GQ'U', HJT.

ეს ვარიანტები მით უფრო სარწმუნოა, რომ ხვარაზმელთა ამბის მომდევნო თავებში G და მისი მიმყოლი ხელნაწერები აშკარად ლ რედაქციისაა.

ყოველივე ზემოთ თქმულის შემდეგ შეიძლება დავასკვნათ: 1. ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში ერთ რედაქციულ ჯგუფს ქმნის DQVF'L'S'F² ხელნაწერები, რომელთაც ტარიელის ანდერძიდან (სტრ. 2063) ემატება D' და X' ხელნაწერები. 2. აქედან ქვეჯგუფის სახით გამოიყოფა F'L'S'F² ხელნაწერები. აქვეა D' და X'. განსაკუთრებით ახლოს არის ერთმანეთთან, ერთის მხრივ, F'L' და, მეორეს მხრივ, D'X'F² ხელნაწერები. 3. შესაძლებელია, V უშუალოდ D-საგან იყოს გადაწერილი. ასევე, მოსალოდნელია D-საგან იღებდეს სათავეს D'F'L'S'X'F² ხელნაწერთა არქები. 4. ხატაელთა ამბის ბოლოსა და ხვარაზმელთა ამბის უმეტეს ნაწილში ლ რედაქციულ ჯგუფთან გარკვეულ ნათესაურ კავშირს ამჟღავნებს G და მისი მიმყოლი ხელნაწერები. G-ს ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში თავიდან ბოლომდე ემთხვევა Q', ხატაელთა ამბის 1811—1822 სტროფებსა და 1875 სტროფიდან ხვარაზმელთა ამბავში — K', ხოლო ხვარაზმელთა ამბის დაახლოებით 1930 სტროფიდან — U'.

ლ რედაქცია

ხატაელთა და ხვარაზმელთა ამბებში ამ რედაქციულ ჯგუფს ქმნის HJKOTG'P' ხელნაწერები⁵⁷. გმირთა ანდერძებისა და გარ-

⁵⁷ ეს ხელნაწერები ყველა უთარიღოა. ხელის მიხედვით ბოლო ორი XIX საუკუნისაა; KO გადაწერილი უნდა იყოს XVII საუკუნის მეორე ნახევარში, HJT — XVII საუკუნის ბოლოსა თუ XVIII საუკუნის დასაწყისში.

დაცვალების ამბებში (2025 სტროფიდან) მათ ემატება G და მისი მიმყოლი ხელნაწერები⁵⁸, ხოლო ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალების ამბიდან (სტრ. 2064) — ო რედაქციის ნუსხა X. მიუხედავად მთელი რიგი განსხვავება-თავისებურებებისა, ხვარაზმელთა ამბის მომდევნო თავებში ამავე რედაქციასთან გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს V/V² ნუსხები.

ო რედაქციული ჯგუფი ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებიდან გამოიყოფა როგორც სტროფული შედგენილობის, ისე სათაურების ადგილისა და საერთო ტექსტის წაკითხვებით.

ხატელთა ამბავში მხოლოდ HJKOTG'P' ხელნაწერებშია დაცული სამი სტროფი — 1855¹, 1855² და 1855³ (ეგვევ სტროფები მოგვიანო ხელით მიწერილია L-ის აშიაზე). HJTP'-ში აღგილები აქვს შენაცვლებული 1822—1823 სტროფებს. K-ში 1822 სტროფი ორჯერ არის: თავის ადგილას და 1823 სტროფის შემდეგ. ეს უკანასკნელი გადამწერს შემდეგ გადაუხაზავს. K-ში 1823 სტროფის შემდეგ მდებარე 1822 სტროფი ვარიანტულად ემთხვევა HJTP'-ის 1822 სტროფს.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მთელ რიგ ხელნაწერებში სათაურია 1786 სტროფის წინ, ო რედაქციის ხელნაწერებში კი არის 1789/1790 სტროფების წინ.

სტროფთა ვარიანტები:

1781 გ. მოვალთ] მოვლით (მოვლით KO, მოველით G') HJKOTG'P'.

1801 ა. მეტად ფიცხლა] მასვე წამსა HJKOTG'P'.

დაზიანების გამო H-ს აკლია 2076—2078, 2050—2054 სტროფები, J-ს — 1929—1990 სტროფები, K-ს — 2050 სტროფიდან ბოლომდე (ბოლოა სტრ. 2078, 2050), O-ს — 2114 სტროფიდან ბოლომდე, T-ს — 1869—1878, 1889, 2—4, 1914, 1920—1930, 1947, 2110, 2114—2116 სტროფები. T-ს დაზიანების გამო უნდა აკლდეს აგრეთვე 2117—2119 სტროფები. P'-ს აკლია 1909 სტროფიდან ბოლომდე. JT-ს ნაკლები ფურცლები მოგვიანო ხელით აღდგენილია. J-ში აღდგენილია ყველა—1929—1990 სტროფები და აღდგენილია ამავე რედაქციისებურად; უფრო მიჰყვება H ხელნაწერს. T-ში აღდგენილია 1870, 1875—1878, 1889, 2—4, 1914, 1920—1935 და 1947 სტროფები. ამ ნაწილში იგი ემთხვევა ო რედაქციას. ამით აიხსნება, რომ T-ს აღდგენილ ნაწილში შეტანილია 1931—1935 სტროფები. სინამდვილეში, ეს სტროფები T-ში მოიპოვება და აღსადგენი არ იყო (T-ს აღდგენილი ნაწილის წყაროს შესახებ საუბარი იქნება ქვემოთ).

H-ში გადარჩენილია, მაგრამ დაზიანებულია 2106—2114 და 2121 სტროფები. T-ში — 1857—1858, 2018—2020, 2064, 2068—2069, 2106—2114 სტროფები.

⁵⁸ თუმცა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, G თავის თანმხლებ ხელნაწერებთან ერთად ო რედაქციასთან გარკვეულ მსგავსებას წინა თავებშიაც ამჟღავნებდა ხოლმე.

- 1804 დ. ჩაიქროლეს] ჩაირბინეს HJKOTG'P', M'.
- 1813 დ. დამილენა] გარდმხეწა (-დგვი- J) HJKOTG'P'.
- 1821 ბ. ზახილით] ხმა მალა (-ად KOTG') HJKOTG'P'.
- 1823 გ. ბევრი] ზოგნი (ზოგი JT) HJKOTG'P', J', R'.
- 1829 ბ. უფროსნი დანაკივლნია] ცუდად ცოცხალსა მივლნია (მივლია HP') HJKOTG'P'.
- 1832 ბ. ცხელი აწ დამწეა] ქარმან მამქროლა HJKOTG'P'.
- 1833 გ. არა ზის მასლა] ვაი (აწ HP') აღარ (აღარა HOG'P') ზის HJKOTG'P'.
- დ. დადუმდი] კმა (კმარს KOG') რაღას HJKOTG'P'.
- 1834 ბ. მთხელები C...J] ხელები (ხელაბი K) HJKOTG'P', K'.
- 1836 გ. აწ არა (აღარ J) გვცალს გრძლად უზნება C... J] არ ხამს სიტყვი დაყოვნება HKOTG'P'.
- 1844 გ. რა] ვინ HKOG'P'V', ვით J.
- 1851 ა. საბოძვარსა] მისართმევსა (-მელსა T, -მეველს J) HJKOTG'P'.
- დ. ტბილად უჭკრეტს არა მალავს] იტყვის ღმერთიმც (მისად P') შეიწყალავს HJKOTG'P'.
- 1852 ა. და ფრიდონს ღმრთად] ფრიდონს მეფედ HJKOTG'P'.
- 1856 ა. ცოტანი] მრავალი HJKOTG'P'.
- 1857 ა. ცოლისათვის] მის მზისათვის HJKOTG'P'.
- და სხვა.

სათაურებში:

1780,0 ტარიელისაგან] ტარიელისა და მისთა ძმათაგან HJKOTG', ტარიელისა და მისთაგან P'.

1802,0 ტარიელისაგან პინდოეთს მისვლა და ხატეალთ დამორჩილება] (აქა KOG') ტარიელისა და მისთა ძმათაგან ინდოეთს (ინდოეთს T) მისვლის ამბავი (ანბავი G') HJKOTG'P'.

ხვარაზმელთა ამბავში ეს რედაქციული ჯგუფი უმატებს ორ — 990¹ და 1990² სტროფებს. ამავ ეპიზოდში შეცვლილია სათაურების ადგილიც: ხვარაზმელთა ამბის დასაწყისის სათაური ყველა ელნაწერში არის 1868 სტროფის წინ. HJKOTG'P'-ში კი არის 376 სტროფის წინ. სათაური ტარიელის მიერ ავთანდილსა და რიდონთან მოციქულების გაგზავნის შესახებ ყველა ხელნაწერში, რომელშიც კი, საერთოდ, მოიპოვება იგი⁵⁹, არის 1907 სტროფის წინ, ოღონდ რედაქციაში გადაადგილებულია: KOG'-ში არის 1908 სტროფის წინ, HJT-ში — 1910 სტროფის წინ (P'-ს აკლია).

წყვიტხვებში:

1872 ა. მოსასვენოდ] შესაქცევრად (შესაქცევლად KOG') HJKOG'P' (აღლ. T).

⁵⁹ გარდა E-სი. E-ში არის 1911 სტროფის წინ.

- 1873 ბ. მოსურნალთ] მნახავთა HJKOG'P' (აღდ. T).
- 1878 დ. ესე მით] არც ცუდად (-ათ J) HJKOG'P' (აღდ. T).
- 1885 ა. თვალეთ ვერვის] მართ ვერვის ვერ HJKOTG'P'.
- 1892 ბ. ბრძანება მისცა რეზულსა] მან მისსა საბრძანებულსა HJKOTG'P'.
- 1896 ა. დაბდაბთა] ტაბლაჟთა HJKOTG'P'.
- 1899 ბ. ღია დახოცეს ორთავე ჩაბალახ-ჯაქვ] ღიადი მოკვდა ორგნითვე
ჯაქვ-ცმულნი არ HJKOTG'P'.
- 1902 დ. ნაკაზმი ალაფი ალაღებული] ვერცხლითა ოქროსა (-თა HP') გარ-
დაღებული HKOTG'P'.
- 1903 დ. დაგლეჯილ-პირდახოვნი] უგზოს (უგზო P', უცხო JT) გზას (გზა
KOG') გარდაღეწილნი (გარდახვეწილნი J, გარდახვეწნი P')
HJKOTG'P'.
- 1904 ა. დაეარდნილ გულ] მართ ვითა გველ HJKOTG'P'.
- ბ. მართ ვითა] შეექნა (შეექმნა G') HJKOTG'P'.
- 1905 ა. გარე] ზედა HJKOTG'P'.
- 1909 გ. არაბთათ] ორნივე HJKOTG'P'.

1910 სტროფიდან P'-ს აკლია.

1911 გ. ვით (3) T... J] ან HKOTG'.

1919 დ. ჰკლვიდა სევდა ტარიესა] რაღა კადრო (გკადრო KOG') რაცა
ქნესა HJKOTG'.

აქედან დაწყებული 1930 სტროფამდე T-ს აკლია (აღდგენი-
ლია).

1922 ბ. ვით] მან HJKOG'.

გ. მისნი] თვისნი (თვისი H) HJKOG'.

დ. ვართ (ვით J) მონანი T... J] რადგან ჩვენ ვართ KOG', რათგანვე
ვართ H.

1924 ა. აწ ავთანდილ ფრიდონს კაცი გაუგზავნა] ერთი კაცი ფრიდონს
(-ონ HJ) თანა გაგზავნა და HJKOG'.

ბ. იარაღნი მოიმართნეს] მათი (-ნი G') ნება დაიმართნეს HJKOG'.

1927 ა. გზანი იარაღს რეზითა] გზას ელიდეს (-დენ J) მოსწრაფებითა
HJKOG'.

1991 სტროფამდე J აღდგენილია.

1931 დ. გმირნი] ლომნი HJKORTG'.

1936 ა. გამოვლნეს ზღვანი მოვიდეს ხმელეთსა ტარიერისა] ფიცხლა მოზ-
რუნდეს სწრაფა (-ფად J, -ფი HT) აქვთ (აქვსთ J, აქვს KOG)
ნახვა მათ მის მიერისა HJKOTG'.

1937 ა. ტარიელის ნახვისათვის მობრუნდეს და] ტარიელს ახლოს მიუსხდეს
(-მო K) მათ ორთავე HJKOTG'.

გ. პირთა ზედა] მას წინანი HJKOTG'.

1944 დ. სპანი] სრულნი HJKOTG'.

1951 დ. მრავლად] ორგნით HJKOTG'.

1959 ბ. ჩემთვის იყენით] ჩემი (ჩემნი T) ხართ ახლა HJKOTG'.

- 1964 ა. ნომარ მნათობნი] ~ HJKOG', მნათობნი ნომარნი T.
 გ. იუვენს] საქმე (საქმით HJ) HJKOTG'.
 1965 გ. ათად] ერთად HJKOTG'K'.
 1969 ბ. ჰე] შენ HJKOTG'.
 1972 გ. ანია] შეშენის HJKOTG'.
 1979 ა. ეტყვის ტარიელს ~ HJKOTG'; მუხთლად] მალვით HJKOTG'.
 დ. შეგენას] მოგეცე HJKOTG'.
 1981 დ. იბრძოდეს] ინდონი HJKOTG'.
 1982 ა. შეიძრნეს გარეთ მდგომელნი] შეიბნეს (შეებნეს HT) დაუდგო-
 მელნი (დაუდომელნი J) HJKOTG'.
 1983 ა. ხელმწიფენი] მეფენი HJKOTG'.
 გ. მუნა] დიდი HJKOTG'.
 1984 გ. დახოცნა და] ერთობილნი HJKOTG'.
 2000 ბ. ზნე უკლებო] და ყოველსა HKOTG'.
 დ. ყოვლით ზნითა] ზნე სრულობით HJKOTG'.
 2001 ბ. სადმე] იგი HJKOTG'.
 2002 ბ. ნურადინს] ფრიდონს მან HJKOTG'.
 2006 გ. ესე ვერ გაგიგონია] მე ყველა გამიგონია HJKOTG'.
 2007 ა. დაუცდომლად C... J] ურიდობლად (დებ- H) HKOTG'.
 2008 დ. გვერდსა C..., გვერდით J] თანა HKOTG'.
 2011 ა. პლატონისა დიდად დარი] პატრონისა შესადარი HJKOTG'.
 2012 დ. მადლი] ქება HJKOTG'.
 2017 ა. მტკიცე C... J] საქმე HKOTG'.
 2019 დ. მხიარულნი] ენატკბილად HJKOTG'.
 2020 დ. ხელითა ვერც აზარათა] საქმიითა ვარ დანაზარითა HJKOTG'.
 და სხვა.

გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში, როგორც
 სიტყვით, ო რედაქციულ ჯგუფს ემატება GQ'U' (2025 სტროფი-
) და X (2064 სტროფიდან) ხელნაწერები.

GHKXQ'U' ხელნაწერებში ტარიელისა და ნესტანის გარდაც-
 იების ამბავში 2068—2069 სტროფებს შორის მოთავსებულია
 ოთხი „ყოვლთა სწორად წყალობასა...“ ეს სტროფი პოემის
 ინაწერებში ადრე იკითხება: როგორც ხატაელთა (=1867
 ოფს), ისე ხეარაზმელთა (=2024** სტროფს) ამბის ბოლოს.

მხოლოდ EGHJXU' ხელნაწერებშია (KQ'U'-ს აკლ.) 2120¹
 ოთხი („შინა მოვიდა, შინ მოკვდა ფრიდონ მათისა სევდიითა...“).
 წაკითხვები:

- 2027 ბ. უგულბელს ყავთ ზრუნვანი სახლი და ვანი] წესითა ესე სოფლისა
 ძმას (ამს G') აღარ ამოს (ამბობს KOG'Q') GHJKOG'Q'U'.
 ბ. გ. ~ GHJKOG'Q'U'.
 2030 გ. კიამან] მიწამან (-მა U') GHJKOG'Q'U'.
 2032 ბ. რა ძი] რა გინდ (გინდა U') GHJKOG'Q'U'.

2034 ა. სრულად ერთობით (ყოველნი J) კრებულნი სრულად GHKOG' Q'U'.

2036 ბ. გ. ~ GHJKOG'Q'U'.

2038 ა. გვალორებს (გვალონებს J) გვაბრუნებს GHKOG'Q'U'.

ბ. ჟამად გიუხვის] ჟამადვე (ჟამად J) მოგვეცის (მოგვეცის G'U') GHJKOG'Q'U'.

2041 გ. მსჯელობით] წყალობით GHJKOG'Q'U'.

2064 დ. საკაცე] სამარე GHKOTXG'Q'U'V'V².

2068 ა. არვის] ასრე GHJKOXG'Q'U'.

გ. გაულზ-ლდეს] გაუციოდეს (-და V²) GJKOXQ'U'V'V², გაუტუდეს G'. დაუდების H.

დ. გააცივს] გარდუქარდა (გაუქარდა H, გარდუქარდა J V'V²) GHJKOX G'Q'U'V'V²; უკუგრილდეს C... J] უკუქარდეს (უქარდეს G'Q'U') GKOXG'Q'U'. გაუდგების H.

2069 დ. დაწვინეს C... JX] წაატანეს GHKOG'Q'U'.

სტრ. 2070—2108 არ იცნობს O.

2070 გ. აეთან C... J] ღამე GHKQ'U', წამად X.

დ. ნაქვს C... X, ნასქვა J] მართ GHKQ'U'.

2074 გ. სიუოცხლის] ღამილას (სიცილის JX) GHJKXQ'U'.

2075 ა. შეიწყნარებით ნაარსნო მცნებას გასწავებ] შეიწყალენით (შეიწყალეთ G, შეიწყლენით X) სული (-ლნი J) და ღმერთი არ გიზამს (-მთ J) GHJKXQ'U'.

2076,2 სტროფიდან აკლია Q'-ს. 2076—2078 და 2050—2054 სტროფები — H-ს.

2076 დ. ცავ შთამოიქეც] ცუდ (ცუდი X) შეთამიქეც (შეთმოიქეც J) GJKXU'; ჰყოენი C... J] ჰყოფენ (ყოფენ U') GKXU'.

2078 ა. პირის შენისა] და (—X) პირსა შეენის (შენის X) GJKXU'.

გ. იგიც C... J] გიცი GKXU'.

2050 სტროფის შემდეგ აკლია K-ს.

2055 დ. რა შინა ხლებნი] არ შინ ნახლებნი (ნახლები XU') GHJXU'.

2056 დ. მორჩი] მორჩეთ GHXU'.

2106 დ. თუ] გინდ GHXU'V² (აკლ. J).

2107 ბ. გ. ~ GHJXU'.

2108 ბ. ორნი ესე ხორციელნი] გაეყარნენ (-ნეს XV'V²) ხორციელსა GHJXU'V'V².

2112 ბ. ჰერთა C... JO] ხელითა GXU' (H მოხეულია).

2114 გ. ვისთა შველა C... JO] კაცის (კაცსა X) ძებნა GHXU'.

ბ. უსწოროდ (-რო O) დამნაძლეველნი (სამაძლეველნი O)] თქვენთავე სწორობა მძლეველნი (მლეველნი X) GXU', თქვენთავე [...] H. უცხოთა შესაძლეველნი J.

2114 სტროფის შემდეგ O-ს აკლია.

2115 ა. დაქდების C... J] მოქაზმავს (მოქ- U', მოქაზაზმავს X) GXU'; მოქაზმავს C... J] დაქდების GXU'.

ბ. გარდობის C... J] განათლდეს GXU'.

გ. დავრჩი (დავრჩე J]) კიდევ (-ვა X) GXU' (H მოხეულია).

2116 ბ. C... J] ~ GHXU'.

ბ. ტანი მკვერი ალვის მორჩი C... J] ალვის შტონი (რტონი U', ნორჩი X) ტანი მკვერი GXU'.

გ. ლალ-გიშერი C... J] ალვის (ალვას U', ანვის X) შტონი (რტონი U', ნორჩი X) GXU' (H მოხეულია).

2118 ბ. გ. C... J] ~ GHXU'.

ა. მოსტქმიდა C... J] ტიროდა GU', [...] და H. — X.

2119 ა. სინაზენი ბევრით ბევრი (ბევრნი U'), GXU'. ტანი მკვერი J.

გ. ბევრის (მეტის J) ბევრი C... J] თმისა (თმის U', ვითა X) ტევრი GXU' (H მოხეულია).

დ. ჰი ჰი ჩემთვის მოიწივნა საშინელნი ჰი ჰი ჩემსა თავსა რა მოგვესწრა GXU', ჰი ჰი ჩემს [...] H, აჰი ჰი თავსა ჩემსა მიიწივნა J.

2121 გ. მისთვისა არის ერთისა C... J] სოფელი არის მისთვისა (-ვე U') GHXU'V².

დ. ვწერ ვინმე მესხი შელექსე C... J] მე (-X. ...H) მესხმან (...H) ვინმე (ვინამე X) დავსწერე GHXU'.

2122 გ. ზართა (გზათა J]) მათად GXU' (H მოხეულია).

2124 ა. ვითა C... J] ვერა GXU' (H მოხეულია).

2125 დ. მწყობელი BCJ, მპყრობელი GHXU', მსლებელი A...E.

და სხვა.

როგორც ვხედავთ, ბოლომდე ერთად არის GHXU' ხელნაწერები. KO და Q' დეფექტურობის გამო ამ ჯგუფს ადრე ჩამოშორდა. საყურადღებო სხვაობას იძლევა J, განსაკუთრებით, ბოლო თავში.

ისე როგორც საკუთრივ ვეფხისტყაოსანში, მის გაგრძელებებშიაც ხელნაწერთა ამ ჯგუფიდან ქვერედაქციის სახით გამოიყოფა KOG' ხელნაწერები და მნიშვნელოვან თავისებურებებს გვიჩვენებს. ხატაელთა ამბავში ეს ხელნაწერები 1812 სტროფის შემდეგ უმატებს 7 სტროფს (სტრ. 1812¹—1812⁷), ხვარაზმელთა ამბავში — ერთ სტროფს (სტრ. 1883¹), ხვარაზმელთა ამბის შემდეგ, ტარიელის ანდერძის წინ — 18 სტროფისაგან შემდგარ ტარიელის ახალ ანდერძს (სტრ. 2024¹—2024¹⁸). ამ სტროფებს სხვა ხელნაწერები არ იცნობს.

HJTP'-ში სათაური არის 1790 სტროფის წინ, KOG'-ში — 1789 სტროფის წინ. HJT-ში 1910 სტროფის წინ მდებარე სათაური KOG'-ში არის 1908 სტროფის წინ. 1946 სტროფის წინ HJT-ში

სათაური ასე იკითხება: „ავთანდილისა და ფრიდონისაგან ხე-
რა აზმს წასვლა და დიდი ომი“. KOG'-ში — „ავთანდი-
ლისა და ფრიდონისაგან წასულა და ხუარაზმთ ომი“. და
სხვა.

წაკითხვები (ვუდარებთ H-ს, რამდენიმე შემთხვევაში C-ს. ამ
მაგალითებში H ძირითადად ემთხვევა C-ს):

- 1791 გ. ვარდი] ლალი KOG'; ლალი] ვარდი KOG';
1792 ბ. ცრემლი] წყალი KOG'.
1811 დ. მზე] მხნე KOG'. J', R'.
1817 გ. დაუმუნებოთ] დაუოვნებოთ KOG'.
1818 გ. ნაცარსა] ნაზარსა KOG'.
1831 გ. რისხვა] წყრომა KOG', J'.
1832 ა. მხურვალის] მტირალმან KOG'.
1840 გ. დამოსა და] ტანს დამოსა KOG'.
1874 გ. და დახშვეს] ზედა დახშვეს KOG'.
1877 დ. შეიღთა] მშვილღთა KOG'.
1883 გ. თქვენ] აწ KOG'.
1889 ბ. წესისა] გვირგვინი KOG'.
დ. მიინდობს] მბრუნავი KOG'.
1890 ა. ბ. ~ KOG'.
დ. მე ამის] ლალსა ბრძნად KOG'.
1902 გ. აკიდებული HJTP', გამეხებული C] გახარებული KOG'.
1909 გ. მოპყვეს მათ მრავლად] მათ მოიხმარონ KOG'.
დ. ავთანდილს ფრიდონს სურვილით უთქს ჩვენთვის თვალთა] ჩვენ-
თვის ფრიდონ და ავთანდილ შექნან სისხლისა KOG'.
1910 დ. ავთანდილს წვრილად აცნობა] წვრილად აცნობა ძმად ფიცა
KOG'.
1916 ა. თანა] გვერცა KOG'.
1925 ბ. კარგთა] მათთა (მათდა G') KOG'.
1929 ა. და] აწ KOG'.
გ. ხელისა] ხლებისა KOG'.
1930 დ. მტერთა] მბრძოლთა KOG'.
1940 ა. სვამ დამწვენ გლახ ცეცხლი] ვსვამ და ცეცხლი მწვავს KOG'.
1945 დ. მიდგეს შორით] ყოველთავე KOG'.
1947 ა. ხმა ბუკთა ~ KOG'.
1953 დ. თუ ჩვენთვის] ჩვენთვისა KOG'.
1975 დ. ასრე] ადრე KOG'.
1982 ბ. მწყრომელნი] მსწრომელნი KOG'.
1985 ა. მრგვლივ სპანი ზედ] გარე ჟარსა KOG'.
1997 ბ. იყო] შენცა KOG'.
2000 დ. გონიერო] შენ მეგნიერო KOG'.
2009 გ. გამოესახნეს] გარდაესახნეს (-ხეს O) KOG'.
2013 დ. ძნელსა] ბრძენსა KOG'.
2018 ა. მოყვრითა] მოყმითა KOG'.

- 2023 ბ. წესითა და რაგებითა] წესისა დასადებითა KOG'V'V².
 2025,0 აქა] + კიდე KOG'.
 2036 გ. ატლასა შინა დახვედეს] ატლას არ შეინახვედეს KOG'.
 2039 დ. სრულობით] სულობით KOG'.
 2046 დ. წითლობს] წიფობს KOG'.
 2061 ბ. მოსთქმიდეს მზენო] მოსთქვემდეს მზედო KOG'.
 2064 ბ. რა ვის] რასთვის KOG'.
 2067 დ. ამ სოფელსა] საწუთროსა KOG'; წიგნი] წინა KOG'.
 2068 ბ. სოფლისა შეენებითა] პირველნი შეენებანი KOG'.

და სხვა.

როგორც აღვნიშნეთ, 2050 სტროფის შემდეგ K-ს აკლია, OG' ხელნაწერები კი არ იცნობს ნანუჩასეული ავთანდილის ანდერძს. ამ ხელნაწერებში სტროფული შედგენილობა არის: ...2069, 2069¹⁻², 2109—2114. შემდეგ აკლია. 2109—2114 სტროფებში OG' აქა-იქ გამოიყოფა:

- 2111 გ. მეტად] დიდად OG'.
 2112 ა. მოსთქმიდა] ტიროდა TOG'.

და სხვა.

KOG'-ში შესულია იოსებ თბილელისეული ტარიელის ანდერძი, სადაც ეს ხელნაწერები მნიშვნელოვან თავისებურებებს ამჟღავნებს. მაგალითები (ვუდარებთ D-ს):

- 2063^{1,0} და სოფლის გმობა ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანისა ტფილელის იოსების ნათქვამი] ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანისაგან სოფლის გამო KOG'.
 2063¹ დ. ძერისანი] თქმისანი KOG'.
 2063² გ. როსტევანს უნდა] როსტენს უნდოდა KOG'.
 2063³ გ. წაუხვეწე] წავართვი KOG'.
 2063⁵ დ. დადნა] დანა KOG'.
 2063⁶ ა. გამწირა] გამწარა KOG'.
 2063⁸ დ. მგოდებდით] მოგდებით KOG'.
 2063⁹ დ. ვის მართლ მჭერეტლად გაქვს] მართლად უჭერეტლეთ KOG'.
 2063¹³ ბ. რამაზ] რაზომ KOG'.
 გ. ძეთ ჩემთ რამე] ძეთა ჩემთა KOG'.
 2063¹⁵ ა. წყლულები] წყეულმან KOG'.
 გ. რჯანი] ჯარნი KOG'.
 2063¹⁷ დ. როგორც მე იკითხე მექნას] როგორაც მე მექნას (მექმნას G') ჰკითხე KOG'.
 2063²¹ დ. მივლე] გასწი KOG'.
 2063³⁰ დ. წამლებელთა] წამებულთა KOG'.
 2063³⁴ ბ. მზებისა] გზნებისა KOG'.

და სხვა.

K, O და G' ზედმიწევნით მიჰყვება ერთმანეთს. მათ შორის ანსხვავება მცირეა. ამ მცირე განსხვავებისას G' ემთხვევა O-ს.

სტროფული შედგენილობის მხრივ K-სა და OG'-ს შორის განსხვავება არის მხოლოდ ბოლო თავებში: K-ში შესულია ნანუჩასეული ავთანდილის ანდერძი, OG'-ში კი არა. OG' ხელნაწერები ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალების ამბის ბოლოს (2069 სტროფის შემდეგ) ურთავს ორ სტროფს: „კაცი მოჰკაზმეს, გაგზავნეს ფრიდონთან წიგნი შავია...“ (სტრ. 2069¹) და „კაცი მივიდა, ფრიდონსა წიგნი მიართვა ქებულსა...“ (სტრ. 2069²). ამ სტროფებს არც ერთი სხვა ხელნაწერი არ იცნობს.

1962 სტროფის წინ OG'-ში არის სათაური: „აქა ტარიელ სენთაგან მორჩა და ხვარაზმს გაემართა საომრად“. ეს სათაური ლ რედაქციის არც ერთ ნუსხაში არ არის. განსხვავებული ვარიანტული წაკითხვით არის მხოლოდ DVF'J'L'S' ხელნაწერებში.

წაკითხვები:

1816 ა. ხოლმე K, ხოლმე OG'.

1825 გ. მალათ K, მალათ OG'.

1837 ა. შემოვიდეს K, მოვიდეს OG'.

1887 გ. ტევრთა K, მტევრთა OG'.

1950 ბ. ბრძნად მისთვის K, ~ OG'.

1933 გ. ასრე K, აღრე OG'.

2043 ბ. ცელნი C..., ცელი O...G', ცული KQ'.

K და O იმდენად ახლოსაა ერთმანეთთან, რომ შესაძლოა, მათ საერთო პროტოგრაფი ჰქონდეთ, ან ერთი მეორესაგან იყოს გადაწერილი, G' კი — უშუალოდ O-საგან მომდინარეობდეს. ამ უკანასკნელ ვარაუდს ისიც უჭერს მხარს, რომ O ხელნაწერი მთავრდება 2114 სტროფით, შემდეგ აკლია. ამავე სტროფით სრულდება G'-ც. თუმცა, მასში ტექსტის გასაგრძელებლად ადგილი არის. ვფიქრობთ, ეს იმის მაჩვენებელია, რომ O ხელნაწერის ბოლო დეფექტური მაშინაც იყო, როდესაც მისგან G' გადაიწერა.

ლ რედაქციაში, მეორეს მხრივ, გამოიყოფა და თავისებურებას გვიჩვენებს HJTP' ხელნაწერები, რომელთაც გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში ემატება GQ'U' და X ნუსხები.

მხოლოდ HJTP'-ში არ არის ხატაელთა ამბის 1814—1818 სტროფები (1818 სტროფი არ არის აგრეთვე M'-ში). ამავე ხელნაწერებში, როგორც ვთქვით, 1822—1823 სტროფებს ადგილები აქვს შენაცვლებული, ხოლო სათაურები, ნაცვლად 1786 და 1908 სტროფებისა, მოთავსებულია 1789 და 1910 სტროფების წინ.

ხვარაზმელთა ამბის რამდენიმე სტროფი, სახელდობრ, 1886, 1923, 1934, 1940 და 2022—2023, მსგავსად ზოგიერთი სხვა ნუს-

ხისა, არ არის HJTP'-ში, მაშინ როდესაც ისინი იკითხება KOG'-სა და ბევრ სხვა რედაქციის ნუსხებში.

გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებიდან GHJQ'U' ხელნაწერებში არ არის 2058 სტროფი, მაგრამ მისი დასაწყისი სიტყვები გამოყენებულია 2057 სტროფში, მეორე სტრიქონი კი — 2059 სტროფში. ამავე ხელნაწერებში 2049 სტროფი იწყება 2057 სტროფის დასაწყისი სიტყვებით (ამ სტროფების შესახებ ვრცლად საუბარი ქვემოთ გვექნება).

GHXU' ხელნაწერებში (KQ' აკლ.) ეპილოგის 2121 სტროფი („გასრულდა მათი ამბავი...“) იკითხება ავთანდილისა და თინათინის გარდაცვალების ამბის ბოლოს, 2110 სტროფის შემდეგ⁶⁰.

წაკითხვები (ვუღარებთ KO-ს, რომლებიც ამ მაგალითებში უმეტეს წილად მიჰყვება C რედაქციის ნუსხებს):

1783 ბ. ჰადრეს ზეით მოსრულს ჰინდოეთს რისხვა ზეცისა] თქვეს (სთ- P', რქვეს T) ინდოეთს მოსულა რისხვა მართ ჯოჯოხეთისა HJTP'.

1787 გ. ორნივე დაკარგულია მათილა პოვნა არს ძნელად] დაიკარგნეს (-გა J) და (—P') პოვნალა (პოვნაა P') მათი არს აწ ძნელად HJTP'.

1789 ბ. დიდი] მწარედ HJTP'.

1795 ბ. თავის-თავის] ერთმანერთის (ერთმანეთი P') HJTP'.

1796 დ. ყოფნა] ღვამა HJP'.

1797 დ. რად გიკვირს ჩვენი იგი ვართ] ჩვენ ვართო (ვართ JT) მაშინითგან (-გნით J) HJTP'.

1801 გ. არა] რამცა HJTP'.

1805 დ. ხანსა არ დაზმიდეს K...J] ცოტას ხანსა ზმიდნეს (ზმიდეს T) HTP'.

1811 ბ. მათთავე თანა ჰყუდი] მასთანა შენატყუბია HJTP'.

დ. ფრიდონ მხნე მოყმე] თვით ფრიდონ გმირი HJTP'.

1821 ა. ყოვლთა ხმა] ხმა მათი HJTP'.

გ. სიცოცხლე ამის მიერეს] არ მკვდართა მიეზიარეს (მია- J) HJTP'.

1922 ა. ტარიას] მათ ლომთა HJTP'.

1827 ბ. მათ ზუთა] მუნ მათნი (მათნი JT) HJTP'.

1830 დ. მუნა] მაშინ HJTP'.

1831 დ. გლოვა] სულთქმა HJTP'.

1855 ა. გწადღეს] გინდა HJTP'.

1856 დ. დაღრეჯა] მოწყენა HJTP'.

1860 ბ. არ] კვლავ HJTP'.

1864 გ. მისსავე ტახტსა დაუჯდა] მასთანვე დაჯდა ტახტზედა HJTP'.

1867 დ. შიგან] მაშინ HJTP'.

1874 ა. ილხენდა] იმღერდა HJP' (T აღდ.).

⁶⁰ ეს სტროფები ამავე ამბის ბოლოს არის V' და V² ხელნაწერებშიაც (2109 სტროფის შემდეგ), ოღონდ ეს ხელნაწერები არ იცნობს 2110—2120 სტროფებს.

- 1879 ბ. ვართ აქამდისცა] გვმართებს თუ ვიყვნეთ (ვიყოთ JT) HJTP'.
- 1880 დ. უზარო] და სპანი HJTP'.
- 1891 ბ. მართ] ჩვენ HJTP'.
- 1882 ა. სპათა ჩვენთა შევყაროთ] სპა შევყაროთ (შევე- P') წაიღეთ HTP'.
- 1887 ა. სხეა] კვლავ HJTP'.
- დ. არ დადგების] ვეპე არ დადგენ (-გენ T) HJTP'.
- 1888 გ. ტურფასა] ხვეტენ კარგს HJTP'.
- 1890 დ. სოფლისა ლალსა ბრძნად] ყოველივე მე ამის HJTP'.
- 1904 გ. ვითა ასპიტთა ცემული] იქმნა ოფლგარდაცემული HJTP'.
- 1906 ბ. მიკვირდა] აქვს (აქვთ JT) წესად HJTP'.
- 1907 ა. გარე შიგან ~ HJTJ'P'.
- 1919 ბ. მალლად მხედსა] ესე თქვესა HJT.
- 1929 ბ. დიდის ინდოთა მფლობელისა] იგიცა მეტად ელისა HJ.
- დ. აწ] თუც HJ (T აღდ.).
- 1932 ა. თაყვანი სცეს უსალამეს] გაეხარნეს უსაზომოდ HT.
- გ. ყოლ არ] თუ რა HT (J აღდ.).
- 1937 ბ. ღერ მიხდილად] უსუსური (-რად J) HJT.
- 1941 ბ. არ დამდგომთა] მეტის მეტად (-ათ H) HJT.
- დ. მკლავ მაგარნი] ხრმლის (ხმალს H, ხმალთა T) ქნევისა (ქნევით T) HJT.
- 1945 გ. მოდგეს] ლაშქართ HJT.
- 1946 დ. ჩემგან ძნელ] ვერ ვიქმენ (ვექნ T) HJT.
- 1957 დ. ეაკეა] სწორ იყო HJT.
- 1960 გ. მის მეზობლობა] მათთა მტერთა HJT.
- 1971 ა. მზობლობა] მტერთა HJT.
- 2018 ა. მოყესითა] მოყვრითა HJT, M'.
- 2029 ბ. დასაუნჯებსა] საუნჯებელსა GHQ'U', საუნჯებასა J.
- 2031 ბ. დამეგმოს] დამეგმონ J, ვერ (ვერც H) დამეგმობთ GHQ'U'.
- 2035 გ. ცათადა დაუღარებთ (დაბუღარობით J)] ცათამდის წენადარითა GHQ'U'.
- 2039 დ. ვერ] იმ (იმ U') GHJQ'U'.
- 2040 ბ. არ] აწ GHQ'U', ან J.
- 2041 ბ. მცნებათა (ცნებითა J)] ცრემლითა GHQ'U'.
- 2043 გ. მკამდი] მოღით (მოღი HU') GHJQ'U'.
- 2044 გ. ბროლ ზედა] ბოლოზედ GHJQ'U'X'.
- 2046 ბ. მაჩინო მაქაო და მაღინაო] მეჩიტნო მაქავ და მაამაღინაო (მაამაღინაო Q'U') GHJQ'U'.
- 2047 ბ. გ. ~ GHJQ'U'.
- ა. პატრონო] შშობელნო GHJQ'U'.
- გ. სპანო KOJ] სტანით GHQ'U'; მბრდღვინაო (ბრდღვინეულნო J)] მეზობლობნო GHQ'U'.
- 2048 ა. შშობელნო C... JKO] პატრონო GHQ'U'.

- 2019 ა. ვამე დაიხსნეს კავშირნი არ შვეთქვენ მე მაჭანია] ესე მისმინეთ (ის- H) ყოველთა სოფლისგან ჩემი (ჩემნი Q') რჯანია (სჯანია U') GHJQ'U'.
- 2059 ა. ჰგვანდეს დაბნელდეს თუ მზენი ან ერთგან ორნი მთვარენი] ჰგვანდა (გვანდა Q'U') დაბნელდა ნათელი სოფელი მისთვის (მათთვის J) მტეროდა GHJQ'U'.
- 2060 გ. იარაღნიცა ტურფანი მათნი მათ თანა გაიღეს] ორნივე (ორნილა H) ტურფა რა მათნი (~Q'U') გლახ მასთანავე წაიღეს GHJQ'U'.
- 2062 ა. მწარედ] მწუნარად GHJQ'U', M'.
- 2063 ბ. ტკივილსა] ტკიბილსა და GHJQ'U'.
- 2068 ბ. წყალ-ჭავარნი (-რი J)] სიტურფენი GHXQ'U'V².
- 2076 ა. ამანთო მზემან და K, მძლავრ ანაგზემან და C..., მძლავრ ამაგზნო მანდა J, ამაგზნო მე მანდა (მან Q') GXQ'U'. (H აკლ.).
და სხვა.

შემდეგი სტროფები, როგორც ცნობილია, KOG'-ში არ მოიპოვება. OG'-ში ბოლოს არის 2109—2114 სტროფები. დასახელებული ქვეჩგუფი OG'-საგან აქაც გამოიყოფა:

- 2111,0 მოსვლა ფრიდონისა და ტირილი ძმობილთა მისთა ტაგრუცსა ზედან GU', მოსვლა ფრიდონისაგან[...] H, ფრიდონისაგან მოსულა და ორთა ძმაფიცთა ტირილი OG'.
- 2112 ა. ტაგრუცსა მიჭდა C... JO] ტაგრუცს GHXU'; ხმითა მით C... JO] ამ ხმითა (გზითა U') და მითვე GHXU'.
- ბ. ჰერიტა C... JO] ხელითა GXU'.

და სხვა.

ცალკე უნდა აღინიშნოს, რომ H ხელნაწერთან განსაკუთრებულ სიახლოვეს ამჟღავნებს P' ხელნაწერი. P' იმეორებს თითქმის ყველა იმ წაკითხვას, რომლითაც H შორდება თავის ჩგუფს. მაგალითები (ვუღარებთ T-ს):

- 1793 ბ. რა] ვინ HP'.
- 1797 ბ. ფერ-აერ] ფერიტა HP'.
- 1799 დ. მიჰფინე] მიჰინენ HP'.
- 1809 გ. შენი ვით] შენ ვითა HP'.
- 1832 ა. მოიქვდნა მხურვალთა ცრემლთა] მოეჭუდა მხურვალის ცრემლით HP'.
- 1833 გ. ვიი აღარ] აწ აღარა HP'.
- 1837 ა. სრასა] სახლსა HP'.
- 1861 ბ. ცუდალ] ვერა HP'.
- 1864 ა. გამოეგებნეს არაბნი] მოეგებნეს არაბნი და HP'.
- 1871 ა. მტერნი არ აბუქნა] მტერთა ვერ იბუქნა HP'.
- 1872 ა. წავალ— HP'.
- გ. მოჰყავს] მოჰქვს HP'.
- დ. დგიან მკერეტნი] იყენენ ჰერეტად HP'.
- 1874 ა. ილხენდა] იმღერდა HJP'.

1877 დ. მათთა] ათსა HP'.

1878 დ. აწ] ჩვენ HJP'.

1884 დ. დაწერეს] წერილი HP'; წარმართულისა] წაღმართულისა HP'.

1890 ბ. და] თქვა HP'.

1894 ბ. გ. ~ HP'.

ბ. იქ იღვა] მთას იქით HP'.

1898 დ. დაიგონების C, დაეღონების K, მოიგონების HP'.

1899 დ. ხანსა არ] ხანს არად HP'.

და სხვა.

განსხვავება H-სა და P'-ს შორის უმნიშვნელოა.

ვეფხისტყაოსნის ძირითად ტექსტში ერთად არის და მნიშვნელოვანი თავისებურებანი ახასიათებს JT ხელნაწერებს. ეს ხელნაწერები ასევე ერთად არის ხატაელთა და ხვარაზმელთა ამბებშიაც, მაგრამ თავისებურებანი აქ მათ ცოტა აქვთ. მივეუთითებთ ზოგიერთ მათგანზე (ვუღარებთ H-ს):

1788 დ. თვითცა] თვითნც JT.

1797 დ. ძმარ რა] თუ ძმანო JT.

1809 გ. შენ ვითა] შენი ვით JT; დაგიქადიან] დასაქადიან JT.

1819 ა. მოსწავლემან] მასწავლელმან JT.

1822 ა. მოსული] მოსულა JT.

გ. რამაზის] რაზმისა JT.

1827 დ. ზახილით] ზარიითა JT.

1845 ბ. ეგრეთსა] ეგრე JT.

1861 ბ. დაბურვასა] დახურვასა JT.

1882 გ. დაეარღვივნეთ] დაეანგრვივნეთ JT.

1891 დ. მას...აწე] აწე მას... JT.

1892 ა. გვანდა] ვჰავარ (ვგ- T) JT.

1895 ბ. გულ-მედგარაღ] გულ-მღულრაღ JT.

1897 ბ. იღვა] იღვა JT.

2000 გ. დ. ~ JT.

2009 გ. გამოესახნეს] გამოეჩრახნეს JT.

და სხვა.

ხატაელთა და ხვარაზმელთა ამბებში J-სა და T-ს შორის განსხვავება დიდი არ არის (სამწუხაროდ, ხვარაზმელთა ამბის მნიშვნელოვან ნაწილში ორივე ნუსხა ნაკლები და აღდგენილია). გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში ეს ხელნაწერები დიდად შორდება როგორც თავისი ჯგუფის ნუსხებს, ისე ერთმანეთსაც. როგორც ეს ნაწილობრივ ზემოთ მოტანილ მაგალითებშიაც გამოჩნდა, ამგვარ შემთხვევებში J ან განცალკევებით ღვას, ან, კიდევ უფრო მეტად, ემთხვევა C-სა და მის მიმყოფ ნუსხებს. ამგვარი შემთხვევები განსაკუთრებით ბევრია გმირთა ანდერძებისა და

გარდაცვალების ამბებში. იმდენად ბევრი, რომ მათი აღნუსხვა ამჟამად შორს წაგვიყვანდა⁶¹.

ხატელთა და ხვარაზმელთა ამბებში T ტიპური ლ რედაქციის ხელნაწერია. გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში ეს ხელნაწერი შედგენილობის თვალსაზრისით დიდად თავისებურია. მასში წარმოდგენილია მხოლოდ ტარიელისა და ნესტანის (სტრ. 2064—2069), ავთანდილისა და თინათინის გარდაცვალებისა (სტრ. 2106—2109) და ფრიდონისაგან მეგობართა დატირების (სტრ. 2111—დან) ეპიზოდები. ეს ხელნაწერი არ იცნობს ტარიელისა და ავთანდილის ანდერძებსა და სხვა ეპიზოდებს. ბოლოს ხელნაწერი დაზიანებულია, რის გამოც მას უნდა აკლდეს 2110 სტროფი და 2115 სტროფიდან ბოლომდე. ამჟამად ამ ნაწილში T-ს შედგენილობა არის: ...2024, 2064—2068, 2107, 2069, 2106, 2108—2109... 2111—2114... შემდეგ აკლია. აქედან 2064, 2068, 2069 სტროფები და 2106 სტროფიდან ბოლომდე ძლიერ არის დაზიანებული.

ამ მონაკვეთზე T ხელნაწერში წარმოდგენილია ორი ქვესათაური და ისიც დაზიანებული სახით: 2064 სტროფის წინ (ე. ი. ხვარაზმელთა ამბის ბოლოს) იკითხება: „ბოლო ავის სოფლისა წესით... [ტ]არიელისა ავთანდილისა და ცოლთ... ესუა საწუთროს იმედი მოვიდა მ... მზეთაცა ზედა ჟამი იგი რომელი...“ მეორეა 2111 სტროფის წინ: „...[მოს]ულა დიდნი ტირილნი და კაი მოთქმანი“.

მიუხედავად ამგვარი თავისებური შედგენილობისა, T ხელნაწერი წაკითხვების მხრივ ნიშანდობლივ მსგავსებას ამჟღავნებს ლ რედაქციის ნუსხებთან, უფრო KOG'-თან. მაგალითები:

2064 ბ. მაშ წამიერთ (წამიერ GHXQU'V'V²) მაშა (მაში F'L'F², მაშინ X) წამერთ T, KOG', DVD'F'L'X'F².

გ. რასა ვზიდაეთ რად ეაგროვებ (ეაგორებთ G') KOG', რად ეატარებთ T, რათენ (რასთენის X) ზიდაეს (-ამს U') GHXQU'V'V²; აწვე რადგან T, GKOVG'U'.

დ. საკაცე] სამარე T, GHKXG'Q'U'V'V².

2065 გ. სიბერიტა] ბოლო ჟამსა T, KOG'.

დ. ოთხმეოცნი/ოთხმოცი] ოთხმოცდათნი T, KOG'.

2068 ბ. შევნებთა] შევენებანი KOG', ...ბანი T; გაუწილდეს/გაუცუდდეს] გაუჩრდილდეს T, KOG'.

დ. გააცივეს] გარდუქარდა (გაუქარდა H, -დათ JV') GHJKOXG'O' U'V'V²,... და T.

2111 გ. ღიადი] მრავალი T, GHJOXG'U', FIRH'N'.

2112 ა. მოთქმიდა] ტიროდა T, OG'.

⁶¹ მრავალი შემთხვევა ზემოთ უკვე აღინიშნა.

2113 ბ. ძნობისა/ძმობისა] ხმობითა (-ისა T) T, OG'.

2114 ა. მეგრძოლთა თქვენთა ~ T, OG', FIRH'N'.

ამ ბოლო თავებში T თავის ჯგუფთან დაშორებისას უმეტესად განცალკევებით დგას; ორიოდ შემთხვევაში ემთხვევა C-სა და მასთან მდგომ სხვა ნუსხებს.

გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში T-ს მსგავს თავისებურებებს ამჟღავნებს V¹V² ხელნაწერები, მაგრამ მათ შე-სახებ საუბარი გვექნება ქვემოთ.

ბოლოს, G-სა და მისი მიმყოლი ხელნაწერების შესახებ. მსგავსად ხატელთა და ხვარაზმელთა ამბებისა, GQ'U' ხელნაწერები გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებშიაც ერთად არის და ზოგიერთ თავისებურებას აქაც გვიჩვენებს. მაგალითები:

GQ'U' ხელნაწერებში 2045 სტროფი ორჯერ იკითხება: ჯერ არის 2039—2040 სტროფებს შორის, მეორედ თავის ადგილას, 2044 სტროფის შემდეგ.

წაკითხვები:

2030 ბ. ბოლოს] ბოლოდ GQ'U'.

2036 ბ. მტირალი ქუში] გლაზ არვის არა GQ'U'.

2040 გ. მადიდებელნო] გადიდებულნო GQ'U'.

2044 ბ. ეგზომ] ერთობ GQ'U'.

2045 ა. ხელქმნილობ ჩემებრივ აშივნო] იქნებით აშივნო ჩემებრივ GQ'U'.

2046 გ. წყაროსა სისხლის რუ] წყაროსებრ ცრემლი რუდ GQ'U'.

2057 გ. დარეჯანს] ნესტანჯარს GQ', ნესტან-დარეჯანს U'; არ დანაბრკო-ნამან] მისგან დანალბობი (დანავმობი U') GQ'U'.

2061 დ. ალანი] ქალანი GQ'U'.

2069 ბ. მეფედ დასხნეს შეილნი მათნი] სარიდან (სარიდგან Q') დაჟდა ტახ-ტზედან GQ'U'.

2071 ბ. კრთებოდა] ჰხდებოდა (ხდ- Q'U') GQ'U'.

2076,3 სტროფიდან Q'-ს აკლია.

2053 ა. რომელი აწ ჩემგან ჩანს უტყუალ] აწ ჩემგან უტყუურად წმინდად არს GU'.

2108 გ. წყაროსა] წაროსა GU'.

2112 გ. არ სიმღერითა] არა მღერითა GU'.

2114 ა. მძლეველნო] მეგრძოლნო GU'.

ბ. დამნაძლეველნო] მძლეველნო GU'.

2120 ბ. ქვანიცა C... თქვენიმცა JX] ვთქვა ვითა GU'.

2122 დ. დამამაგრებლად A, გამამაგრებლად X, მიმამაგრებლად J] მაგუ-ლოვნებლად GU'.

2124 ა. ვთქენე A, ვაქენ X] ვქენ GU'.

G-სა და U'-ის სიახლოვეზე მიგვანიშნებს აგრეთვე შემდეგი ფაქტი: ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებიდან მხოლოდ G ხელნაწერშია შესული პოემის გაგრძელებათა გაგრძელება „ომიინიანი“. ამ ხელნაწერში ეს თხზულება უშუალოდ ებმის ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებს. U' ხელნაწერში კი ბოლოს წერია: „გასრულდა ვეფხისტყაოსანი სამთა დიდთა მეფეთა ამბავი და საკურველი... ახლა მოეხმის ტარიელის შვილის შვილის ომაინის ამბავი, კარგი და ტკბილი სასმენი...“ აქედან აშკარაა, რომ U'-ის პროტოგრაფსა თუ რომელიმე წინარე ხელნაწერში „ომიინიანი“ ყოფილა და მის გადამწერს იგი არ გადმოუღია.

განსხვავება G, Q' და U' ხელნაწერებს შორის ამ მონაკვეთზედაც მცირეა.

თუ გამოვრიცხავთ იმ თავისებურებებს, რომლითაც G თავის თანმხლებ ხელნაწერებთან ერთად გამოიყოფა, G-სა და HX ხელნაწერებს შორის განსხვავება უმნიშვნელოა. გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში ასევე უმნიშვნელო განსხვავებაა H-სა და X ხელნაწერებს შორის.

ამრიგად: 1. ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში HJKOTG'P' ხელნაწერები ერთ რედაქციულ ჯგუფს ქმნის, რომელთაც ხვარაზმელთა ამბის ბოლოს, განსაკუთრებით, გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში (2025 სტროფიდან) ემატება GQ'U' ხელნაწერები, ხოლო ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალების ამბიდან (2064 სტროფიდან) — X ხელნაწერი. ხვარაზმელთა ამბის მომდევნო თავებში სტროფული შედგენილობის მხრივ ამ ჯგუფს მნიშვნელოვნად შორდება T ხელნაწერი, მაგრამ წაკითხვების მხრივ მასვე მიჰყვება. 2. ამ ძირითადი რედაქციული ჯგუფიდან ქვერედაქციული ჯგუფების სახით გამოიყოფა KOG' და HJTP' ხელნაწერები. ამ უკანასკნელს აღნიშნულ მონაკვეთებში ემატება GQ'U' და X ხელნაწერები. GHJTXP'Q'U' ხელნაწერთა ჯგუფიდან კიდევ გამოიყოფა HP' და GQ'U' ხელნაწერები. ხატაელთა და ხვარაზმელთა ამბებში ერთად არის და აქა-იქ რამდენადმე თავისებურ ვარიანტებს იძლევა JT ხელნაწერები. 3. ხვარაზმელთა ამბავში JT ხელნაწერები დაზიანებული და აღდგენილია. J აღდგენილია ამავე რედაქციისებურად, H ტიპის უცნობი ხელნაწერიდან, T კი — T რედაქციის რომელიმე უცნობი ხელნაწერიდან. 4. ორივე ქვეჯგუფი, ხოლო ზოგჯერ ცალკეული ხელნაწერები (ბოლო თავებში კი გან-

საკუთრებით J ხელნაწერი) მთლიან ჯგუფთან დაშორებისას უმეტეს შემთხვევაში ემთხვევა C-სა და მასთან მდგომ სხვა რელაქციის ნუსხებს.

8 რელაქცია

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებში ყველაზე უფრო თავისებური და მკვეთრად გამოკვეთილი ეს რელაქციაა. მასში შემოდის EFIRZ H'N' ხელნაწერები⁶². ხატეულთა ამბავსა (გარდა 1811—1822 სტროფებისა) და ზვარაზმელთა ამბის დასაწყისში (1876 სტროფამდე) ამ ჯგუფს მიჰყვება K' ხელნაწერი. აღდგენილ ნაწილში ამავე რელაქციას ემთხვევა აგრეთვე T ხელნაწერი. T-ში, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, აღდგენილია 1870—1878, 1889, 1914, 1920—1934/35 და 1947 სტროფები. იმის გამო, რომ T და F ერთ პირს, ერთ ოჯახს ეკუთვნოდა და T აღდგენილ ნაწილში ემსგავსება 8 რელაქციის ნუსხებს, მათ შორის F-საც, გ. მიქაძემ გამოთქვა მოსაზრება, რომ T აღდგენილია უშუალოდ F ხელნაწერიდან⁶³. T-ს აღდგენილი ნაწილისა და F-ის ურთიერთშედარებამ ეს მოსაზრება არ გაამართლა. T-ს წაკითხვები არაერთხელ შორდება F-ისას და ემთხვევა 8-სა და ზოგჯერ სხვა რელაქციის ნუსხებსაც. მოვიტანთ უმთავრეს მაგალითებს:

1875 გ. წვა ზელა FIRZH'K'N'] ~ T, E და ყვ. დანარჩენი ხელნაწერი.

1876 ა. ტარიელ მწოლი FHH'N'] ესე ჩნდოთა T, E და ყვ. დახარჩ. ხელნ.

1877 ბ. ძებნა სისხლთა FIRZH'J'N'] ~ T, E და ყვ. დანარჩ. ხელნ.

62 EFRZ XVII საუკუნის ნუსხებია. E თარიღიან ხელნაწერებში ყველაზე ძველია, გადაწერილია 1646 წელს. F გადაწერილია 1688 წელს. RZ უთარილოა. I-ც უთარილოა. იგი XVII საუკუნის ბოლოსა თუ XVIII საუკუნის დასაწყისს უნდა განეკუთვნებოდეს. H'N' XIX საუკუნის ნუსხებია. H' გადაწერილია 1825 წელს, N' — 1832 წელს.

Z-ს დაზიანების გამო 1890 სტროფიდან ბოლომდე აკლია. ბოლოს დაზიანებულია სხვა ნუსხებიც, რაც ქვემოთ, სათანადო ადგილას არის აღნიშნული.

63 გ. მიქაძე, ვეფხისტყაოსნის მზებათუნისეული ხელნაწერი, აკად. ნ. ბერძენიშვილის საზ. ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმისა და კულტურის დაცვის საქალაქო საზოგადოების სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი შოთა რუსთაველის დაბადების 800 წლისთავისადმი, თეზისები, 1966, გვ. 11, 27. ახლა ეს ნაშრომი გამოქვეყნებულია (იხ. კრებ.: ძველი ქართული ნწერლობისა და რუსთველოლოგიის საკითხები, VI, თბ., 1974, გვ. 119—124).

1878 ბ. არად არ F... C] მართ არას T, E.

1914 ბ. სასწრაფოდ (-R) FIRH'N'] საშველად I, E და ევ. დანარჩ. ხელნ.; საშველად FIRH'N'] სასწრაფოდ T, E და ევ. დანარჩ. ხელნ.

1920 ბ. დასობოდა EFIH'N'] მართ დაესვა T და ხელნაწერთა დიდი უმრავლესობა.

1921 ა. სწორად FIH'N'] ერთად T, EU'V'V', ერაგან R.

1925 გ. რაზმ-წყობილი წამოვიდეს FIH'N'] წამოვიდეს რაზმ-წყობილი T, E და ევ. დანარჩ. ხელნ.

და სხვა.

არაფერს ვამბობთ იმ თავისებურებებზე, როდესაც T დაშორებულია F-ს, მაგრამ არ ემთხვევა სხვა ნუსხებს. ამგვარი სპეციფიკური წაკითხვები ადვილი შესაძლებელია T-ს აღმდგენელს ეკუთვნოდეს. მოტანილი წაკითხვები კი, რომლებიც ო რედაქციისა და სხვა ჯგუფის ხელნაწერებშია დასტურდება, ცხადია, T-ში დამოუკიდებელივ ეერ გაჩნდებოდა. ისინი უთუოდ სხვა, F-საგან განსხვავებული წყაროსაგან მომდინარეა.

ო რედაქცია განსაკუთრებულ თავისებურებებს ამჟღავნებს ხვარაზმელთა ამბავსა და მომდევნო თავებში. ხატაელთა ამბავში შედარებით ნაკლები თავისებურებანი ახასიათებს და უფრო ნაკლებადაც ერთიანია. სტროფული შედგენილობისა და თანმიმდევრობის მხრივ ამ მონაკვეთზე ეს ჯგუფი რაიმე განსხვავებას არ გვიჩვენებს, მთლიანად მიჰყვება ო რედაქციას⁶⁴.

ხატაელთა ამბავში ო რედაქცია არც სათაურების ადგილის მიხედვით გამოირჩევა. მხოლოდ ეს არის, რომ Ⴆ რედაქციისა და ზოგიერთი სხვა ნუსხის მსგავსად, არც Ⴆ რედაქციის ნუსხებში არის სათაური 1786 სტროფის წინ.

ხატაელთა ამბავში Ⴆ რედაქცია გამოიყოფა მხოლოდ სტროფთა ნაირკითხვებით⁶⁵:

1783 დ. მუნ] მას (მა EIY'Z', მათ R') EFIRZH'K'N', J'Y'Z', R'.

1790 დ. ზის] სხენ (სხდეს R) EFIRZH'K'N', J'Z', R'.

1791 ბ. ღაწვი Ⴆ... E] თვალნი (თვალი R) FIRZH'K'N', J'Z', R'.

1802 დ. ჩემთანა Ⴆ... E] იმათგან (-დგ- R') FIZH'K'N', J, M', R'.

1808 გ. წმიდად Ⴆ... E] სრულად (-ლა R) FIRZH'K'N'.

1809 ბ. წინასვე Ⴆ... EZ] პირველვე FIRH'K'N'.

⁶⁴ ამ მხრივ თავისებურებას გვიჩვენებს მხოლოდ Z' და H'N' ხელნაწერები. მაგალითად, Z არ იცნობს 1828 სტროფს, სამაგიეროდ მოეპოვება ორი ჩანართი სტროფი — 1813¹ და 1865¹. რამდენიმე სტროფი არ არის H'N'-ში.

⁶⁵ აქაც და მომდევნო ეპიზოდებშიაც Ⴆ-სთან აქა-იქ დგას თავისებური რედაქციის ხელნაწერები.

- 1811 ა. ტარიელს] ამართეს EFIRZH'N'.
- 1812 გ. გაწერა] ეტყვის (იტ- Z) EFIRZH'N': საქმისა] სიტყვისა EFIRZ H'N'.
- 1813 გ. უმართლე ხარ C... R] ნუ დამარჩენ EFIZH'N'.
- 1916 დ. ამოდ ვტირ ~ EFIRZH'N'.
- 1820 ბ. თუ ლია C... E] უღია FIRH'N'; შიშმან თუ ლია] ძლეულა შიშ-
ნეულა Z.
- 1822 ა. კერტად C... E] ნახვად FIZH'N'.
- 1825 გ. წეალობა მისი ზენიო C... EZ] აწლა (აწეა FIK', აწლა R) ორბისა
(ორბის R) ფრთენიო (ფრთენია R) FIRH'K'N'.
- 1827 ბ. მათ მზეთა (ზედან E) ზედ (ზედა ZR, მზეთა E) C... ERZ] უმზერ-
დეს (უმზირდეს N') მუნ Fih'K'N'.
- 1828 ბ. კულა ცეცხლი C... E] ცეცხლთაგან FIRZH'K'N, J'.
- 1833 გ. არა (ალარა Z) ზის მასლა (მასსა E, მალლა Z) C... EZ] აღარ სადა
(სად RN') ზის FIRH'K'N', J', R'.
- დ. ეტყვის (იტყვის E)] ნუ სტირ FIRZH'K'N'.
- 1839 ბ. ტახტსა მეფისასა ერთგან დასხმა (სხლომა R) C... ERZ] დასხნა მე-
ფისასა ტახტსა ერთგან Fih'K'N'.
- 1841 გ. მათმცა (მასმცა E)] ვისცა Z, ვითა Fih'N'.
- 1847 დ. მოცთომილსა მონანულსა C... E] ~ FIRZH'K'N'.
- 1849 ბ. ვითა გორი C... E] მოფენილი FIRZH'K'N'.
- 1851 დ. უხმობდა C... E] ხედევდა FIRZH'N'; მალავს C... E] ღალავს
Fih'N', ღალავს Z.
- 1852 ა. ღმრთად C... E] მხსნელად (მხნედ RZ) FIRZK'.
- 1859 დ. ნუ გაგვა C... E] რალა ექნა (ვქნა RZ, ექმნა H') FIRZH'K'N'.
- 1860 ა. ძღვნად ტურფები] საძღვნოდ (-ოთ FI, საძღნოდ RK') ტურფა
FIRZK'.

და სხვა.

ხვარაზმელთა ამბავსა და მომდევნო თავებში **ბ** რედაქციულ
ჯგუფს დიდი თავისებურებანი ახასიათებს როგორც წაკითხვების,
ისე სტროფული სტრუქტურისა და სათაურების ადგილის მიხედვით.
ამ ეპიზოდებში ეს რედაქცია ყველაზე მოკლეა. ხვარაზმელთა ამ-
ბიდან მასში არ მოიპოვება სტროფთა თითქმის მესამედი. საბელ-
დობრ⁶⁶: 1869, 1871—1874, 1882, 1887, 1889, 1897, 1901—
1902, 1907—1909, 1912, 1915—1918, 1921—1922, 1927, 1929—
1930, 1937—1939, 1942, 1945, 1947, 1949, 1951—1952, 1958—
1959, 1981, 1983—1984, 1988. ამ სტროფებიდან რამდენიმე არ
მოიპოვება აგრეთვე თითო-ორიოლი ისეთ ხელნაწერებში, როგორი-
ცაა თავისებური რედაქციის ნუსხები NV' და J'Z'. კერძოდ, 1873

⁶⁶ ამ სტროფებიდან რამდენიმე მოიპოვება მხოლოდ R-ში. ასეთია: 1869, 1886, 1889, 1902, 1907, 1908, 1915, 1916, 1933, 1939, 1981. სამაგიეროდ, **ბ**-ს
ჯგუფი ნუსხაშია და R-ში არ მოიპოვება 1904 სტროფი.

და 1882 არ არის J'Z'-ში, 1942 და 1959 — V'-ში, 1981 — N-ში⁶⁷.

ბ-ში არ მოიპოვება აგრეთვე სხვა სტროფებიც, როგორცაა 1919, 1940, 1987 და სხვები, მაგრამ ისინი არ მოიპოვება სხვა რედაქციის ნუსხებშიაც და, ამდენად, ამ გზის ჩვენთვის საინტერესო არ არის⁶⁸.

ბ რედაქცია ხვარაზმელთა ამბავში თავისებურებას ამჟღავნებს სტროფული თანმიმდევრობის მხრივაც. FIRH'N'-ში აღვნიშნავთ აქვს შენაცვლებული 1898—1899 და 1925—1928 სტროფებს. ეს უკანასკნელნი ასეთი შედგენილობითა და რიგითაა წარმოდგენილი: 1928, 1926, 1925.

სათაურების მხრივ აღსანიშნავია შემდეგი: 1889 და 1947 (DV'J'L'S'-ში 1945-ის) სტროფების წინ ყველა უდევქტო ხელნაწერში სათაურია. არ არის ბ რედაქციის არც ერთ ხელნაწერში. FIH'N'-ში არ არის 1907—1909 სტროფები და მათში არც 1907 თუ 1910 სტროფის წინ არსებული სათაურია (1907—1909 სტროფებს არ იცნობს არც E, მაგრამ აღნიშნული სათაური მასში არის 1911 სტროფის წინ).

ბ-ს სხვა რედაქციის ხელნაწერებთან საერთო სათაური აქვს 1868 სტროფის წინ და რამდენადმე თავისებურებას ის იქაც ამჟღავნებს:

ხვარაზმელთა (-ლის E. ხვარაზმთ Z) მეფისაჲან ტარიელის ავაღყოფის ცნობა და შიგ ჩამოდგომა (შიგან ჩადგომა EX) C... EZ] აქა (-U'V') ტარიელის (-ლისგან K'U') დასწრება და ხვარაზმთა (-მშის H', -შასაგან K', ხვარაზმთ U', ხვარაზმ V') მეფისაგან (-K') სისხლის (-სათვის K') ძებნად (-K', ძებნაა U') მოსულა (-U', მოსულაა V', მოხდომა K', + ინდოეთს F) FIH'K'N'U'V' V², ტარიელ დასწრელა და ხვარაზმელთ უმტრეს R.

ბ რედაქცია ხვარაზმელთა ამბავში თავისებურებას ამჟღავნებს სტროფული ვარიანტების მხრივაც:

• 1875 გ. წვა ზედა C... E] ~ FIRZH'K'N'.

1876 ა. ესე ჰინდოთა (ინ- ER) C... ER] ტარიელ მწოლი FIH'N'.

ბ. რა გჳადრო სიამე] სმენამცა გაქვს (-სთ R, გაქვ H'N') ჩემგან

⁶⁷ ქვემოთ ნაჩვენები იქნება, რომ N და V' ხელნაწერები ერთმანეთს მიკვეთება. დასახელებული სტროფების მიმართ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ 1942 სტროფი N-ში არის, ხოლო 1959 დეფექტურობის გამო აკლია. სამაგიეროდ, 1981 სტროფი N-ში თავის აღვილას არის, V'-ში მოთავსებულია 1976-სა და 1977 სტროფებს შორის.

⁶⁸ ქვემოთ ზოგიერთი მათგანი, კერძოდ, 1886, 1934—1935 და 1943—1944 სტროფები საგანგებოდ იქნება განხილული.

EFIRT (აღდ.) ZH'N'.

გ. ენისა C... E] სენისა FIRT (აღდ.) ZH'N'.

დ. ბრძანებს] იტყვის EFIRZH'N'; მონადენისა] ასავსენისა (მოსა-ET, სასა- H'N') EFIRT (აღდ.) ZH'N'.

1877 ბ. სისხლთა ძებნა C... E] ~ FIRZH'J'N'.

გ. ვხოცდეთ] ზედა (ზედან Z, ზედ N') EFIRT (აღდ.) ZH'N'.

1880 დ. ჩვენი აბჯარნი] ჩაუქნი აბჯარ EFIRZH'N'.

1881 ა. აწ მეფე ბრძანებს] მეფემან ბრძანა (მეფემა ბძანა R) EFIRZH'N'.

დ. ბრწყინილეთ მართ ვითა] გავბრწყინდეთ (გან- Z, დავბრუნდეთ E) ვითამცა (ვითცა R) EFIRZH'N'.

1383 ა. წავილა ყველგან ბრძანება] წავილეს (წავილა J') ყოვლგნით მხმო-ბელნი (-ლი J'Z') EFIRZH'N', J'Z'.

1884 გ. მუნ ანგარიში იყო ზრო] ანგარიში ქნეს (ექნე E) ზრო გრძელად (აღმა R) EFIRZJ'Z', უანგარიშის ზრო გრძელად H'N'.

1885 ა. თვალვით ვერვის] ველარავის (ველარ ვის R) FIRZJ'Z', მართ ველა-რა E, მეცნიერთა ვერ H'N'.

დ. მით ძაბუნი რათმე] ძაბუნად ქმნეს E, ზაბუნ ქუში (ქმნულნი J') ვამე (ვაიმე FI, ვაი R) FIRH'J'N', საძაბუნო ვამე Z.

1898 გ. სალაფოსა] სანაყოფოსა FIRZH'N' (E თავისებურია).

1890 დ. დამწარდა სიტყბო სოფლისა მე ასრე გავონებულსა C... E] აწ გუჟევ (-კავ Z, -კვი H'N') ომსა ლაშქართა მათთვის (-ვი R, მის-თვის Z) არ დაზარებულსა FIRZH'N'.

ამის შემდეგ Z-ს აკლია.

1892 დ. აწ გუჟევ ომსა ფიცხელსა (ლაშქართა E) მათთვის არ C... E] თქვენ გუჟევ იმათს (გუჟევი იმათ H'N') შებმასა და არცა FIIH'N'. მსწრაფლ შეიყარნეს მოვიდეს არ გვანდა R.

1895 დ. მრავალ-კეცითა] მეტად გრძელითა EFIIH'J'N' (R თავისებურია).

1896 ბ. პინდოთა და ხვარაზმელთა C... E] ~ FIRH'N'.

1898 გ. საამ (სამ ER) C... ER] იგ... FIIH'N'.

1899 ბ. ჩაბალახ] მუზარად EFIRH'J'N'.

1903 დ. მტირალნი C... E] საბრალოდ FIRH'N'; დაგლეჯით] დაღრეჯით EFIRH'N'.

1904 გ. ასპიტთა] გველისგან (-საგან EI) EFIIH'J'N'.

1905 ბ. ცეცხლსა უღებენ] ციხე (მას ციხე H'N') ქალაქთა (-სა R) EFIR H'J'N'.

გ. არღვევდეს] არბევდეს EFIRH'J'N'.

1910 ა. მეტადლა C... E] კვლა (-ავ H'N') უფრო FIIH'N', მტერთაგან R.

1911 გ. ეხოცნეს C... E] ეოხრა FIRH'M'N'.

1913 დ. დამხოებით C... E] ქვე ვწევარ EIH'N', ვით ასრე R.

1914 ბ. საშეელად C... E] სასწრაფოდ FIRH'N'; სასწრაფოდ C... E] საშ-ველად FIRH'N'.

1920 ა. ავთანდილს ფრიდონს ესმა პინდოთ] ფრიდონსა (ფრიდონს T, ეს ფრიდონ FI, ეს ფრიდონს H'N', აწ ფრიდონს R) და ავთანდილს ესმა EFIRT (აღდ.) H'N'.

- 1924 ა. აწ ავთანდილ ფრიდონს გაუგზავნა] ოცდა ათსა დღესა შიგან (შიგან $H'N'$) ორნივე სწორად (ერთად ET) $EFIT$ (აღლ.) $H'N'$, ოცდათ დღეს შიგა ორნივე ერთგან სწორად R .
- ბ. ოცდათ დღეშიგ შეიყარნეს იარაღნი მოიმართნეს] არაბთა და თურქთ (-თა IT) მეფესა (მეფეს T) პირი მზეებრ (მზეებრ I , მზაებრ E) ეწაღმართნეს $EFIRT$ (აღლ.) $H'N'$.
- დ. მართ ორთავე ხელმწიფეთა პირნი მზეებრ იწაღმართნეს] ვით დაეწეროთ (დაეწერო E , დაესწერო RT , დაესწეროთ $H'N'$) თუ ხვარაზმშას რა საქმენი დაემართნეს $EFIRT$ (აღლ.) $H'N'$.
- 1926 ა. პინდოეთს მივლენ ნავითა გამართეს სამუნათოთა] გამოემართნეს (-ნენ T , გაემართნეს R , რა გაემართნეს $FIH'N'$) ინდოეთს (-ვეთა N' , -სა R) ნავითა სამუნათოთა $EFIRT$ (აღლ.) $H'N'$.
- 1928 ა. გავიდეს და პირსა დადგეს] მათ ორთავე ხელმწიფეთა $EFIRT$ (აღლ.) $H'N'$.
- 1934 ბ. გ. $\sim FIRT$ (აღლ.) $H'N'$.
- 1941 ა. ესე თქვა და] ვით (მათ N') დაეწერო (-ოთ E) $EFIRH'N'$.
- ბ. ტარიელს შევლისათვის არ-დამდგომთა] მათ მეფეთა (ლომ-გულთა $H'N'$) ტარიელის შევლისათვის $EFIRH'N'$.
- 1948 დ. ეცესლებრ (ეცესლათ E)] ჰხოცენ (ხოცენ $H'N'K'V'$) $FIRH'K'N'V'$.
- 1950 ბ. მეშვლად ფრიდონ ავთანდილ ბრძნად მისთვის არ $C... E$] შველად ხლება ფრიდონის ($-H'N'$, შველა ფრიდონისა და R) ავთანდილ მძლედ $FIRH'N'$.
- 1960 ა. ამას თურმე უბრძანებდა] ამა შიგან (შიგა ER) ტარიელსა $EFIRH'N'$.
- 1961 გ. მოვიდა $C... E$] მოკრთა (მოკრბა R) $FIRH'N'$.
- დ. მოვიდა] კაბუკი $EFIRH'N'$.
- 1962 გ. მშობილთა $C... E$] კაბუკთა $FIRH'N'$.
- 1963 ბ. თავ-გამოწირულთა $C... E$] თავისა (თავსა R) წამგებთა $FIRH'N'$.
- დ. წინ მოეგებნეს] მათ (სცნეს $H'N'$) გაეხარნეს $EFIRH'M'N'$ (აკლ. L).
- 1964 ა. გმირნი ნაოშარ მნათობნი ჰშვენოდეს სიმწყაზარითა] წინ მოეგებნეს ტარიელს ზეიმითა და ზარითა $EFIRH'N'$.
- გ. ძაბუნნი არც იყვნეს] დაცრცილნი (-ლთა E , დაძრცილი R) სიშიშვლით (სიშიშვით $IH'N'$, შიშვლურებ E) $EFIRH'N'$.
- 1965 გ. მეზბოლი და მეომარი] უმრავლესი (უმრავი ER) მათი ომი (მზრბოლი E) $EFIRH'N'$.
- 1969 ბ. მთხოვი $C... E$] მყოფი $FIRH'N'$.
- 1973 ბ. არ მიჯობდა $C... E$] რადგან ჩემი $FIRH'N'$.
- 1985 გ. ჰხოცდეს უკანა მისდევდეს] დახოცეს (-ცნეს $H'N'$) გამოაქციეს (და გააქციეს $V'V^2$, და გააქციენ $H'N'$) $EFIRH'N'$, $V'V^2$.
- 1999 გ. უსალამეს მათ ორთავე $C... E$] ჰკადრე ორთავე სალამი $FIRH'N'$.
- 2001 ბ. სადმე] ვინმე $FIRH'N'V'V^2$; სადმე არისო] არის სადმე E .
- 2004 ბ. კვლა და კვლავითა $C... E$] კაცის კაცითა $FIRH'N'$.
- გ. პატრონი $C... E$] პირველად $FIRH'N'$.
- 2005 გ. ცრემლითა $C... E$] სისხლთა (სისხლითა N' , სისხლის R) $FIRH'N'$.

2007 ბ. ტატსა C... E] სახლსა FIRH'N'V'.

დ. აღამ] ამად EFIRH'M'N'V'V².

2013 გ. ლალსა C... ER] ვარდსა FIH'N'.

2017 ა. გაუშვა ზვარაზმა მტკიცე ქნეს C .. E] გაუშვი მეფეო ქენ (ქენ R, ქმენ H'N') FIRH'N'.

2021 დ. ხმელთა] ველთ (ველთა E) EFIRH'M'N'.

2022 ა. ოქსინოთა და C... E] ოქროვანითა (ოქრანითა R) FIRH'N'.

2024 გ. ესე სიტყვა მოახსენა (-ეს ER)] მე ენახე და მას უჩვენე (ვაჩ- H'N') FIH'N'.

დ. დაუშრობლად C... E] შესაწყობლად FIRH'N'.

და სხვა.

ანალოგიური ვითარება არის გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებშიაც. სხვა ჯგუფებთან შედარებით ო აქაც ყველაზე მოკლეა. FIH'N' ხელნაწერებში ტარიელის ანდერძის 32 სტროფიდან არ მოიპოვება 22 სტროფი: ესენია: 2027, 2029, 2033, 2035—2042, 2044—2048, 2057—2062. ნაწილობრივ ავთანდილის ანდერძის 16 სტროფიდან იკითხება მხოლოდ პირველი 5 სტროფი (სტრ. 2070—2074). ო რედაქციის ხელნაწერებში თავისებური წყობით არის წარმოდგენილი ეპილოგი. აქედან 2122 და 2123 სტროფები FIR ხელნაწერებში ტარიელის ანდერძის (სტრ. 2025) წინ იკითხება (H'N' ხელნაწერები ამ სტროფს არ იცნობს). FIH'N' ხელნაწერებში პროლოგში არ არის 2121 სტროფი („გასრულდა მათი ამბავი...“. H'N'-ში ეს სტროფი მოთავსებულია ზვარაზმელთა ამბის შემდეგ, 2025 სტროფის წინ. R-ში — ავთანდილისა და თინათინის გარდაცვალების ამბის შემდეგ, 2111 სტროფის წინ). 2121 სტროფის ნაცვლად FIH'N' ხელნაწერებში იკითხება ორი სტროფი — 2024¹ და 2024². ოღონდ FI-ში ეს სტროფები იკითხება ხელნაწერის ბოლოს, 2126 სტროფის შემდეგ. H'N'-ში კი — 2121 სტროფის ადგილას, 2120 სტროფის შემდეგ⁶⁹. FI-სა და H'N'-შიაც 2024 მოთავსებულია 2126 სტროფის შემდეგ. FI-სა და სხვა ხელნაწერებისაგან განსხვავებით, H'N' ხელნაწერებში არ არის 2109 სტროფი.

მაშასადამე, გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში FI ხელნაწერების სტროფული შედგენილობა არის: ...2024**, 2122—2123, 2025—2026, 2028, 2030—2032, 2034, 2043, 2049, 2063—2074, 2106—2118, 2120, 2126, 2124, 2124¹-².

H'N'-ის სტროფული შედგენილობა არის: ...2024**, 2024***,

⁶⁹ როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, 2024¹ სტროფი იკითხება აგრეთვე U'-ში.

2121, 2025—2026. 2028. 2030—2032, 2034, 2043, 2049, 2063—2074, 2106—2108, 2110—2118, 2120, 2124¹⁻², 2125—2126, 2124.

კიდევ უფრო მოკლეა E ხელნაწერი. მსგავსად T და V/V² ხელნაწერებისა, E-ში არ მოიპოვება ტარიელისა და ავთანდილის არც ერთი ანდერძი. სხვა ამბავთა სტროფები კი თავისებური რიგით არის წარმოდგენილი. ამ ხელნაწერში შესულია 2120¹ სტროფი, რომელიც Ⴇ რედაქციის ნუსხებში იკითხება. E-ში ხვარაზმელთა ამბის შემდგომი ამბები ამგვარი სტროფული შედგენილობითაა წარმოდგენილი: ...2023, 2069, 2106, 2108—2110, 2064—2065, 2107, 2024—2024* (=1866), 2111—2120—2120¹—2126.

რაც შეეხება R ხელნაწერს, გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში იგი ძლიერ დაზიანებულია⁷⁰, გადარჩენილია მხოლოდ რამდენიმე სტროფი. თავში არის 2024, 2122—2123 სტროფები, ბოლოს — 2121, 2111—2117 სტროფები. დანარჩენი აკლია. როგორც ვხედავთ, 2122—2123 სტროფების ადგილის მიხედვით R ხელნაწერი FIH'N'-თან დვას.

FIH'N' ხელნაწერებში სათაურები, როგორც ადგილის, ისე თითქმის წაკითხვების მიხედვით, ერთნაირია და არსებითად ემთხვევა T-სა და მის მიმყოლ ხელნაწერებს. T-ს ნუსხებში ყველაზე მეტი განსხვავება არის 2111 სტროფის წინ არსებულ სათაურში:

აქა ფრიდონისაგან ორგანვე მისვლა და ტირილი და მოთქმა A] მისვლა ფრიდონისა (-საგან H'N') და (—H'N') ტარიელისა (ტარიელ⁷¹... I) და ავთანდილისა და მათთა ცოლთა (+ზედან H'N') ტირილი (დატირება H'N') FIH'N', მოვიდა ტირილით ტარიელ ავთანდილ ცოლი მათი იტირა R. ფრიდონისაგან მოსვლა და ორთავე მოთქმა და ტირილი E.

R-ში მხოლოდ ეს სათაურია გადარჩენილი. E-ში სულ ორი სათაურია: ეს და კიდევ 2064 სტროფის წინ. E-ში ტარიელ-ნესტანისა და ავთანდილ-თინათინის გარდაცვალების ამბები გაერთიანებულია და ეს სათაურშიაც არის ასახული:

2064,0 სიკვდილი ტარიელისა და ცოლისა მისისა T... FIH'N'] სიკვდილი ტარიელისა და ავთანდილისა და მათთა ცოლთა E.

წაკითხვები:

2028 ბ. სარკმლით და ~ FIH'N'.

2043 ა. წყუღოლ] სიკვდილო FIH'N'; სიკვდილო] უწყალოდ FIH'N'.

⁷⁰ F-ში დაზიანებულია 2124, 2124¹ და 2126 სტროფები. I-ში — 2111, 2120 და 2126 სტროფები; E-ში — 2064 სტროფი.

⁷¹ I-ში შემდეგ მოხეულია.

- 2064 დ. საკაცე (...ცე E)] თაბური (თაბუთი F) FIH'N'.
- 2066 ბ. საკერეტელად შევნიერნი C... E] შევნიერნი საკერეტელნი (-ტერ-
ნი H'N') FIH'N'.
- გ. მათგან C... E] მართ მათივე (მათივე H'N') FIH'N'; მათ მიერნი
C... E] ფერნი (მერნი N') FIH'N'.
2067. ა. დაბერდეს და C... E] დაბრმეს დაღრკეს (-დაკნეს H'N') FIH'N'.
- 2069 გ. მიწვეს მიწად C... E] ~ FIH'N'.
- 2072 ა. ვინ თქვა] ვინმე FIH'N'.
- 2107 დ. მათ გლახ ~ EFIH'N'.
- 2108 ბ. ხორციელნი (-ელი E)] ერთმანეთსა FIH'N'.
- 2109 ბ. თიქანთაგან C... E] ცხვართაგანა FI, ცხოვართაგან V'V².
- 2110 გ. ანუ ღაწვთაღა ნათობა C... E] და ანუ ღაწვთა სათობა FIH'N'.
- 2111 გ. დ. C... ER] ~ FIH'N'.
- 2112 ა. მოსტქმიდა C... E] იზახდა FIRH'N'.
- დ. ერთობ C... E] იგი FIH'N', ოღენ R.
- 2113 ა. ცნობისა C... E] ბრძნობისა FIJRH'N'.
- ბ. მსგავსი დავითის C... ER] ~ FIH'N'.
- 2114 დ. აწ C... E] ამ (ამა R) FIRH'N'.
- 2115 ბ. გარდისდის ზნე-უცლებად C... E] გამსგავსო (გამგზ- F, -ოთ H',
გამგზავსოთ N',... I) ზნე-უცლებზო (-ბო R) FIRH'N'.
- გ. ვითამც დავრჩი მე უთქვენოდ C... E] მე უთქვენოდ როგორ (რა
R) დავრჩე (ვიქნები R) FIRH'N'.
- 2116 გ. ბროლ-ბადაზში (ბალაზში E)] იაგუნდი (-დნი H'N') FIRH'N'.
- დ. საუბარი სიტყვა ტკილი ვერ მკერტელთა ამაგზენი (ამაზრ... E)]
აწ გარდახდა მათგან შუქნი საწუთროსა (საწუთროსა შუქი მათგან
R) მონაფენი (-ენნი H'N', მ... R) FIRH'N'.
- 2117 ბ. მალღად იზახდა C... E] იზახდა მალღად (-ლა R) FIRH'N'.
- გ. თქვენის პირისა ჭავარი აღარა ლალად C... E] მასცა შეშლოდა
(მოშ- IH'N') ჭავარი (... R) აღარ (... R) ბროლ-ლალად (... R)
FIRH'N'.
- 2118 ბ. ძოწ C... E] მათ FIH'N'.
- დ. შემოსწრობილთა (შემსწრობელთა EX)] შემოკრებულთა (-ბილთა
H') FIH'N'.
- 2122 ა. სარებლად] მარებლად (მარებ... E) EFIJ, მართებლად R.
- 2123 ბ. მათი ქება C... E] ~ FIR; მიზეზად C... E] მისისა და FIR.
- დ. ბრძენი თუ შეკრბენ] თუ (... R) ბრძენი შეკრბეს (-ბენ R) FIR,
თუ შეკრბეს ბრძენი E.
- 2124 გ. დ. ~ FI.
- ბ. ხელმწიფეთანი C... E] მათ მეფეთანი FI.
და სხვა.

შ რედაქციის ნუსხებში არის შემთხვევები, როდესაც რამდენიმე ხელნაწერი ერთად არის და თავისებურია, მაგალითად, FRK' ხელნაწერები:

1792 ბ. სდის ცრემლი] ჩამოსდის (ჩამოდის K') FRK'.

გ. შენთვის მამაო] მამაო მე შენთვის FRK'.

1798 დ. ხელმწიფე] პატრონი FRK'; პატრონად] ხელმწიფედ FRK'.

1806 ა. მეფეო] ტურფაო FRZK'.

1807 ბ. მალაო] უკადრი FRZK'.

ასევეა RZ ხელნაწერები:

1784 დ. ნაწიშარი] მონადენი RZ.

1796 ბ. დაიწყნარეთ] დაიამეთ RZ.

1833 ბ. გ. ~ RZ.

1841 ბ. გ. ~ RZ.

1852 ა. მხსნელად] მხნედ RZ.

1866 ბ. გ. ~ RZ.

ა. ფრიდონცა ესეა] ორთავე მტერი RZ.

და სხვა.

მაგრამ ამგვარი შემთხვევები იმდენად მცირეა და იმდენად შემთხვევითი ხასიათი აქვს, რომ ისინი ქვეყნუფებად არ გამოიყოფიან.

ბ რედაქციიდან ქვეყნუფის სახით გამოიყოფა H'N' ხელნაწერები. ეს ნუსხები პოემის დანართებში ზედმიწევნით მიჰყვება ერთმანეთს და მნიშვნელოვნად განსხვავდება თავისი ქვეყნუფის ხელნაწერებისაგან. მაგალითად, ამ ხელნაწერებში არ მოიპოვება ხატაელთა ამბის 17 სტროფი: 1843—1845, 1852, 1854—1858, 1860—1867. ხოლო 1842 სტროფი გადატანილია ხვარაზმელთა ამბის ბოლოს — 2024* და 2024** სტროფებს შორის⁷².

წაკითხვები (აქაც და ქვემოთაც ვუღარებთ I-ს):

1780 გ. უკანაო] წვერ-ულვაში (წვერ-ულვაში H') H'N'.

1788 დ. შეექნა ბოლო სრისა] შესცვალა შავად სრა მათ H'N'.

1791 ა. ტირს] + მით H'N'.

1794 ა. პაი პაი რა საქმე] ამბავი ავი H'N'.

1795 დ. სულის მღვებლად კათალიკოზ მაწყვერელად] სულ დამღვებლად (დალღვებლად N') დამწუმებელ არ ცრემლ მყრელად H'N'.

1798 გ. მოსულა] მუნა H'N'.

1799 დ. პი პი რა] მათკენ ის H'N'.

1811 ა. აქვს და] მალღად H'N'.

1816 ბ. მყავს] მაქვს H'N'.

1820 გ. წალმავე] წალმართად H'N'.

1826 ა. მათგან მი და მო ზანია] მის უძლეველის ზანია H'N'.

⁷² აღსანიშნავია, რომ ეს ის სტროფებია (გარდა 1866-ისა), რომლებიც ხატაელთა ამბიდან შევიდა 1712 წლის ვახტანგისეულ გამოცემაში. H'N' ვეფხისტყაოსნის ძირითად ნაწილში ვახტანგისეული გამოცემიდან მომდინარეობს, ბოლოს კი ერთვის ხატაელთა ამბავი და მომდევნო თავები. თავის ადგილას, ე. ი. იმ ნაწილში, რომელიც ვახტანგისეული გამოცემიდან არის გადაწერილი, H'N'-ში ეს 17 სტროფი იკითხება.

- 1827 ა. გაახენეს მოიხენეს გამოჩნდეს მათ] გაუხენეს მოართენეს მათ კართა მის H'N'.
- 1829 ა. ხასნი] ხანის H'N'.
- 1837 ბ. ბრძანებს] ბრძენსა H'N'.
- 1850 გ. ჟორი] ჟამი H'N'.

და სხვა.

წაკითხვების მხრივ კიდევ მეტი თავისებურებანი ახასიათებს ხვარაზმელთა ამბავში:

- 1877 გ. ესცევთღეთ] ვცვიღეთ H'N'.
- 1880 ბ. ხვარაზმთა] ვაზირთა H'N'.
- 1885 ა. ველარავის მიგვიგია] მეცნიერთა ვერ უგია H'N'.
- 1888 ბ. ვით სასწრაფოსა] საალაფოსა H'N'.
- 1893 დ. კარგითა მოსაკაშავითა] მტერთა ზე მოსასრავითა H'N'.
- 1894 დ. გესმის სიტყვანი ჩემისა] მტერთა მიმცემნი სენისა H'N'.
- 1896 ა. ორთა ქიშვართა] ორთავე მემუქრეთ H'N'.
- გ. წყლულთა სცნობ სიიფეთა] ბევრთა სიკვდილი ეფეთა H'N'.
- დ. მათ სპათა ვერა ნახვილი სიცილით ვარდის მკრეფეთა] შუბი ისარნი ახმარნეს ხმალი მათ ზედან მკეფეთა H'N'.
- 1898 დ. დაიგონების] მოენდომების H'N'.
- 1910 დ. უღონოდ შეჰიკრებულმან] ძლიერმან გატულებულმან H'N'.
- 1914 დ. მბრძოლთა რაზმ-დაუწყობილთა] მბრძოლ რაზმთ არ სხვისგან ძმობილთა H'N'.
- 1920 გ. თქვეს გავხედით საწუთროსა არას კარგის] რაგვარ ვხედავთ საწუთროსა ესრეთ მწარის (მწარსა N') H'N'.
- 1923 ა. შეშვირნეთა] წასასვლელად H'N'.
- ბ. საქმისათვის მოშვირნეთა] მომხმარედ და მტერთა მსვრელად H'N'.
- გ. დროთა დღენი ვიშვირნეთა] ურთიერთის შესაყრელად H'N'.
- დ. ერთმანერთის ნახვისა და შეელისათვის მოსწრაფეთა] იქადოდენ ხვარაზმელნო გულს გაგიხდით ისრის ხვრელად H'N'.
- 1925 ბ. აქიშები დაარჩიეს თემთა კარგთა სამყოფოთა] მკურნალები წამოიხენეს წამალი აქვსთ სასეფოთა H'N'.
- 1926 გ. სწრაფით დაღუვდეს შარათა სანაო არ სანაოთა] წარვლიდეს სწრაფით აღვილთა სტუმართ არ საშინაოთა H'N'.
- 1933 ბ. ტარიელის] ესე გვარი H'N'.
- 1934 ბ. უზნობდა ვითამც ალალი] მოშლით ეფუტჩნეს დალალი H'N'.
- 1936 გ. დ. ~ H'N'.
- ბ. ტარიელ მზგავსი ბერისა] სიკვდილი კართა ელისა H'N'.
- გ. მტირალი მოამბე რისა] მტერთა და სენთა ბნელისა H'N'.
- 1941 დ. მოვიძაღლებთ მკლავ-მაგარნი] მიუძღვანებთ სიკვდილისა H'N'.
- 1946 დ. მე ვერ დავთვალე ამბავი ჩემგან ძნელ შემართულნია] მათნი მებრძოლნი ბელთაგან სიკვდილთა გამობმულია H'N'.
- 1948 ბ. ლაზოდ იყვნეს სისხლთა] მოსრნეს ექმნეს მკვდართა H'N'.
- 1953 დ. გათქმევინო თუ ჩემთვის რისხვით ცა დაიქექითა] ვაგლაზობდეთ თქვენ თავსა ხლმით გჰონდესთ თავი ფრეწითა H'N'.

- 1956 ბ. ომისა მოსაწოდოსა] ხრამლს ხელ-უდად არიდოსა H'N'.
- დ. ჩამოხდეს უდილადოსა] ვინ თავნი არ არიდოსა H'N'.
- 1962 დ. გარდავასხამ სისხლსა ზომთა] რას მიუზღვამ მათ საზომთა H'N'.
- 1970 გ. წასვლა გამოსასალამოდ] სიბერითა დასალამოდ H'N'.
- 1977 გ. თუ ომთა არა მართებდა] ვის აქმდათ ომისა მსწრაფლად H'N'.
- 1982 დ. მათნი იარაღნი ტაროდეს ვით იცინიან] მოსწყდეს მოსწყვიტნეს
უწყალოდ ძლივლა განერნეს H'N'.
- 1989 ა. შემოსცა] აქგერა H'N'; შელწნა] რა ეცა H'N'.
- ბ. აბჯარი] ფოლადი H'N'; სადმე დახეწნა] გულსა წაეცა H'N'.
- გ. ეაქებ ვინ გმირნი ასეთნი ტან-სარო ალვა დახეწნა] ხვარაზმშა
ფიცობს საკვდავად საწადი არსით მიეცა H'N'.
- დ. ყოლ არ აძეწნა] ქვეცა დაეცა H'N'.
- 1992 ბ. გავხარნეს და შეიქნა იგ მზებრ წალმართებული] შეპბრალდა (შებ-
N') იგი ხელმწიფე წვერ-თეთრი დაღონებული H'N'.
- 1995 გ. მათი მებრძოლი მას ღლესა მკუდარად ჩნდა ამრის წახდითა] იცი-
ნიან და ღალატებენ ატრფიან გულთა მკვერტელთა H'N'.
- 1997 გ. შენ რადმცა ჰქენ ეგ საქმე პირველ სისხლისა] შენდა ნუ იქნ ამ
საქმეს სისხლი მიუზღო H'N'.
- 2001 გ. თქვენ გაუშვით პირველ სისხლი სიტყვითა] ჩვენგან მორჩი უსისხ-
ლოდ მრავლის ქენებით H'N'.
- 2008 გ. გარდაუშვებ] რალა მეთქმის H'N'.
- 2019 გ. მათგან იყო] მესისხლეთ და H'N'.
- დ. არ ქუშობით] მამაცობით H'N'.
- 2024 ა. სარგის] შოთას (-სა N') H'N'.
- ბ. თმოგველთაგან] რუსთავეთაგან H'N'.
- და მრავალი სხვა.

გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, FI და სხვა ხელნაწერებისაგან განსხვავებით, H'N'-ში არ არის 2109, 2122—2123 სტროფები; 2124 სტროფი მოთავსებულია 2126 სტროფის შემდეგ; ხოლო 2121 სტროფი, რომელაც FI-ში არ მოიპოვება, H'N'-ში 2025 სტროფის წინ არის გადტანილი.

წაკითხვები:

- 2030 ა. მე ვიყავ ~ H'N'.
- 2032 გ. მათ ნაკუთალთა] სრულად კუნთალთა H'N'.
- დ. მის ღლეჩი] ყოველთვის H'N'.
- 2043 ბ. უფამოდ] უწყალოდ H'N'.
- დ. მე და მით] ადამის (ადამით N') წესად H'N'.
- 2064 ბ. გავა] აგდებს H'N'.
- 2070 გ. კრულთანა ავთან] არ გათენება H'N'.
- 2071 ა. დაუწყო ზღამა სულითა] თვალთვა ფახიდა რულითა H'N'.
- 2074 ბ. კოცნის სოფელსა] მთხრელსა ფერთხველსა H'N'.
- 2108 გ. ხორცილთა შეაერთნეს მას წყაროსა ზეშთა ზეშთა] აღასრულეს იგი

ვალი ვინცა ესე დააწესა $H'N'$.

დ. მზე მრავალთა დაუტევეს მიიხლნეს ერთსა მზესა] ესრეთ მიწვეს მიიძინეს არვის ესმის მათგან კენესა $H'N'$.

2111 ბ. ხმა მალლად] წვერს მრავლად $H'N'$.

2118 ბ. უქებს სიუხვე ჭავარსა მათ მარგალიტთა წყობილთა] მათსა სიუხვეს ჭავარსა მათ გმირთა ყველგან ხმობილთა $H'N'$.

2120 ბ. მერმე ადგა და ქვანთა ტიროდეს ასრე] მისგან ქვანთა სტიროდეს როს იგი მწარედ $H'N'$.

2124¹ გ. მოყვრენი] მხედველნი $H'N'$.

2125 გ. ბეღია] ბუღია $H'N'$.

და სხვა.

ბ რედაქციის ნუსხებიდან $H'N'$ ხელნაწერები ყველაზე ახლოს არის I ხელნაწერთან. არის შემთხვევები, როდესაც $H'N'$ თავისი კგუფიდან გამოიყოფა და უახლოვდება ან ემთხვევა I-ს:

1783 ბ. ზეცისა] ზესისა $IH'N'$.

1790 ბ. სული] სულე $IH'N'$.

1808 ა. დამაწნება] დაჭაბნება $IH'N'$.

1839 გ. მღედრი] მღდარი I, მღდრად $H'N'$.

1877 ბ. ვამყოფებთ] ვაყოვნებთ $IH'N'$.

1895 გ. ნაეაქ] ნეა F, ნავ $IH'N'$.

1964 დ. სიშიშვლით] სიშიშვით $IH'N'$.

2010 დ. მიზდი] მზიდი F..., მზადი $IH'N'$.

2030 ა. მოგითხრა (მი- F)] რა (—I) გითხრა $IH'N'$.

2065 გ. გაუშევრდეს] გაუშვებდეს $IH'N'$.

2066 ა. მათივე] ორთავე $IH'N'$.

2108 ა. ცათქენ/ცათქე] ცალკე $IH'N'$.

და სხვა.

განსხვავება I-სა და $H'N'$ -ს შორის, როდესაც $H'N'$ თავისგან ბურებას არ გვიჩვენებს, უმნიშვნელოა. ყოველივე ეს იმის მაჩვენებელია, რომ $H'N'$ ნუსხებს აქვს საერთო პროტოგრაფი, რომელიც მომდინარეობს I ტიპის ნუსხიდან და მას ცვლის და ასწორებს.

როგორც ზემოთ მოტანილი მაგალითებიდანაც გამოჩნდა, ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში ბ რედაქციის თავისებურებად ბირთვს $FIIH'K'N'$ ხელნაწერები ქმნის. აქედან K' უფრო მიჰყვება F-ს. არის რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც F და K' განცალკევებით დგას. მაგალითად (ვუდარებთ I-ს):

1780 ა. აქა] ცოტა FK' .

1782 დ. ქნეს] თქვეს FK' .

1792 დ. შეგაგუარე] შემოგარე FK' .

1808 დ. მოლესული შენსა ზედა] გალესილი შენს ტანზედა (ტანცედა $K' FK'$.

და სხვა.

განსხვავება F-სა და K'-ს შორის უმნიშვნელოა⁷³.

F-სა და I-ს შორის სხვაობა მცირეა. ამ განსხვავებისას I ხელნაწერი H'N' და ო-ს ზოგიერთ სხვა ნუსხასთან ერთად უფრო მეტად ემთხვევა C-სა და მის მიმყოფ სხვა რედაქციის ხელნაწერებს. მაგალითები⁷⁴:

- 1781 ბ. შეგიბლესია] შეგიბოსია IZH'N', NYU'V', შეგიგლესია EFR, HKOG'P', Q', R'.
1782 გ. ცნეს] ყვეს (ჰყვეს HJ'N'R'Z') IH'N', LJ'R'Z', ქნეს (ჰქნეს JZ. ქმნეს V') FZK', GHJKOTG'M'P'Q'U'.
1789 ა. სიტყვა I... C] საქმე FK', GQ'V'V²; საქმენი I... C] სიტყვანი FRK'. GQ'J'U'V'V², და სიტყვა LTM'Z'
ბ. დაიკივლნა I... C] დაიზახნა EFZK', KOG', დაიძახა GQ'.
1790 ა. თავ-მოხდილსა I... C] თავ-შიშველსა EFRZK', DGQVF'L'Q'S', JKO G', J'Z', U'V'V².
ბ. თავ-შიშველი I... C] თავ-მოხდილი EFK', DQVF'L'S'.
1791 დ. ეფარვის I... C] ერევის FK', U'V'V².
1792 ა. ზახილით I... C] ხმა მალლად (-ლა Z) FRZK'. KOG'.
ბ. წყალი I... C] ცრემლი FRZK'. GQ', KOG', J'Z', U'V'V².
1796 დ. გვმართებს F... C] გვარგებს EIR, J'Z', U'V'V².
1797 გ. გაკვირვებულნი I... C] შეშინებულნი (-ლი RK') FRZK', KOG', J'Z', S'.
1799 ბ. ლაშქარი ინდოთა I... C] ~ EF, JKOG'.

1808 სტროფიდან კი F და I თითქმის ზედმიწევნით მიჰყვება ერთმანეთს.

რაც შეეხება ERZ ხელნაწერებს, მათ ზოგიერთი გადახვევები ახასიათებთ. თავის ჯგუფთან დაშორებისას ეს ნუსხები, როგორც წესი, ემთხვევა C რედაქციისა და მასთან მდგომ სხვა ხელნაწერებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა E. სათანადო მაგალითები ზემოთ იმდენად ჭარბად იყო აღნიშნული, რომ აქ მათი გამეორება, ან დამატებითი ნიმუშების მოტანა ზედმეტად მიგვაჩნია⁷⁵. ისეთი მაგალითები, რომ E თავის რედაქციასა და C-საც შორდებოდეს

⁷³ რასაკვირველია, მხედველობაში არა გვაქვს K'-ის ის ნაწილი, სადაც ის GQ'-ს ემთხვევა.

⁷⁴ ბუნებრივია, აქ არ აღვნიშნავთ იმ შემთხვევებს, როდესაც IH'N' და FK' თავისებურია; არც იმას, როცა FRK' განცალკევებით დგას (მათი ნიმუშები სათანადო ადგილას უკვე მოვიტანეთ).

⁷⁵ ხვარაზმელთა ამბის მიხედვით ამგვარი შემთხვევები ცალკე აღნუსხული გვაქვს წერილში: „ვეფხისტყაოსნის რედაქციათა ურთიერთმიმართების საკითხები «ხვარაზმელთა ამბის» მიხედვით“, „მაცნე“, № 4, 1967, გვ. 254—255.

და ემთხვევოდეს სხვა რედაქციის ნუსხებს, იშვიათია და შემთხვევითი ხასიათისა ჩანს. ამ თვალსაზრისით აღსანიშნავია გაგრძელებების ბოლოს E-ს კავშირი ლ რედაქციის GHJXU' ხელნაწერებთან: მხოლოდ E-სა და ამ ნუსხებშია 2120¹ სტროფი („შინა მოვიდა, შინ მოკვდა ფრიდონ მათისა სევდითა...“), ერთადერთი სტროფი, რომელშიაც ფრიდონის გარდაცვალების შესახებ არის საუბარი. E ამავე ნუსხებთან მსგავსებას ამჟღავნებს მომდევნო სტროფის წაკითხვებშიაც:

2121 გ. მისთვისცა] სოფელი E. GHXU'.

დ. და მისა] თემისა ER, GHU', თემა X.

ანალოგიური ვითარება არის R და Z ხელნაწერებთანაც. ისინი თავის ჭკუფთან დაშორებისას ხშირად ემთხვევიან C-სა და მასთან მდგომ ხელნაწერებს. ზოგიერთი ამგვარი შემთხვევა ზემოთ უკვე აღინიშნა (იხ. სტროფები: 1809,2, 1813,3, 1825,3, 1827,2, 1833,3, 1839,2, 1868,0, 1876,1, 1898,3, 2007,4, 2013,3, 2024,3, 2111,3—4, 2113,2). მიეუთითებთ სხვა შემთხვევებსაც:

ბ რედაქციის არც ერთ ნუსხაში არ დასტურდება და მხოლოდ R-შია ვრცელი რედაქციებისათვის კარგად ცნობილი 1869, 1889, 1902, 1907—1908, 1915—1916, 1938—1939 და 1981 სტროფები⁷⁶. C და 4 რედაქციების ნუსხებში 1907 სტროფის წინ არის სათაური. ასევეა R-ში. FIH'N' ხელნაწერები ამ სათაურს საერთოდ არ იცნობს (E-ში არის 1911 სტროფის წინ, ლ რედაქციის ნუსხებში — 1910-ის წინ).

წაკითხვები:

1781 გ. მუნ] იქ Z... C.

1782 გ. ქნეს/ყვეს] ცნეს (სცნეს R) ER... C.

⁷⁶ R ხელნაწერის შესახებ ც. კარბელაშვილი შენიშნავს, რომ „ბოლო 12 ფურცელი (დაწეებული 1915 სტროფიდან) სხვა ხელით უნდა იყოს შესრულებული“-ო (ძველი ქართული მწერლობის საკითხები, II, 1964, გვ. 303—304). ს. ცაიშვილი კი წერს: „ხელნაწერის ბოლო 12 ფურცელი აღდგენილია შემდეგ სხვა ხელით და შეიცავს მეორე რედაქციიდან (ჩვენი კლასიფიკაციით C, 4 და ლ რედაქციები — ბ. დ.) აღებულ ზოგ ჩანარს სტროფს“ (ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, II, გვ. 45).

R-ის ამ მონაკვეთზე ოდნავ განსხვავებული ხელი მართლაც შეიმჩნევა. მაგრამ რაიმე რედაქციული ცვლილება, აღრევა არ ჩანს. ბოლო ფურცლებშიაც იგი ისევე დგას თავის ჭკუფთან, როგორც წინა ნაწილში. ყოველ შემთხვევაში, ბ-სთვის უცნობი და ვრცელი რედაქციებისათვის დამახასიათებელი სტროფები R-ს 1915 სტროფადმდე მოეპოვება. საერთოდ, ეს ხელნაწერი არათანაბარი ხელითაა შესრულებული.

- 1788 ბ. შავად შესცვალა] ვად შეიცვალა EZ... C.
 1799 ბ. ინდოთა ლაშქარი ~ RZ... C.
 1816 დ. მდულარია] მხურვალა Z... C.
 1826 ბ. ნათლითა] მკერეტლითა EZ... C.
 1830 დ. ნახელი/ნახელი] ვხელედილთ E, ვხელედილთ C..., ვხელედილთ Z.
 1831 დ. ღმერთსა] რომე ERZ... C.
 1833 დ. მოსწურნა] მოხმოცნა/მოხოცა ERZ... C.
 1835 ა. ეამი ხანი ~ R... C.
 1848 დ. მათთა] მათგან Z... C.
 1885 ა. მიგვიგია /მიმიგია/ ვერ უგია] შეუგია R... C.
 1925 გ. რაზმ-წყობილი წამოვიდეს ~ ER... C.
 1954 დ. ხეარაზშმა გაიქცა ~ ER... C.
 1956 გ. ფრიდონის] ნურადინ R... C.
 1967 დ. რჩევად ზის ისწრაფის] ისწრაფის რჩევად ზის ER... C.
 2000. დ. ინდოთ მეფეს] ყოვლით ზნითა ER... C.
 2003 გ. მაშინ მათ წიგნსა] მას წიგნსა მათსა ER... C.
 2008 დ. მიმიყვანეთ] შემაგონეთ ER... C.
 2011 ბ. იყო] ხვეწით (მხვეწი R) ER... C.
 დ. მე ეს მკვდარი] სასუდარი ER... C.
 2122 ბ. მათად მე ~ ER... C.
 2123 ა. მინა] შინა R... C.

და სხვა.

ცოტაა ისეთი შემთხვევები, როდესაც R და Z შორდებოდეს თავის და C რელაქციების ნუსხებს და ემთხვევოდეს სხვა ჯგუფის ნუსხებს. შედარებით მეტი მსგავსება ჩანს R-სა და G და მის მიმო-
 ყოლ ხელნაწერებს შორის. აღვნიშნავთ უმთავრეს მაგალითებს:

- 1780 ბ. ერთობ იყო] იყენეს მეტად R, იყო მეტად GQ'.
 1783 ბ. ჰადრეს ზეცით] მოახსენეს R, GQ'U'V'V².
 1794 დ. ბადაშუ] ლალი RZ, KOG'.
 1793 გ. თემთაო] ხმელთაო RZ, GQ'.
 1802 ბ. ესაკვირველა ელია] გვესაკვირველა (-ქურ- O, გვესაკვირველა Z)
 გველია Z, HJKOTG'P'.
 გ. ბრძანა] უთხრა Z, GQ'.
 1813 ბ. ძალსა] მადლსა RZ, GQ'.
 1820 გ. საქმესა] საბელსა R, HJTP', V', საბებლსა Q'.
 1830 დ. მუნა] იქი (იგი U') R, U'V'V².
 1839,0 დარეჯანისა] + ინდოეთს R, GQ', ინდოეთს შინა U'.
 1900 გ. მინდორნი] მიწანი R, DGQVF'L'Q', მონანი K'.
 1933 გ. ფერმიხდილად] უსუსურად (-რი HJ) RT (აღლ.) HJ.
 1848 ბ. შივიდეს] მიუხდეს R, DVF'J'L'S'.
 1964 ა. მნათობნი] მაშურალნი R, DGVF'J'K'L'Q'S'.
 2121 დ. და მისა] თემისა (თემია X) ER, GHXU'.
 და სხვა.

აქედანაც ზოგიერთი შემთხვევითი ხასიათისა უნდა იყოს. ბევრად უფრო სანდოა ის ვარიანტები, რომლებითაც $\bar{C}$ რედაქციის ხელნაწერები თავის ჭკუფთან დაშორებისას ემთხვევა $\bar{C}$ -სა და მასთან მდგომ სხვა ნუსხებს. როგორც ვნახეთ, ამგვარი მაგალითები $\bar{C}$ -ს ყველა ნუსხას მოეპოვება, მაგრამ განსაკუთრებით ბევრი აქვს E ხელნაწერს. ეინაიდან, ჩვენი კვლევის თანახმად, ძველი, დედნისეული ტექსტი უფრო შემორჩენილი უნდა იყოს $\bar{C}$ რედაქციის ნუსხებში, ხოლო $\bar{C}$ რედაქციის ნუსხებიდან ყველაზე მეტ სიახლოვეს მასთან ამჟღავნებს E ხელნაწერი, ვფიქრობთ, რომ ამ მაგალითებით E თავის ჭკუფში ყველაზე ძველ ვითარებას გვიჩვენებს.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ საკუთარი წაკითხვები საკმაოდ უხვად მოეპოვება R და Z ხელნაწერებს და კიდევ მეტი—E-ს, რომელთაგან უმრავლესობა მაინც მათ გადანაწერთა ნახელავი უნდა იყოს.

ამრიგად: 1. ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში EFIRZH'K'N' ხელნაწერები (K' — 1780—1810 და 1823—1875 სტროფებში) ერთ რედაქციულ ჭკუფს ქმნის, რომელიც შედგენილობით ყველაზე მოკლე და თავისებურია. 2. ქვერედაქციის სახით გამოიყოფა H'N' ხელნაწერები, რომლებიც ზედმიწევნით მიჰყვებიან ერთმანეთს და ყველაზე მეტ მსგავსებას იჩენენ I ხელნაწერთან. 3. K' მიჰყვება F-ს. 4. R, Z და განსაკუთრებით E თავის ჭკუფთან დაშორებისას ან თავისებურია, ან უფრო ხშირად მიჰყვებიან $\bar{C}$ რედაქციისა და მასთან მდგომ სხვა ნუსხებს.

თავისებური რედაქციის ნუსხები

ხელნაწერები L, N, A', J', M', U', V', Y', Z', V², რამდენადმე Y და R', ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში, ზოგი მის ცალკეულ მონაკვეთებზე ზემოთ განხილულ რომელიმე ჭკუფში არ თავსდება, გარკვეულ ჭკუფებად ლაგდება და მთელი რიგი თავისებურებანი ახასიათებს. ამდენად, ისინი დამოუკიდებელი რედაქციისანი არიან. ამავე დროს, ეს ხელნაწერები ძირითად რედაქციულ ჭკუფებთან ერთგვარ შუალედურ ჭკუფს ქმნის: უმთავრესად $\bar{C}$ რედაქციებს მიჰყვება, მაგრამ $\bar{C}$ რედაქციებთანაც გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს. ამ მხრივ ისინი წარმოგვიდგება, როგორც ნ ა რ ე ვ ი რ ე დ ა ქ ც ი ის ნუსხები.

ცალკე გამოიყოფა და ერთმანეთს ემთხვევა LM' ნუსხები. ზვარაზმელთა ამბავში აქვეა Y' ხელნაწერი⁷⁷. ხატაელთა ამბავში LM' თავისებურებას. გვიჩვენებს მხოლოდ წაკითხვების მიხედვით. მაგალითები (ვუდარებთ $\mathcal{C}$ -ს):

- 1792 ბ. ცრემლი] ლაწი LM' .
- 1803 გ. თქმანი] თქვენი LM' .
- 1805 დ. აიზიდნეს] დაიზახნეს (დაუძახნეს M') LM' .
- 1814 ა. თქვენ] აწ LM' .
- 1817 გ. რამაზ] რაზმი LM' .
- 1830 ა. მოეხვიენეს] მოეგებნეს LM' .
- 1834 გ. დარეჯანს] მას მზესა LM' .
- 1837 გ. ყოლ შამათსა] ჩვენ იგ მათსა LM' .
- 1841 ბ. ყმისა] მზისა LM' .
- 1842 გ. ლხინი ესე] ეს (ესე M') სიაჲ LM' .
- 1853 გ. ქვე] მუნ LM' .
- 1866 ბ. მეშველთა] ძალითა LM' .
- დ. შემუსრნეს] შეიძრნეს (შეიძვრის M') LM' .
- 1867 ა. სწორად] ასრე LM' .

და სხვა.

როგორც ვთქვით, ზვარაზმელთა ამბავში ამავე ხელნაწერებთან არის Y' . ამ ეპიზოდში სტროფული თანმიმდევრობის მხრივ აღსანიშნავია 1967—1974 სტროფთა ადგილი. ეს სტროფები LM' -ში მოთავსებულია 1950—1951 სტროფებს შორის. M' -ში სტროფთა თანმიმდევრობა ასეთია: ...1950, 1967—1974, 1951—1966, 1975... ასევეა L -შიც, ოღონდ აკლია ბოლო რვა სტროფი⁷⁸ — 1964—1967 და 1975—1979. ჩანს, ასევე ყოფილა Y' -შიაც. ამას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ Y' -ში 1966 სტროფს მოსდევს 1975 და მომდევნო სტროფები, ხოლო 1974 სტროფს — 1951 და მომდევნო სტროფები⁷⁹.

⁷⁷ L უთარილა. ხელის მიხედვით XVII საუკუნისადაა მიჩნეული. M' გადაწერილია 1833 წელს. Y' -ც XIX საუკუნეს განეკუთვნება. L და Y' ძლიერ დაზიანებულია. L -ს აკლია სტრ. 1905—1938, 1988—2047 და 2063 სტროფიდან ბოლომდე. Y' -ს აკლია სტრ. 1788,3—4—1950, 1967—1973, 1983,2 სტროფიდან ბოლომდე.

ხატაელთა ამბის გადარჩენილ ნაწილში Y' მიჰყვება $J'Z'$ ხელნაწერებს.

⁷⁸ „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა სტროფულ შედგენილობაში“ აღნიშნულია, რომ ამ რვა სტროფს L არ იცნობსო. $LM'Y'$ -ის მოცემული თავისებურება გვიჩვენებს, რომ ეს სტროფები L -ში ან მის პროტოგრაფში თავის დროზე ყოფილა.

⁷⁹ ახლა Y' -ში გაგრძელებები აკინძულია შემდეგი სტროფული შედგენილო-

წაკითხვები:

- 1868 დ. კარგად ვერვინ ვერა ნახავს ხანგრძლად შენგან დანაჰირსა] ყოვლ
(-ლნი M') სოფლის მინდობილი (-ლნი M') ნიადაგმცა ასრე სტირსა LM'.
- 1870 დ. ენანი] სიტყვანი LM'.
- ბ. მით შვერეტელთა] მისთა მტერთა LM'.
- 1874 დ. პანდატურნი] მუნ სარგანნი (სარაგნი M') LM'.
- 1880 დ. უზარო] უზრო LM'.
- 1893¹ ბ. მებრძოლთა მეაჟარისა] ტანი მას მოაქეს (მოაქს M') მვერისა
LM'.
- გ. ლესულ ტან-აბჯარისა] ტანსა ლესული (-რი L) აბჯრისა LM'.
- 1885 ა. თვალვით ვერვის შეუგია] ვერათ ვერ მომიგონია LM'.
- 1891 ა. მომკალ ვინცა ვინ] აწ მომკალ ვინცა LM'.
- ბ. დამერთო სევდა ~ LM'.
- 1892 დ. მათთვის არ დაზარებულსა] არ მათთვის დაზავებულსა LM'.
- 1896 დ. სპათა] ყრმათა LM'.
- 1899 გ. ნაწვართნი] ნაჩვევნი LM'.
- 1902 ბ. გული აქვს ~ LM'.
- 1941 დ. მკლავ-მაგარნი] მკლავთა ჩვენთა LM'.
- 1944 დ. ხანსა] იყვნეს LM'.
- 1948 ბ. ზღვართა მათთა რა მივიდეს ღაზოდ იყვნეს სისხლთა მთესე] რა
(არ M') შევიდეს მზღვართა მათთა იყვნეს მხნედ და მისცეს ჰირნი LM'.
- გ. დანაწესე] დანაპირი LM'.
- დ. ცეცხლებრ სწვენ და აოხრებენ მიუბრუნევეს რისხვა ზესე] სწვენ
და ჰხოცენ (ხოცენ M') აოხრებენ მუნ დათხარნეს ციხის ძირნი LM'.
- 1950 ბ. ფრიდონ ავთანდილ ბრძნად მისთვის] ღომი ავთანდილ ნურადინ
მძლედ LM'.
- 1952 ა. მაამბობარი] გამოქცეული LM'Y'.
- 1954 ბ. გაორდა] გავარდა LM'Y'.
- 1955 ა. გმირნი ორნივე მეფენი] იგ (იგი Y') გმირნი მოასაბენი (-აშენი M')
LM'Y'.
- ბ. ძალ-გულად მსგავსნი ღომთანი კბილითა] ძალად და გულად მსგავ-
სნია (-სია LM') ღომთანი LM'Y'.
- 1957 ბ. ბუქ] კვლა (-ავ M'Y') LM'Y'.
- 1958 ბ. პატრონი] ხელმწიფე (ხემწიფე Y', ხემწიფო M') LM'Y'.
- 1962 გ. ძმობილთა ომს] მებრძოლთა კვლავ (მკლავ L) LM'Y'.
- 1963 ბ. მისთვის თავ-გამოწირულთა მისთვის საშველად ხმობილთა] მათ
(მას Y') მოახსენა უყოფდა თვალთა ცრემლითა ღტობილთა M'Y',
...ცრემლითა ღტოვლილთა L.
- გ. და მისთვის ჩამოქცნობილთა] მათ მარგალიტთა წყობილთა LM'—Y'.
- დ. აჩნდეს მათ მარგალიტთა] ტარიელს (... L) ზეიმითა და ზარითა
LM'Y'.

ბითა და თანმიმდევრობით: 1780—1788,3—4... 1962,3—4—1966, 1975—1983,1,
1956,2—4—1962,1—2... 1974, 1951—1956,1... აშკარაა, თავიდან ყოფილა 1780—
1788,1—2... 1974, 1951—1966, 1975—1983,1...

- 1965 ა. სიხარულით] ღაწვი პირი $M'Y'$ (აქლ. L).
 1968 ა. პრქვა] ჰკითხა (კითხა M') LM' .
 1969 ა. თქვა] თუ LM' .
 ბ. ჰე] თქვა LM' .
 1971 ა. ბ. ~ LM' .
 ა. მორევეთ] მოხევეთ (მორხევეთ M') LM' .
 ბ. გედნოს სისხლთა ნაკადი და-ცა-გეყენოს მორევეთ] აწ გვერცა
 (-რღსა M') გვახლავს (მა- M') სიბერე წასრულხარ (წასულხარ M')
 სოფლის სახევეთ LM' .
 1973 გ. ექნათ კარგად გამორჩევეთ] უკეთა ივაზირეთ LM' .
 1974 გ. ნახე ტარიელს რაზმი ჰყავს და] ინდოთა რაზმი გინახავს (-ამს Y' ,
 -ამთ M') სხვა $LM'Y'$.
 1977 ა. ჰევეთი ციხეს დაყარა ჰურელი] ციხესა დაყარა (დაყარა M')
 რაზმი რომელი $M'Y'$ (აქლ. L).
 1978 გ. მინაწლომითა] მინადენითა (მო- Y') $M'Y'$ (აქლ. L).
 1980 ბ. აღგომილ იყვნეს] გამოიყვანეს $M'Y'$ (აქლ. L).
 1981 გ. ვაი] ჰკარით (კა- M') LM' , კარგიოთ Y' .
 1982 ბ. ზედა დამსხმელთა ~ $LM'Y'$.
 1987 გ. კაზმულსა] მოსილსა (მოსულსა M') LM' .
 და სხვა.

მომდევნო თავებიდან L-ში გადარჩენილია მხოლოდ ტარიელი-
 სა და ნესტანის ანდერძის 8 სტროფი (სტრ. 2048—2049, 2057—
 2062) და ისიც ძლიერ დაზიანებული სახით. LM' არსებითად
 აქაც მიჰყვება ერთმანეთს.

იმ სტროფებში, რომლებიც L-ს აკლია, M' გამოიყოფა რო-
 გორც სტროფული შედგენილობისა და სათაურების ადგილის მი-
 ხედვით, ისე წაკითხვების მიხედვითაც. მაგალითები:

ტარიელ-ნესტანის გარდაცვალების ამბავი და ავთანდილის ან-
 დერძი M' -ში ასეთი თავისებური სტროფული თანმიმდევრობით
 არის მოცემული: ...2066, 2075—2078, 2050—2053, 2071—2074,
 2067—2070, 2054—2056, 2106... ამ ხელნაწერში არ შესულა ფრი-
 დონისაგან მეგობართა დატირების ეპიზოდი და ეპილოგის სტრო-
 ფები (სტრ. 2111—2126). მხოლოდ M' -შია სათაური 2075 სტრო-
 ფის წინ. წაკითხვები:

- 2027 ბ. და ვანი] კარნი M' .
 გ. გაჰრანი] ხორცთანი M' .
 2028 გ. ბავით და] ბავენი M' .
 2029 გ. რულსა] სრულსა M' .
 2031 ა. თესლი] ტომი M' .
 2033 ა. იშობა] შობილა M' .
 2037 დ. არა ჰკვირდების] არ უკვირიდებს M' .
 2042 გ. ხან ათობ] ხანობ M' .

- 2046 გ. სისხლის რუ| თვალთა ცრემლი M'.
- დ. მომინდე| მომიდნე M'.
- 2062 დ. სამსალა მე| სამსალეები M'.
- 2063 ა. მალორებლისა| მოლრიბელისა M'.
- 2064 ბ. მაშა| მე მაშ M'.
- 2066 გ. მათ მიერნი| მშენეი M'.
- 2075 ა. ნაარსნო| თანა არსნო M'.

და სხვა.

M' ძალიან ახლოს არის L-თან. იმდენად ახლოს, რომ ნიუანსებშიაც კი იმეორებს მას. საკითხავია, ხომ არ არის იგი L-ის პირი? თუ ეს დამტკიცდებოდა, M' ხელნაწერის მნიშვნელობა ბევრად გაიზრდებოდა. კერძოდ, საშუალება მოგვეცემოდა, რამდენადმე გაგვეთვალისწინებინა L-ის, — ამ ერთ-ერთი ძველი და საინტერესო ხელნაწერის, — მონაცემები იმ ნაწილებში, რომლებიც დღეს მას აკლია.

L-ისა და M'-ის ურთიერთ შედარება გვიჩვენებს, რომ M' უშუალოდ L-ისაგან არ უნდა მომდინარეობდეს. ამისი დამადასტურებელია ის მცირე, მაგრამ ნიშანდობლივი განსხვავება, რომლითაც M' შორდება L-ს და ემთხვევა სხვა რედაქციის ნუსხებს, რომ არაფერი ეთქვათ M'-ის სპეციფიკურ წაკითხვებზე, რომელთა რიცხვი საკმაოდ დიდია. მაგალითად, ხატეალთა ამბავში I. სტროფული სტრუქტურისა და ქვესათაურების ადგილის მიხედვით ზუსტად ემთხვევა C რედაქციას⁸⁰, M' კი რამდენადმე განსხვავდება: მსგავსად ლ. 5 და 4 რედაქციის ზოგიერთი ნუსხისა, M'-ში სათაური არ არის 1786 სტროფის წინ. M'-ში რატომღაც არ არის 1818 სტროფი (ეს სტროფი არ არის აგრეთვე HJTP' ხელნაწერებში, ოლონდ, მათში არ არის აგრეთვე წინა 1814—1817 სტროფებიც). მსგავსად U'V'V² ხელნაწერებისა, 1841 სტროფი M'-ში მეორედ იკითხება 1839 სტროფის წინ და სათაურიც ამ 1841 სტროფის წინ არის (L-სა და ხელნაწერთა უმრავლესობაში ეს სათაური არის 1839 სტროფის წინ). U'V'V²-ში 1841 სტროფი აქ მოთავსებულია 1838 სტროფის ნაცვლად, M'-ში კი 1838 სტროფიც იკითხება.

ხვარაზმელთა ამბის 1868 სტროფი M'-ში მოთავსებულია 1874 სტროფის შემდეგ. ასევეა U'V'V²-შიაც, ოლონდ V'-ში იგი თავის ადგილას 1869 სტროფის წინაც არის. U'V'V² — ამ გვიანდელ ხელნაწერებთან LM'-ის მსგავსებაზე იმიტომ შევჩერდით, რომ, ქვემოთ

⁸⁰ რასაკვირველია, მხედველობაში არ მიიღება L-ის აშიაზე გვიანდელი ხელით მიწერილი ლ რედაქციის კუთვნილი სამი სტროფი — 1815¹⁻³.

ვნახავთ, LM' -სა და $U'V'V^2$ -ს გარკვეული კავშირი აქვს ერთმანეთთან.

წაკითხვები:

- 1780 ბ. ერთობ $L...$ $C]$ მეტად M' , NYZ ; ერთობ იყო] იყო (იყვნეს R) მეტად GQ' , R .
- 1781 დ. ნისრით $L...$ $C]$ მისრით M' , GQ' , $HKOG'P'$, $FIZH'N'$, J' , $V'V^2$.
- 1782 გ. ცნობა $L...$ $C]$ გრძნობა M' , KOG' , $IH'N'$, $J'Z'$, R' .
- 1783 დ. ბრძენსაცა $M'...$ $C]$ ყველას L , ყვალასა FR , ყველასა ZZ' , ყვალისა K' , ყოველსა J' .
- 1787 დ. ნელად $L...$ $C]$ ძნელად M' , R .
- 1788 გ. გზნებისა $C...$] დებისა (-ითა V') L , $RQ'V'$, გრძნებისა $J'M'$.
- 1789 ა. სიტყვა $L...$ $C]$ საქმე M' , $FGK'Q'V'V^2$.
- 1793 გ. თემთაო $L...$ $C]$ ბნელთაო M' , $U'V'V^2$.
- 1794 დ. შენ $M'...$ $C]$ რამ მხ. L .
- 1798 გ. ლაშქარნი $M'...$ $C]$ ხელმწიფე მხ. L .
- 1804 დ. ჩაიქროლეს $M'...$ $ქ]$ ჩაიარეს მხ. L .
- 1808 ა. დამაჯნება $L...$ $C]$ დაჯანება M' , $IH'N'R'$.
- 1809 გ. რა დიდი $L...$ $C]$ რა ღია M' , $FIH'K'N'$.
- 1813 ბ. შემობრალე $M'...$ $C]$ შემისხვეწე L , $NA'U'V'V^2$, შეგვიხვეწე J .
- 1815 გ. სისხლი მართ ვითა $M'...$ $C]$ მართ ვითა სისხლის მხ. L .
დ. მართალ ხარ (რას K') M' , $GK'Q'U'$] მართ ვითა მხ. L .
- 1817 ბ. აქა მოგაწინა $L...$ $C]$ აგრე დაგარჩინა M' , KOG' , $EFRZH'N'$, NA' .
- 1833 ბ. შესამოსლითა $L...$ $C]$ წითელ-მწვანითა M' , GQ' , HP' , RZ , R' , $U'V'V^2$.
- 1834 გ. ხელები $L...$ $C]$ თხელები M' , E .
- 1851 დ. უხმობდა $M'...$ $C]$ უპერეტდა L , U' .
- 1878 ბ. სავარგონია $L...$ $C]$ გაგვიგონია M' , KOG' .
- 1884 ბ. მიუწდომლისა $L]$ მიუხდომლისა M' , $EFIRZH'N'$, მიუხდომელი $C...$
გ. ამართულისა $L]$ წარმართულისა $M'...$ C .
- 1893 ბ. ლაშქართა $L]$ მინდორთა $M'...$ C .
- 1900 დ. მოედვენს L , $ქ]$ მოეგზნეს M' , $CDGQVA'F'K'L'S'U'$, მოექცნეს $AB...$
- 1912 ბ. ლტოლვილი $L]$ ლტობილი $M'...$ C .
- 1943 გ. თავს $L]$ ზედ $M'...$ C .
დ. აქიმთა $L]$ იტყვიან $M'...$ C .
- 1947 დ. მისი $L]$ გვერდსა $M'...$ C .
- 1949 ბ. დლითა $L]$ ღლითა M' , ღმრთითა $C...$: და ცითა L , $ქ]$ ზესითა M' , NV' , ზეზითა $C...$
- 1953 ბ. იქითვე $L]$ მუნითვე $M'...$ C .
დ. თუ $L]$ თუ არ $M'Y'...$ C .
- 1982 გ. ვინმე ფრანგი $L]$ $\sim M'...$ C .
და სხვა.

ანალოგიური ვითარება არის ტარიელ-ნესტანის ანდერძის იმ რვა სტროფშიაც, რომლებიც L -ში დაზიანებული სახით შემოგვრჩა:

2048 ა. მშობელნო მშეიდობით $M' \dots C] \sim L$.

2049 გ. დ. $M' \dots C] \sim L$.

2061 ა. ქალანი (ქალ... L)] ასულნი M' .

და სხვა.

L-ის ზოგიერთი კალმისმიერი შეცდომა M' -ში სწორად იკითხება:

1797 გ. მართ ვერ მიხდომილნი L, მართ ვერას ვერ მიხდომილნი $M' \dots C$.

1800 ბ. რამაზს გამოვედით L, რამაზს წინა გამოვედით $M' \dots C$.

1805 ბ. გააქცივნეს მიენეს L, გააქცივნეს მიეწივნეს $M' \dots C$.

1829 ა. სხვანი L, ხასნი $M' \dots C$.

და სხვა.

ამ წაკითხვებიდან M' -ში ზოგიერთი, შესაძლებელია, დამოუკიდებლადაც გაჩენილიყო, მაგრამ, არა გვგონია, — ყველა.

მამასადამე, M' უშუალოდ L-ისაგან გადაწერილი არ არის, მაგრამ იმდენად ახლოს არის მასთან, რომ უნდა მომდინარეობდეს L-თან ძალიან ახლო მდგომი ხელნაწერიდან, მოსალოდნელია, — L-ის პროტოგრაფიდან, ან ამ პროტოგრაფის სხვა რომელიმე პირიდან. M' -ის ზოგიერთი თავისებურება სწორედ L-ის თავისებურებით თუ აიხსნება. მაგალითად, M' -ში დღეს არ არის 1916—1932, 1991—2001 სტროფები. არ არის ალბათ იმიტომ, რომ ისინი არ იყო მის პროტოგრაფშიაც. ამის დამადასტურებლად აღსანიშნავია შემდეგი: M' -ში ხელნაწერის ბოლოს (ფ. 139—140) დამატებით, სრული სახით მოცემულია 1915,1—1938 სტროფები (მასში არ არის მხოლოდ 1915 სტროფის ბოლო სამი ტაეპი და 1919 სტროფი). აქ, 1938 სტროფის ბოლოს მიწერილი არის 1939 სტროფის დასაწყისი სიტყვები — „ესმა ხვარაზმას“, რაც ნიშნავს, — ამის შემდეგ მოდის 1939 სტროფი. თუმცა, დასაწყისში არავითარი მინიშნება არ არის, სად უნდა ჩაისვას ეს მონაკვეთი. ცხადია, M' -ის გადამწერს თავიდან ხელთ ჰქონია ისეთი ხელნაწერი, რომელშიც რაღაც მიზეზის გამო აღნიშნული მონაკვეთი ისეთი ნაკლული სახისა ყოფილა, როგორც დღეს არის მასში ძირითად ადგილას. შემდეგ ხელთ ჩავარდნია სრული ხელნაწერი, უგრძვნია პირველის ნაკლულობა და მის შესავსებად გამოუყენებია ეს სრული ნუსხა.

ყოველივე ეს გვიჩვენებს, რომ ის წინარე ხელნაწერი, რომლისაგან მომდინარეობს M' , ნაკლული მაშინაც ყოფილა, როდესაც მას იყენებდა M' -ისა თუ მისი პროტოგრაფის გადამწერი. ოღონდ არა იმდენად, როგორც დღეს არის L. როგორც უკვე აღნიშნული იყო, დეფექტურობის გამო L-ს ამჟამად აკლია სტრ. 1905—1938, 1988—2047 და 2063 სტროფიდან ბოლომდე. აქედან M' -ისათვის

ცნობილია 1905—1915, 1933—1938, 1988—1990, 2002—2011, 2013—2016, 2018 და 2020-დან ყველა სტროფი. სავარაუდებელია, რომ L-ში ეს სტროფები ადრე მოიპოვებოდა და შემდეგ დაიკარგა.

ახლა LM'-ის სხვა რედაქციებთან ურთიერთმიმართების შესახებ.

LM' გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს სხვა რედაქციებთან. როდესაც C₄ რედაქციების ნუსხები ერთად არის, LM' უპირატესად მათ მიჰყვება. ამასთან ერთად, აქა-იქ არის შემთხვევები, როდესაც LM' ემთხვევა ცალ-ცალკე მდგომ C-სა და 4-ს. თუმცა, ეს დამთხვევები, შესაძლებელია, შემთხვევითი ხასიათისა იყოს:

1790 ა. თაე-შიშველსა] თაე-მოხდილსა (-ლისა M') LM', ABCHITUXY E'D'H'J'N'P'R'X'W'.

1850 დ. სხვას ყველასა] ყველაქასა LM', DQVF'L', ყველა კაცსა J'S'.

1851 დ. პლავს C, ღლავს D, შეიწყალავს J] ღლავს LM', DGQVF'L' Q'S', RZ, U'V'V².

1852 ა. მწედ /მეფედ/ მხნელად /მხნედ] ღმრთად LM', ABCEUXA'D'E' U'V'X'.

1904 ა. გველ-ნაცემული J, დანაცემული 4D] გულ-ნაცემული (-ლნი L, -დაცემულნი M') LM', ABCUXA'D'E'X'.

1946 ბ. გ. ~ LM', DVF'J'K'L'Q'S'.

1961 გ. მიუწოთმია] მიუხლოთმია (-ხედ- C, -მხედ- X) LM'Y', ABCUXD'E'X', ET.

1985 გ. ჰხოდეს უქანა] დახოცეს (-ენეს F'L') უქან LM', DGVF'J'L'S'U'.

ამგვარივეა LM'-ის კავშირი G-სა და მის მიმყოფ ნუსხებთან:

1896 ბ. დასთმეთ გული] რითმე გული GQ'U'V'V², გული რითმე LM'.

1800 დ. წადითო] თუ წადითო LM', GQ'.

1805 დ. აზიზდნეს] შეუზახეს (შეუძახეს Q') GQ', დაიზახნეს (დაუძახეს M') LM', იზახნიდეს U'.

1823 ბ. გ. ~ LM', GQ'.

1824 გ. ჰინდონი] გარეთით (გარეთათ GM', გარითით Q') LM', GQ'.

1831 დ. გვეალს] გვემარებეს LM', GQ'.

1833 დ. ბედ-აო] დედაო LM', GK'Q', U'V'V².

1846 დ. შევედრენით] შეჰკადრენით (შეკადრენით M'Q') LM', GQ'.

1864 ბ. წყენამან] წონამან LM', GQ'.

უფრო საფუძვლიანი ჩანს LM'-ის მსგავსება J რედაქციის ნუსხებთან, განსაკუთრებით, KOG'-თან. მაგალითები:

მხოლოდ LM'-სა და KOG'-შია 1883¹ სტროფი. წაკითხვები (გუდარებთ C-ს):

1809 დ. რაცა გიმუზარადიან] რაც მუზარადი (-დნი JKOTG') გბადიან (გა-ბიან M', გდებიან E, გაცვიან U'V'V²) LM', HJKOTG'P', E, N, U'V'V².

1840 დ. რადგან ლხინი დაგვებადა] სიხარული (-ლნი M') ადიდა LM', KOG'.

1861 გ. ვერა თქვას თუ] ესე ვერ (ეს ვერა K) თქვას LM', KOG'.

1863 დ. ნახა არ ~ LM', KOG'.

1872 დ. იდგის] იყვის LM', HKOG'P'.

1978 ა. ლაშქარნი ნურად გგონია] მართ (მათ M') მარად (არად OG', რად K) სავარგონია LM', KOG'.

ბ. არად არ სავარგონია] ესე არ გაგიგონია (სავარგონია L) LM', KOG'.

1879 დ. ღმერთსა სწადს] ღმერთმან ქნას (ქნას J') LM', EKOG'J'Z'.

1883 დ. გულ-მხიარული] გული მხურვალე LM', KOG'.

1892 დ. ფიცხელსა] ლაშქართა (-სა A') LM', E, HJTA'J'P'U'V'V'.

1894 გ. მსგავსი] ყოგი LM', KOG'.

1943 ა. ხლებული] დობილი LM', KOG'.

1946 დ. მე ვერ დავსთვალე] როგორ დავთვალა LM', KOG'; ამარ ვა] სიმ-
რავლე LM', HJKOTG'.

1949 ბ. ზეზითა] და ცითა L, HJKOTG', ზესითა M', NV'

1954 ბ. გაქორდა] გასწორდა LM'Y', EJT.

1959 გ. არ დაუშრობელი] ხელმწიფე (ხეშწიფე Y') მფლობელი M'Y', HJT.
დ. სისხლი ვქნე დაუშრობელი] არის (მივალ M'Y') გულითა მწერომე-
ლი M'Y', HJT. (დაზ. L).

1970 ბ. მბრძოლთა] გმირთა LM', HJKOTG'.

LM' ლ რედაქციის ნუსხებს ემთხვევა სხვა შემთხვევებშიაც, მაგრამ მათთან ერთად არის აგრეთვე სხვა რედაქციის ნუსხებიც (ამგვარი მაგალითები ქვემოთ იქნება მოტანილი).

ფეიქრობთ, ზედმეტი არ იქნება, აღინიშნოს მაგალითები იმ სტროფებიდანაც, რომლებიც დღეს L-ს დაზიანების გამო აკ-
ლია, ხოლო M' მიჰყვება სხვა რედაქციის ნუსხებს, ამ შემთხვევა-
ში — ლ-ს:

1905 დ. გამოუღიან] გამოართვიან M', HJKTG'P'.

1908 ბ. კითხა მზემ მორჩმან ტურფამან] კითხა მზეთა მზეთამან ნორჩმან
და M', KOG'.

2004 გ. მემკვიდრე პატრონი ~ M', HT.

2007 ბ. იყენეთ] დასდეთ M', HKOTG'V'V', დაქდე J.

2047 ა. პატრონო] მშობელნი M', GHJQ'U'.

2062 ა. მწარედ] მწუხრად M', GHJQ'U'.

და სხვა.

LM'-ის სიახლოვე ო რედაქციის ნუსხებთან:

1797 დ. იგი ვართ] ვართო (ვართ LM'J'Z') იგ (იგი M'Z') LM', FIIH'K'N',
V, R', J'Z'.

1816 გ. წყალია] ღვარია LM', EFIRZH'N', NA', U'V'V'.

1860 გ. შეურჩები] შეუბნები LM', FIRZK'.

1869 ბ. აყვანილსა] გაყვანილსა LM', FIRZH'K'N'.

1883 ბ. ლაშქრად ინდოეთს ~ LM', E, ინდოეთს ზედა FIRH'N'.

1892 ბ. რებულსა] დაგულსა LM', EFIRA'H'N'U'V².

1950 ბ. არ] მძლედ LM', FIRH'N'.

1972 ბ. ერთი გასვია მეფეო] მხეც (თმა H'N') შეგრეგია (შერეგითა M') ამისთვის LM', FIRH'N'.

1963 სტროფის მეოთხე ტაეპად LM' კითხულობს: „წინ მოეგებეს ტარიელს ზეიმითა და ზარითა“ (L-ში პირველი სამი სიტყვა მოხეულია). ეს ტაეპი დასტურდება ო-ში, ოღონდ იგი გამოყენებულია მომდევნო სტროფის პირველ ტაეპად.

იმ სტროფებში, რომლებიც L-ს აკლია:

1906 ბ. სიმედგრენია] სიმაგრენია M', EJRP'S'.

1911 ბ. რაგვარ] ვითა M', FIRH'J'N'U'V².

გ. ეხოცენს] ეოხრა M', FIRH'N', ეოხრენს B

1933 ბ. პინდოთათვის] ინდოთ (ინდო FI) სპათა M', FIRH'N', V'V².

1963 დ. წინ მოეგებენს] მათ გაეხარნეს M', EFIRH'N'.

2004 ა. ებრძანა ჩემთვის] ~M', FIH'N', ჩემთვის ეცნობა R.

2006 ბ. უშმაგონია] უმტყუნონია (უმტყუნონია H'N'V², უმტყუნონია RV') M', FIRH'N'V'V².

2007 დ. აღამ] ამაღ M', FIRH'N'V'V².

2021 დ. ცრემლი სდის ~M', FIRH'N'V²; ზღის ცრემლი JV'; ხმელთა] ველთ (ველთა E) M', EFIRH'N'.

2023. ა. მათ დახედა ამოდ] დახედა (დახედის R) ამოდ და M', FIKOR G'H'N'V'V².

ბევრი არ არის ისეთი შემთხვევები, როდესაც ლ და ო-ს ნუსხები ერთად არის, უპირისპირდება ო-ს და მათთან არის LM'. აი თითქმის ყველა შემთხვევა:

1780 დ. მოასხითო] მოასხენით LM', HTP', FRZK'.

1787 გ. საგებნელად] ძნელად LM', GQ'S', KOG'P', FK', R', U'V'V².

1789 ა. საქმენი] და სიტყვა LM', TZ', სიტყვანი GQ', FRK', J', U'V'V², სიტყვა P'.

1790 გ. თუ] თვით LM', GQ', HJKOTG', U'.

1796 დ. გვმართებს] გვარგებს (გარგებსთ H. გარგებთ N') LM', GQ', KOG', FIRH'N', J'Z', R', U'V'V².

1802 ბ. მესაკვირველა მე ღია] ესაკვირველა (ესაკვერველა U'V') გ (პე FRK') ღია LM', GQ', FIH'K'N', Y, R', U'V'V².

1807 დ. მისნის] იხსნის LM', Q', HJTP', RZ, J'.

1812 დ. ჰქონდეს არცა თუ] არცა თუ (არცაღა LM') ჰქონდეს (ქონდეს LM'G', ჰქონდათ HJH'K'N'P'Q'R', აქვნდათ V') LM', Q'K', HJKOTG'P', ZH'N', N, R', UV'.

1816 დ. გულ-მხურვალა] გულ-მდუღარია (-რეა M') LM', KOG', EFIR H'N', J', R', V'.

1846 დ. ყოლა] კაცთა LM', GQ', HJP', FIRZH'K'N', A', U'V'V².

1852 გ. იტყოლიან] იქმოდინ LM'. C, DGVWF'L'Q'S', HJKOTG', FIRZK', U'V'V², Z'.

1860 ბ. ჩამქები] ჯამები LM' , R , W , $J'Z'$.

1891 გ. ლაწვი როს| $\sim LM'$, $EFHIKQRTVG/J'P'V'$, ლაწვი რომ IU' , რომ ლაწვნი $H'N'$.

1892 გ. მოდითო გიბრძანებ ლაშქართა შემოკრებულსა] უბრძანა (უბძანა R) ინდოთა (-სა J') ეამს (ყამ M') მოდით მოსწრაფებულსა (მოსას-წრაფელსა M') LM' , $EFHJKORTA'G'H'J'N'P'Z'$.

აქედანაც ბევრი თავისუფლად შეიძლებოდა ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, საერთო წყაროს გარეშეაც გაჩენილიყო.

LM' საყურადღებო მსგავსებას ამჟღავნებს $NA'U'V'V^2$ ხელნაწერებთან. ეს ხელნაწერები⁸¹ თავის მხრივ გარკვეულ კავშირშია ერთმანეთთან. განსაკუთრებით ახლოს არის, ერთის მხრივ $NA'V'V^2$, მეორეს მხრივ, — $U'V'V^2$.

ამ ხელნაწერთა ურთიერთმიმართებისა და წარმომავლობის განსაზღვრას ხელს უშლის ის გარემოება, რომ N და A' ძლიერ დაზიანებულია. N -ს აკლია სტრ. 1788—1807, 1829—1858, 1870—1879, 1891—1900, 1912—1932, 1954—1974, 1988—1995 და 2006 სტროფიდან ბოლომდე. A' -ს აკლია დასაწყისიდანვე—სტრ. 1780—1812, 1821—1828, 1861—1868, 1910—1944, 1953—1968 და 1985 სტროფიდან ბოლომდე. როგორც ვხედავთ, დასახელებულ ხელნაწერებს საერთო სტროფები ცოტალა აქვს. კერძოდ, N -სა და A' -ს ხატაელთა ამბავში ასეთი სულ 10 სტროფი მოეპოვება: 1813—1820 და 1859—1860 სტროფები. სვარაზმელთა ამბავში — 1869, 1880—1890, 1901—1911, 1945—1952 და 1975—1984 სტროფები. ალბათ ესეც არის ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ხატაელთა ამბავში ამჟამად მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევა დასტურდება $NA'V'V^2$ ხელნაწერთა თავისებურებისა:

1814 გ. საქმენი + და $NV'V^2$.

1836 ბ. არა მცნება] არ მეცნება $A'U'V^2$, შემეცნება V' (აკლ. N).

1857 გ. აწ] წა $A'V'V^2$ (აკლ. N).

1860 დ. ვით] ვერ NA' .

სვარაზმელთა ამბავში ამ ხელნაწერთა ერთიანობა და თავისებურება ბევრად უფრო რელიეფურია:

მხოლოდ $NV'V^2$ -ში არ არის 1906 სტროფი. საყურადღებოა, რომ N -ში არ არის 1981, 1985 და 1986 სტროფები. $V'V^2$ -ში ეს სტროფები არის, ოღონდ ადგილგადანაცვლებულია: 1981 არის

⁸¹ N -ს ხელის მიხედვით XVII საუკუნის ბოლო ხანისად თვლიან. A' -ს ამავე ნიშნით XVII ს. ბოლოსა თუ XVIII ს. დასაწყისში გადაწერილად მიიჩნევენ. U' გადაწერილია 1867 წელს, V' — 1840 წ., V^2 — 1826 წელს.

1977 სტროფის წინ, 1985—1986 კი — 1987 სტროფის შემდეგ.
წაკითხვები:

1880 ბ. მეგრძოლთა $C... V/V^2$] მტერისა NA' .

1883 დ. მხიარული (-ლნი V/V^2)] სისხლიანი JNA' .

1885 ა. თვალვით ვერვის შეუგია] ყოლ ვერა ვერ გამიგია NA' , ვერაით
ვერ შეუგია V' .

1888 სტროფში სარიტმო სიტყვებია: სახელმწიფოსა, სასწრა-
ფოსა, საალაფოსა, სამყოფოსა (ასევეა A' -შიც). $NJ'U'V/V^2$ -შია:
სახელმწიფოთა, სასწრაფოთა, საალაფოთა (სალაფოთა $U'V^2$, სალა-
მაზოთა V'), სამყოფოთა (სამყოფთა N).

1892 დ. დაზარებულსა] დამზადებულსა $A'U'V/V^2$.

1903 დ. დახოქილნი] დაფრეწილნი $NA'U'V/V^2$.

1905 ბ. მოაოხრებენ $C... V/V^2$] და აოხრებენ NKA' .

1908 ა. შუმე მორჩმან ტურფამან ტანად] მუმან და ნორჩმან $NA'U'V'$.

1909 ა. გუბია] უბია $NA'U'V/V^2$.

გ. არაბთათ] სპა მრავალნი (მრავნი $A'V'$, მრავლად $U'V^2$) $NA'U'V/V^2$.

1934 დ. თქვა იყო ჩემთვის $C... A'$] ჩემზედ (ჩვენზედ J') მოვიდა $NJ'V/V^2$.

1938 ა. ტარიელ ძმათა უჩივის სენი დამერთო მტერულად] აწ ტარიელ
ძმათ უჩივის მე დამერთო სენი რულად (სრულად V/V^2) NV/V^2 .

დ. გული სრულად] ფიცხლად (-აე V') გულად NV/V^2 . (აქლ. A').

1939 დ. მე ასრე ვიყავ მკლავთაგან] ასრე მკლავთაგან ცუდი ვქმენ (ცუდ
ვიქმენ V^2) NV/V^2 . (აქლ. A').

1943 ბ. თვალთათ ლებული] ვაგლახებული NV/V^2 (აქლ. A').

1949 ა. მზითა] სითა $NTA'V/V^2$.

1950 გ. ხვარაზმისა] აწ ხვარაზმისა $NA'V^2$.

დ. შინ ხანსა] ხანს (ხამს V^2) შინა $NA'V/V^2$.

1952 ა. კელავე ხვარაზმთა ემთხვია მუნ კაცი მაამბობარი] კელა (-აე V'
კულა V^2) ემთხვია ხვარაზმელთა გაქცეული კაცი ჩქარი $NA'V/V^2$.

1975 ა. დაიშლი] დამიშლით (-ლი A') $NA'V/V^2$.

ბ. გავიღეთ გაძარვით $C... A'$] მიუხდეთ მიპარვით NV/V^2 .

1976 ა. თარასგან $C... A'$] ვაზირთა NV/V^2 .

1978 გ. გარეთ ქნეს სისხლი რუდ მინაწდომითა (მო- A')] სისხლი რუდ
(რუდ V/V^2) ვით მინა არი წრთომითა (ვითა მინაწთი ომითა V/V^2)
 NV/V^2 .

დ. მალლად იზახდა $C... A'$] იძახდა მალლად NV/V^2 .

1979 ბ. შემეზი $C... A'$] წამოდევ NV/V^2 .

1980 დ. მგელნი ძაღლთა $C... A'$] ძაღლნი (-ლი V') მგელთა NV/V^2 .

1982 ა. შეიძრნეს (-რეს A') გარეთ] შეიქნეს (შეიგნეს V') სამნივე NV/V^2 .

ბ. დამსხმელთა $C... A'$] მდგომელთა NV' , მოდგომილთა V^2 .

გ. ჰევანდეს $C... A'$] უნდა (უნდათ V^2) NV/V^2 .

დ. იაღნი] მეგრძოლნი NV/V^2 ; ვით . იცინიან $C... A'$] ვითა იცინიან
 NV' .

1983 გ. აემართა $C... A'$] გაემართა NV/V^2 .

1984 ბ. ტარიელ არს მათთვის] ქვე ჩამოჰყრიდის (ჩამოჰყრის V^2) მათ

- NV'V², სწვეტდის და ხაფობდის (კაფობდის L) LA'M'.
- 1996 ა. სხვათა სპათა თავნია] მისნი სპანი ყველანი NV'V².
- გ. კაცი ჩანს შენავზავნია] ბრძენ (ბრძნაჲ V²) კაცი უნდა ყველანი (გრძელანი V') NV'V².
- დ. პატივგცა] პატივი (-ად V') NV'V²; გყვანან შენნი მავნია] მოგცა მტერი (-რნი V²) ყველანი NV'V² (აკლ. A').
- 1997 ა. პატივი ეგზომი ~ NV'V².
- 1998 ბ. ღმრთისაგან მე მჰირს წყალობა და თქვენგან დიდი] თქვენგან მჰირს ესე პირველად (და პირველ V/V²) მღთისა (ღმრთისა V²) წყალობა NV'V² (აკლ. A').
- 2005 გ. უმეცრად] უბრალოდ NV'V² (აკლ. A').
და სხვა.

როგორც ამ მაგალითებიდანაც გამოჩნდა, N-თან დაშორებისას A' ემთხვევა C რედაქციასა და მასთან მდგომ ნუსხებს. აღვნიშნავთ დანარჩენ შემთხვევებსაც:

- 1817 დ. შეუნდობს] შეუნდოს A'... C.
- 1860 გ. მეუბნები] მეურჩები A'... C.
- 1979 ა. ძე ჩემი ტარიელ] ტარიელ ძე ჩემი A'... C.
- დ. გიყოს] შეგქნას A'... C.
- 1980 ა. ესე ესმა ~ A'... C.
- ბ. ადგეს ვითამცა] ადგომილ იყვნეს A'... C.
- 1982 ბ. ხაფათ] ცქაფათ A'... C.

სხვა შემთხვევებში თავისებურია A', ან N.

N-თან დაშორებისას, და საერთოდ, ცალკე გამოიყოფა და მნიშვნელოვან თავისებურებებს გვიჩვენებს U'V'V² ხელნაწერები (U'—: 1930 სტროფამდე). ამ ხელნაწერებში არ არის ხატავლთა ამბის 1838 სტროფი. სამაგიეროდ, მის ნაცვლად მეორედ იკითხება 1841 სტროფი. სათაურიც ამ 1841 სტროფის წინ არის.

წყაითხვები (ეუღარებთ C-ს):

- 1780 ა. ზედა] რასმე U'V'V².
- დ. აქა] მცირე U'V'V².
- 1787 ა. მის მზისა] ქალისა U'V'V².
- 1788 დ. ბოლო სრისა] სრევა ქუდისა U'V'V².
- 1809 დ. გბადიან] გაცვიან U'V'V².
- 1814 დ. სოფელი] მე ბედი (ესე V') U'V'V².
- 1820 ბ. შიშმან თუ ღია] შიშენუღია U'V'V².
- 1825 გ. მალლით] ღმერთმან U'V'V².
- 1830 ბ. გ. ~ U'V'V².
- ბ. ტირილიცა ვერ შემართა] ზედა ვერვინ წამომართა (წაემართა V') U'V'V².
- 1832 ბ. თუ ცეცხლი დამეცხო ცხელი] დამეცხო სახმილი ცეცხლმან U'V'V².
- 1836 გ. აწ არა გეცალს] აღარა ხამს U'V'V².

1837 ა. თვით] და $U'V'V^2$.

გ. ყოლ] ჩვენ $U'V'V^2$.

1839 ბ. ზედა ტახტსა მეფისასა ერთგან დასხმა გაუპირა] დიდებულთა შესამოსლად (შესაქმობლად V') მხიარული დაუმჭირა $U'V'V^2$.

დ. ცვალა] გახსნა $U'V'V^2$.

1840 ბ. დიდებულთა შესამოსი მხიარული დაუმზადა] ზედა ტახტსა (ზედ ტახტზედ U') მეფისასა ერთად სხდომა გარდისხდა $U'V'V^2$.

1843 დ. იზახდეს და] ყოველნივე $U'V'V^2$.

1845 ბ. ვითარცა] რა გვარცა $U'V'V^2$.

1851 დ. უკერეტს] უხმობს $U'V'V^2$.

1864 ბ. წყენამან] ჩენამან (ჩემამან U') $U'V'V^2$.

გ. დავე-ქდა] დაისვა $U'V'V^2$.

1865 ა. სამთავე] ორთავე $U'V'V^2$.

1866 ა. ვსეა] მათი $U'V'V^2$; წინა] თანა $U'V'V^2$.

ბ. მეშველთა მებრძოლნი] მებრძოლნი ბრძოლითა $U'V'V^2$.

და სხვა.

ხვარაზმელთა ამბიდან აღსანიშნავია შემდეგი: $V'V^2$ -ში ორჯერ, მიყოლებით, განსხვავებული რედაქციით იკითხება 1982 სტროფი (პირველი რედაქციულად N-ს ენათესავება). როგორც ზემოთაც ითქვა, 1981 სტროფი $V'V^2$ -ში მოთავსებულია 1976 სტროფის შემდეგ, ხოლო 1985—1986 სტროფები — 1987 სტროფის შემდეგ

წყაითხვები (იმ სტროფებში, რომლებიც მოეპოვება N-ს, საფუძვლად ვიღებთ N-ის წაკითხვებს⁸². სადაც N ნაკლულია, იქ ვიყენებთ C-ს):

1866 ბ. უწინ ცათა] პირველ ცაღმდე $U'V'V^2$.

გ. ქარვის ფერად პირველ ლალსა] ვითა ქარვა (ქარვას V') ფერს (-სა V') დაუერთობს (უერთობს V' , განაქართობს V^2) $U'V'V^2$.

დ. ვერა ნახავს] ვერასა იქს $U'V'V^2$; დანაპირსა] დანაპირსა $U'V'V^2$.

1872 ა. მოსასვენოლ] სანადიროდ (-ით U') $U'V'V^2$.

1873 დ. მუტრიბნი და მომღერალნი თამაშობენ] მომღერალნი და მუტრიბნი თამაშობდიან $U'V'V^2$.

1877 გ. ამოვსწყვიტნეთ დავარბიენეთ ~ $U'V'V^2$.

1881 ა. წასვლა] ხმობა $U'V'V^2$.

1884 გ. დროშისა მუნ ანგარიში] ჰქმნეს ანგარიში დროშისა $U'V'V^2$.

1885 გ. მივა ხელმწიფე] მივლენ სამტეროდ (სამტრობლად V') $U'V'V^2$.

1888 დ. სამოთხესა] სასახლეთა (-ეთ V^2 , -ლეს V') $U'V'V^2$.

1889,0 მეფესა + ტარიელს $U'V'V^2$.

1892 გ. მოდიოთ გიბრძანებ ლაშქართა შემოკრებულსა] უბრძანა ინდოთა ლაშქრითა (ლაშქარსა V') მოსწრაფებულსა $U'V'V^2$.

⁸² ამ სტროფთა ნომრები აწყობილია შავით.

- 1894 ბ. ლაშქართ ზემისა] ქოსთა ცემისა U'/V^2 .
 დ. ომსა ხელისად $\sim U'/V^2$.
- 1897 გ. გორის] ეითა U'/V^2 .
- 1904 ა. სენთაგან დავარდნილ გულ-დანაცემელა] დავარდნით მეთად გულ
 სენ დაცემული U'/V^2 .
- 1906 ბ. ებრძვიან] უდებდეს U'/V^2 ; უდებენ] იბრძოდეს U'/V^2 .
- 1910 დ. ულონოდ დაქირებულმან] გონება შეიწრებულმან U'/V^2 .
- 1914 დ. ნაწვართთა ჩაუქთა მებრძოლთა რაზმად წყობილთა] ნაწვართსა
 მებრძოლთა უზომოდ რაზმ დაწყობილთა U'/V^2 .
- 1915 გ. ჩანგთა] ტებილად (-ათ U') U'/V^2 .
 დ. კელა მობრუნდის] შემოვიდის U'/V^2 .
- 1919 ბ. დიდებულთა შენ ტურფათა მალლად მხედსა] შენ ტურფათა ქველ-
 ბისა საქმის მქნესა U'/V^2 .
 გ. მქნესა] მხედსა U'/V^2 .
 დ. ხვარაზმელთა ჰინდოთ ზედა კელეიდა სევედა ტარიესა] ტარიელსა
 სევედა კელეიდა ხვარაზმელთგან ინდოთ ზედსა (ზესა U') U'/V^2 .
- 1920 ბ. მართ] ჰგავს U'/V^2 .
- 1925 ა. მართ ორთავე ხელმწიფეთა] ავთანდილ ფრიდონ (მეფემან V') მე-
 ფეთა U'/V^2 .
 გ. წამოვიდეს რაზმ-წყობილნი გზათა ლევენ სასწრაფოთა] აგრევე (აგ-
 რევე U') კარგნი დასტაქარნი (დო- V') ამომღებნი (-ბი U') დას-
 ტაქეთათა (დო- V') U'/V^2 .
 დ. მოისმენდი ხმათთა მათთა საბუჯ-ტაბლაკ-სადაფოთა] გაემგზავრნენ
 წავლენ გმირნი ხმა გაისმა სახაფოთა U'/V^2 .
- 1927 ა. გზანი იარნეს რეებითა] იარეს (გზანი ელეს U') მოსწრაფებითა (მოზ-
 რწაფებითა U') U'/V^2 .

ამის შემდეგ U' ამ ჯგუფს შორდება და მიჰყვება G -სა და მის
 ყოლ ნუსხებს. V' და V^2 კვლავ ერთად არის:

- 1930 ბ. ზარი] მათის V'/V^2 ; ყოვლნი ხმობდეს] დაატკობდეს (დაი- V')
 V'/V^2 .
- 1949 ბ. ღმრთითა] მალლით V'/V^2 .
- 1954 დ. გაშორდა] გავარდა V'/V^2 .
- 1969 დ. თავსა/ლარნი] ლალნი V'/V^2 .
- 1979 ბ. წამოდგე] ახლოს და V'/V^2 .
- 1986 დ. რისხვა ცით მონაბერისა] თავსა ნაცარი მტვერისა V'/V^2 .
- 1990 ა. ცხენი ხვარაზმშას] ხვარაზმთ მეფესა ცხენი V'/V^2 ; მუნვე — V'/V^2 .
- 1993 ბ. და წყნარად შესეა] ზედ შესვეს წყნარად V'/V^2 .
- 1994 ა. მობრუნდეს] მოვიდეს V'/V^2 .
- 1997 გ. ეგ საქმე პირველსა ზედა მიდებით] ხვარაზმშა გაუშვი ამოდ მშვი-
 დებით V'/V^2 .
 დ. გაუშვით ხვარაზმშა ამოდ მშვიდებით] შეწყალვით ხვარაზმშას
 სისხლთა მიდებით V'/V^2 .
- 2007 დ. შეუნდობლად] შეუცთომლად V'/V^2 .
- 2012 გ. ამა] არ V'/V^2 .

2013 ბ. გულ-მდულრად] გულისა V/V^2 .

2015 ბ. თუ] ვით V/V^2 .

2016 ბ. ნასები] ასები V/V^2 .

2020 დ. კერც აზარიტა] შენაზარიტა V/V^2 .

2021 ა. მუნ დაყენა მრავალნი დღენი ამონი] მრავალი კარგ-ტკბილად გა-
მოსალმონი V/V^2 .

და სხვა.

ასევე ერთად არის და თავისებურია ეს ხელნაწერები გმირთა
ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებშიაც. მსგავსად E, T და B²
ხელნაწერებისა, V/V^2 -შიაც არ არის ტარიელისა და ავთანდილის
ანდერძები. არის მხოლოდ გმირთა გარდაცვალებისა და ფრიდო-
ნისაგან მათი დატირების ეპიზოდები, ისიც თავისებური სტროფუ-
ლი თანმიმდევრობით. V' -ის სტროფული შედგენილობა არის:
...2023, 2064—2068, 2107, 2069, 2106, 2108, 2109, 2121—2122,
2124—2126. ასევეა V^2 -შიაც, ოღონდ მასში არ იკითხება 2106 და
2122—2126 სტროფები. სამაგიეროდ, 2068—2069 სტროფებს შო-
რის, გარდა 2107 სტროფისა, მოთავსებულია ხატაელთა (=1867)
და ხვარაზმელთა (=2024**) ამბების ბოლოს არსებული სტრო-
ფი — „ყოვლთა სწორად წყალობასა...“.

V/V^2 -ში ეს სტროფები ხვარაზმელთა ამბავს ყოველგვარი სა-
თაურის გარეშე ებმის. ამ ხელნაწერებში სათაური არც შემდეგ
არის.

წყაითხები:

2065 დ. დაბრმეს დაღრკეს] დაბრმავდეს და V/V^2 .

2066 ბ. ესე] მათა V/V^2 .

2067 დ. სოფლისაგან] სოფლისავე V/V^2 .

2068 დ. უკუგრილდეს] უკუწრიდეს V/V^2 .

2107 ბ. ორნი ძენი] ოთხნი (ოთხი V') ყმანი V/V^2 .

დ. გაუცუდნა] გააცხადნა V/V^2 .

2069 ბ. დასხნეს] დასხეს V/V^2 .

2106 ა. ზომა არ არის სოფლისა საღამო არცა] სიზმარი არის სოფელი სა-
ღამოა (საღამო V') თუ (რაცა V') V/V^2 .

გ. მით მათგან] არნ (არ V') მისგან V/V^2 .

2108 გ. ზორციტაცა შეიერთნეს] სულითაცა შევეერთდეს V/V^2 .

2109 ბ. თიკანთაგან] ცხოვართაგან V/V^2 , ცხვართაგან FI.

და სხვა.

განსხვავება U' , V' -სა და V^2 -ს შორის მცირეა. ერთმანეთთან
დაშორებისას ისინი, როგორც წესი, განცალკევებით დგანან. სა-
განგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ 1930 სტროფამდე კიდევ უფრო

ახლოს არის ერთმანეთთან U' და V^2 ხელნაწერები, რომლებიც აქა-იქ საკუთარ წაკითხვებსაც იძლევა:

- 1780 ბ. ერთობ იყო იყო მეტად GQ' , იყენენ შავით $U'V^2$.
 1783 გ. მოსულა ინდოეთს $\sim U'V^2$.
 1785 დ. მონაქროლთა მონაყვანთა $U'V^2$.
 1800 ბ. მისრულად მისირულად $U'V^2$.
 1807 ა. უთხარით ბრძანებს უბრძანა იტყვის $U'V^2$.
 1809 ა. მე თქვენი $\sim U'V^2$.
 1810 დ. ერთი ორთა ორსა ერთი $U'V^2$.
 1815 დ. მომკალ მე მართალ ხარ $U'V^2$.
 1816 ა. ხვალემ მართო $U'V^2$, ყოლე V' .
 1822 ბ. ტარიას ნესტარის $U'V^2$.
 ბ. სიტყბოთა სიტყვითა $U'V^2$.
 1824 გ. ინდონი გულითა $U'V^2$.
 1826 ა. მათგან იქმნეს $U'V^2$.
 1828 დ. ბროლისა გიშრისა $U'B^2V^2$, სისივე V' .
 1851 ა. საბოძვარსა/მისარბმევსა საჩუქარსა $U'V^2$.
 1862 დ. მე ამ $U'V^2$.
 1871 დ. კვლა ოთაღნი ოთაღანი $U'V^2$.
 1875 ა. ტარიელ სენთაგან $\sim U'V^2$.
 1883 გ. ვთქვა და $U'V^2$.
 1889 ბ. წესითა საჯდომად (-ათ U') $U'V^2$.
 1893 ა. წამს/აწ მსწრაფლ $U'V^2$.
 1902 გ. მრავლად ბევრი $U'V^2$.
 1911 ბ. მათთვის ვითა $U'V^2$.
 1914 გ. ვართ ვით $U'V^2$; დაუღობილთა დანდობილთა $U'V^2$.
 და სხვა.

N ნუსხა A' და $U'V'V^2$ -სთან ერთად, ისე როგორც ცალკე მდგომი $U'V'V^2$, გარკვეულ ნათესაობას ამჟღავნებს LM' , GQ' და Γ და Θ რედაქციების ნუსხებთან. მოვიტანოთ სათანადო მაგალითები:

ხატაელთა ამბავში ამგვარი შემთხვევები ცოტაა და უმეტესობა შემთხვევითი ხასიათისა ჩანს:

- 1780 ბ. ერთობ მეტად N, M' , YZ; ერთობ იყო იყო (იყენეს R) მეტად GRQ' .
 1781 ა. მოახსენეს მოახსენეს NI.
 ბ. შეგიბლესია/შეგილესია შეგიმოსია $NU'V'V^2$, Y, IZH'N'.
 1783 დ. აქვს უც (უცს $M'R'V'$, უცთ $H'N'$, უცს $U'V^2$) $NU'V'V^2$, GQ' , M' , KOG', FIRZH'K'N', Y, R'.
 1787 გ. საგებნელად საძებნელად N, $D'F'L'X'$, HJT, Z, Z'.
 1809 დ. რაცა გიმუზარადიან მუზარადი (-დნი JKOTG') გბადიან N, L, HJKOTG'P', მუზარადი გაცვიან $U'V'V^2$...

- 1812 დ. ჰქონდეს არცა თუ] არცა თუ ჰქონდეს (აქენდათ V') $NU'V'V^2$, $HJKOTG'P'$, არცაღა ჰქონდეს LM' .
- 1813 ბ. შემობრალე] შემობევეწე (შეგვი- J) $NA'U'V'V^2$, LM' , J.
- 1816 გ. წყალია ღვარია $NA'U'V'V^2$, LM' , $EFIRZH'N'$.
- 1817 ბ. აქა მოგაწინა] აგრე (ეგრე ZQ' , ეგრეთ GK') დაგარჩინა (გაგაჩინა $GK'Q'$, მოგარჩინა O) $NA'U'V'V^2$, M' , $GK'Q'$, KOG' , $EFIRH'N'$, R' .
- 1846 გ. ყოლა] კაცთა $A'U'V'V^2$, LM' , GQ' , HJP' , $FRZH'K'N'$.
- 1860 გ. მეურჩეები] მეუბნეები N, LM' , $FIRZK'$.
- 1863 გ. საქმენი] თავისა JN.
- 1864 ბ. მირიდა] მივიდა JN.

უფრო საყურადღებო მასალებს იძლევა ხვარაზმელთა ამბავი.
 ო რედაქციასთან სიახლოვე:

- 1883 დ. მხიარული] სისხლიანი NA' , მესისხლურად (-რა R) $EFIRH'N'Z'$.
- 1892 ბ. რებულსა] და გულსა (...გულსა V') $A'U'V'V^2$, LM' , $EFIRH'N'$ (აკლ. N).
- 1979 ა. ტარიელს ძე ჩემი] ძე ჩემი ტარიელ $NV'V^2$, $FIRH'N'$.
- 1980 ა. ესმა ესე ~ N, $EFIH'N'$.
- ბ. აღგომილ იყვნეს] აღგეს ვითამცა $NV'V^2$, $EFIRH'N'$.
- 1982 ა. მათ ლომთა] კვლა მათნი (მათი $V'V^2$) $NV'V^2$, $EFIRH'N'$.
- ბ. მტკაფად] ხაფათ (-ად $EFIR$, -ით V^2) $NV'V^2$, $EFIRH'N'$.
- 1997 დ. გაუშვით ხვარაზმშა] ხვარაზმშა გაუშვი (-ით F) N, $FIRH'N'$.
- 1998 დ. აგრევე თავადი] და მისი სპანი NV' , $FIH'N'$... მისი სპა R, და სპანი მისნი V^2 .
- 1999 გ. უსალამეს მათ ორთავე] ჰკადრეს სალაში ორთავე $NV'V^2$, ჰკადრე ორთავე სალაში $FIRH'N'$.
- 2001 გ. პირითა] სიტყვითა $NV'V^2$, FI ($H'N'$ თავისებურია).

ჲ რედაქციის ნუსხებთან სიახლოვე: საგანგებოდ უნდა აღი-
 ნიშნოს, რომ, როდესაც N და მასთან მყოფი ნუსხები მიჰყვება ჲ
 რედაქციას, უმეტეს შემთხვევაში მათთან ღვას LM' -ც:

- 1881 ა. ხამს] სჯობს $NA'V'V^2$, LM' , H, R.
- 1887 დ. ხმალ-უქრანენი] უომარნი (უომანენი T) NV' , LM' , $HJTP'$, უმარ-
 ნი $U'V'$.
- 1890 ბ. ებულსა] დაგულსა (გულისა U') $NA'U'V'V^2$, LM' , $JKOG'$.
- 1902 ა. გაიმარჯვა ხვარაზმელმან] გაემარჯვა ხვარაზმელთა $NA'U'V'V^2$, LM' ,
 $HJKOTG'P'$; მისი] მათი $NU'V'V^2$, $HJKOG'P'$.
- 1907 გ. მისი წესია ტრელობა] გაიქრას სკირდეს ხელობა $NA'U'V'V^2$, M' ,
 $HJKOTG'P'$.
- 1908 დ. რა ქნა წყეულმან ეამ] ასრე (ესე HP') ქნა (ჰქნა $JU'V^2$, ჰქმნა
 V') ეამან $NA'U'V'V^2$, $HJKOG'P'$.
- 1938 გ. ვარდი არ ექენ დანასრულად] ვიშლებოდი (-ით J) ვარდი სრულად
 $NV'V^2$, M' , HJT .
- დ. სევდამ მოკლა] სევდა მეცა $NV'V^2$, M' , $HJKOTG'$.

- 1939 დ. მტერზედა] მაზედა (მას ზედა V², მის ზედა V') NV'/V², LM', HJT.
- 1942 გ. გულ-წდობილი] ასმთ ტკბილი N, LM', HJKOTG'.
- დ. აუჩუქნა აატირნა ერთობილნი] აცატირდა (აატირნა KOT, ატირნა G', აცატირნა L, დაცატირნა M') აუჩუქნა (აუჩუქნა KOTG', აუჩუქარნა LM') გული (გულნი T) თბილი (ტკბილი LTM') N, LM', HJKOTG'.
- 1949 გ. შიბთა] სითა NA'/V², T.
- დ. მათის მიზეზითა] მოსრული (-ლა KOG', მოსულა HLM'/V²) ზეცითა (ზესითა KOTA'/G'/V²) NA'/V², LM', HJKOTG'.
- 1951 ბ. ხანს არ ყოვნის აიყარა არას ელის აღარათა] ხანი არა (არლარ HK, აღარ OTG'/V', არად V²) დაიყოვნეს აიყარა (აიყარნეს HJKOTG') გაემართა NA'/V², LM', HJKOTG'.
- გ. ფიცხლად მათკენ გაემართა] უკეთესნი (-სი HJLM'/V', -ეს V², -ესთა KOTG') მეომართა NA'/V², LM', HJKOTG'.
- 1984 ბ. სწვევტლის თავთა თავადებს] თავადთა (თავად და M') თავსა ტარიელ NV'/V², LM', HJKOTG'.
- 1997 გ. ჯგ საქმე პირველსა ზედა] ზვარაზშშა სისხლისა პირველ N, JR, ზვარაზშშა გაუშვი ამოდ V'/V².
- 2003 გ. მას წიგნსა მათსა] წიგნსა მათსავე NV', M', KOG', წიგნსავე მათსა V².
- დ. დანაყეფესა] არ სამყოფესა (სამყეფესა V') NV', KOG', მათ საყეფესა V².
- ბ. მაშინ არსადით] მე მაშინ ვერსით (არსით HJR) NV'/V², M', HJKOTG', FIRH'/N'.

და სხვა.

არის რამდენიმე სტროფი, სადაც NV'/V² და LM' განცალკევებულია და ერთმანეთს ემთხვევა:

- 1951 დ. მრავლად] მართლა NA'/V², LM'/Y'.
- 1983 ა. კართა] რათა (ართა V², სრათა Y') NV'/V², LM'/Y'.
- 1984 ბ. მათთვის] მათ (მათი A'/V') NA'/V², LM'.
- 1987 დ. მით] მე NV'/V², LM'.

და სხვა.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ამგვარი მაგალითები მეტი იქნებოდა, სადა A'-ს დაუზიანებლად რომ მოეღწია.

ანალოგიურ სურათს იძლევა U'/V'/V² ხელნაწერთა ჯგუფი. LM'-თან სიახლოვე:

- 1792 ბ. გ. ~ U'/V'/V², LM'.
- ბ. გარე უარე] ჩამოუარე U'/V'/V², LM'.
- 1793 გ. თემთაო L...] ბნელთაო U'/V'/V², M'.
- 1801 დ. აწ ნახე] ნახეო U'/V'/V², LM'.
- 1828 გ. დ. ~ U'/V'/V², LM'.
- 1840 გ. დამოსა და] დამოსა U'/V'/V², LM'.
- 1848 დ. მათგან V'...] მაშინ U'/V², LM'.

- 1849 დ. სცვიდეს] სცეპდეს (ჰს- $U'V^2$) $U'V^2$, LM' .
 1850 ა. სპათა] ყმათა (ყმათ V') $U'V'V^2$, LM' .
 1351 ბ. სიმრავლესა] თავის-თავის $U'V'V^2$, LM' .
 დ. უხმობდა $V'...$] უქვერეტდა $U'V^2$, L .
 1859 დ. ღომსა $V'...$] შენი $U'V^2$, LM' .
 1868 გ. პირველ ღალსა $\sim V'V^2$, LM' .
 1895 ა. თვალთ ვერვის] ვერათ (ვერათ V') ვერ (ვერა $U'V^2$) $U'V'V^2$, LM' .
 1891 დ. ყვავილნი დაჰნეს $\sim U'V'V^2$, LM' .
 1893 ა. წამს] აწ V' , LM' , მსწრაფლ $U'V^2$.
 1898 გ. საამ როსტომ] თამთანისა (-ის L , -ის V^2 , -სგან V' , მთამთსა M') $U'V'V^2$, LM' .

და სხვა.

აქვე უნდა ითქვას, რომ $U'V'V^2$ -ში ორჯერ იკითხება 1841 სტროფი. ასევეა M' -შიც.

ხატაელთა ამბავში $U'V'V^2$ აქა-იქ ემთხვევა G -სა და მის მიმყოფელ ნუსხებს. მაგალითად: 1838 სტროფს არ იცნობს $U'V'V^2$, GQ' და J' ხელნაწერები.

წაკითხვები:

- 1783 ბ. ჰადრეს ზეით] მოახსენეს $U'V'V^2$, GQ' , R .
 1786 გ. დ. $\sim U'V'V^2$, GQ' .
 ბ. მით] მან $U'V'V^2$, GQ' , J .
 1788 დ. ბოლო სრისა] სრევა ქედისა (ქედისა $U'V'V^2$) $U'V'V^2$, GQ' .
 1792 ა. იხოჰს] იხოჰს $U'V'$, GQ' .
 1793 ბ. ამბავთა] ტკივილთა $U'V'V^2$, GQ' .
 1796 ბ. დასთმეთ] რითმე $U'V'V^2$, GQ' .
 1812 ა. ცოტაი წავლეს] ცოტა წავლეს და $U'V'$, $GK'Q'$, J' .
 1817 დ. შეხვეწილსა] შეცთომილსა $U'V'V^2$, $GK'Q'$.
 1831 ბ. ვინ სტირთო] სტირითო (სტირთო V') $U'V'V^2$, GQ' .
 1841 დ. სოფელს] ანუ $U'V'V^2$, GQ' , J' .
 1865 ბ. ერთმანერთსა] ზედა (ზედას $U'V'V^2$) ზედა $U'V'V^2$, GQ' .
 1870 დ. მიქენით] მიქევით $U'V'V^2$, GJQ' .
 1906 ბ. სიმედგარენია] ვით აგრენია U' , $DGQVF'K'L'Q'$ (არ იცნ. $V'V^2$).

და სხვა.

ჲ რელაქციის ნუსხებთან სიახლოვე:

- 1780 დ. ჩვენ] აქ V' , აქა KOG' , ჩვენ აქ $U'V^2$.
 1787 გ. დაიკარგნეს და პოვნალა მათი არს აწ ძნელად] ორნივე დაკარგულია ($\sim U'V'V^2$) მათილა პოვნა არს ძნელად $U'V'V^2$, KOG' .
 1805 დ. აიზიდნეს] მათ უბრძანა (უბრძანეს $U'V'V^2$) $U'V'V^2$, KOG' .
 1846 გ. თვით] მართ (მათ $TU'V'$) $U'V'$, $HKOTG'P'$.
 1873 გ. ჯდა] ზის $UV'V^2$, $HKOG'P'$.
 1880 დ. ჩვენი აბჯარნი ზენ-სრულნი] აბჯარ-სრულნი და ჩაუქნი (ლომგულნი

KOG' U'V'V², KOG'.

- 1889 ბ. მერმე (მემრე U'V²) ზოგთა V', HKOG'P', ზოგი R.
 1892 დ. ფიცხელსა] ლაშქართა (-სა A') A'U'V'V², LM', HJTJ'P'.
 1896 გ. წელულთა სენობ ~ U'V'V². HJTJ'.
 1897 დ. თაენი დარჩეს] თაედნი და U'V'V², KOG'.
 1910 ა. მეთაღლა] მეთად გლახ U'V'V², KOG'.
 1915 ბ. მოგოსნები] მენანგები (-ენი V²) U'V'V², KOG'.
 1922 დ. ყმათა ყმისნი] ყმანი მისნი (მისი HKO) U'V'V², HJKOG'.
 1924 ა. აწ ავთანდილ] ერთი კაცი U'V'V², HJKOG'.

ღ რედაქციის ნუსხებთან სიახლოვე კიდევ უფრო თვალში საცემია ხვარაზმელთა ამბის მომდევნო ეპიზოდებში. ამ ნაწილში სტროფული სტრუქტურის მხრივ V'V²-ს ყველაზე მეტი მსგავსება აქვს T ხელნაწერთან.

წაკითხვები:

- 2064 ბ. წამიერთ] წამიერ V'V², GHXQ'U'.
 გ. რასა ვზიდავთ] რათენ (რად ვინ V') ზიდაეს (პზ- V²) V'V², GHXQ'U'.
 დ. საკატე] სამარე V'V², GHKOTXG'Q'U'.
 2065 ა. იკითხავდეს] იკითხავს ვინ (თუ V') V'V², GHXQ'U'.
 2066 ა. ბ. ~ V'V², GQ'U'.
 2067 გ. სოფლისავე მოემდურდეს] სოფლისაგან (ან სოფელსა V') მოუმდურდეს V'V², GHJXQ'U'.
 2068 ბ. წყალ-ჭაფარი] სიტურფენი V'V², GHXQ'U'.
 გ. გაულბილდეს] გაუცივდეს (-და V²) V'V², GJKOXQ'U'.
 2106 დ. თუ] გინდ (გინ V') V'V², GHXU'.
 2108 ა. ცათყენ] ზეცას V'V², GHXU'.
 2121 გ. მისთვისცა არის ერთისა Ⴢ... V'] სოფელი არის მისთვისცა (-სვე U') V², GHXU'.

და სხვა.

ღ რედაქციის ხელნაწერებთან დაშორებისას V'V² ხელნაწერები, როგორც წესი, განცალკევებით დგანან და ძალზე იშვიათად თუ ემთხვევიან სხვა ნუსხებს.

ამგვარია ძირითადად პოემის გაგრძელებებში LM'Y', NA'U' V'V² ხელნაწერთა თავისებურებანი და მსგავსება-განსხვავებანი ერთმანეთისა და სხვა ხელნაწერების მიმართ.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში ერთმანეთს მიჰყვება და ზოგიერთ თავისებურებას გვიჩვენებს J' და Z' ხელნაწერები⁸³, რო-

⁸³ J' გადაწერილია 1857 წელს, Z' უთარილოა და ისიც XIX საუკუნეს განეკუთვნება. ორივე ნუსხა დაზიანებულია: J'-ს აკლია 2011 სტროფიდან ბოლომდე. Z'-ს — 1808—1851 სტროფები და 1894 სტროფიდან ბოლომდე.

მელთაც ხატაელთა ამბის გადარჩენილ ნაწილში (სტრ. 1780—1788,1—2) ემთხვევა Y'. მაგალითები: J'Z' არ იცნობს 1866 და 1873 სტროფებს⁸⁴.

წაკითხვები:

1780 ბ. კაცები] ცხენები J'Y'Z'.

1783 გ. ცრემლი სდის მსგავსი წვეთისა] ცნობა (ვნება Y') უც (უძთ J') ვითა (ვით Y') შეთისა (რეტისა J') J'Y'Z'.

დ. ცნობა აქვს ვითა შეთისა] ცრემლი სდის ვითა წვეთისა J'Y'Z'.

1787 დ. რად ცეცხლსა] ცეცხლი რად J'Y'Z'.

1789 ბ. ფიცხლა თავსა მოიხადნა] დაფარული გააცხადნა J'Z'.

გ. დაფარულნი გააცხადნა] თავსა ფიცხლად მოიხადნა J'Z'.

1792 ა. მსმენია] ძნელია J'Z', E'.

1802 ბ. ლაშქარი უსახო ~ J'Z'.

1805 ბ. მიეწივნეს] მისდევდეს J'Z'.

1858 გ. მრწყმსსა] მრწყმსა J'Z'.

1867 გ. ავთა] ავთ J'Z'.

1877 დ. შეიღთა/მეშვილთა] შეიღთა J'Z'.

1881 ბ. ნურვინ დადგების] ნუ დადგებიან J'Z'; მართ] მუნ J'Z'.

გ. ნურას დეარჩენთ ავსწყვიტოთ] სრულად (-ათ J') გავწყვიტოთ რაც ვპოვოთ (ვპ- Z') J'Z'.

1885 ბ. ოთხასი] არის ოთხ J'Z'.

დ. მით ძაბუნა / ზაბუნ ქუში] ზაბუნ ქმნილნი (ქმნულნი J') J'Z'.

• და სხვა.

განსხვავება J'-სა და Z'-ს შორის საკმაოდ დიდია. ამ განსხვავებას უმთავრესად ქმნის J'-ის საკუთარი წაკითხვები, მაშინ როდესაც Z' ემთხვევა C-სა და მასთან მდგომ ნუსხებს. J'-ს კიდევ მეტი საკუთარი წაკითხვები აქვს იმ სტროფებში, რომლებიც Z'-ს აკლდა.

J' ცალკე თუ Z'-თან ერთად რედაქციული თვალსაზრისით დიდად ჭრელ სურათს იძლევა. როგორც ზემოთ მოტანილ მაგალითებშიაც გამოჩნდა, მათ თითქმის ყველა ჭგუფის ხელნაწერებთან აქვთ საერთო.

სტროფული შედგენილობის მიხედვით ეს ხელნაწერები მიჰყვება ვრცელ რედაქციებს. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ამ ხელნაწერებში მხოლოდ რამდენიმე სტროფი არ არის.

ხატაელთა ამბის ბოლოსა და ხვარაზმელთა ამბავში J', Z' გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს ო რედაქციის ნუსხებთან, უფრო სა-

⁸⁴ მსგავსად ზოგიერთი ნუსხისა, J'-ში არ არის 1838—1840, 1851, 1882 და 1919 სტროფები.

თაურების ადგილის მიხედვით. მაგალითად: 1864 სტროფის წინ სათაური არის მხოლოდ Z' -სა და $DVF'L'S'$ ხელნაწერებში. მხოლოდ Φ -ს ამ ნუსხებსა და J' -შია სათაურები 1899, 1945 (ნაცვლად 1947-ისა), 1970, 1975 სტროფების წინ. მხოლოდ J' , $DVF'L'S'$ და OG' -შია სათაური 1960 სტროფის წინ. ბოლოს, მხოლოდ D -სა და J' -შია სათაური 1930 სტროფის წინ.

წაკითხვები:

1852 ა. ღმრთელ] მწედ (მწედ Q) $J'Z'$, $DGQVWF'L'Q'S'$.

1857 დ. საწუთრომან ლხინი ესე] ლხინი ჩემი საწუთრომან $J'Z'$, $DQVWF'L'S'$.

1860 ბ. ჩამჩები] ჯამები $J'Z'$, W , LM' , R .

1874 დ. მანდატურნი $\mathcal{C} \dots D$] მანდაურნი (-რი $F'L'$) $J'Z'$, $F'L'$.

1880 დ. უზარო $\mathcal{C} \dots D$] უზადოდ (-დო $F'L'S'$) J' , $F'L'S'$, უზაოდ Z' .

1915 ა. მისი] არა J' , $DGQVF'K'L'Q'S'$, R , M' .

1946 ბ. გ. $\sim J'$, $DVF'L'K'Q'S'$.

1948 ბ. მიეიდეს] მიუხდეს J' , $DVF'L'S'$, R .

1949 ბ. ღმრთითა] ღიდად J' , $DGVF'K'L'Q'S'$.

1951 ბ. გ. $\sim J'$, $CDGVF'K'L'Q'S'U'$.

1985 ა. სპანი] ჯარი J' , $DGVF'L'Q'S'$.

1999 გ. მათ ორთავე] ერთმანეთსა J' , $DGVF'L'Q'S'U'$.

და სხვა.

ბუნებრივია, J' და Z' კიდევ მეტ მსგავსებას ამჟღავნებს Φ რედაქციასთან, როდესაც $\mathcal{C}$ და Φ ერთად არის.

$\mathcal{L}$ რედაქციის ნუსხებთან მსგავსება:

1811 დ. მზე] მხნე J' , KOG' , R' .

1823 გ. ბეერი] ზოგნი (ზოგი JT) J' , $HJKOTG'P'$, R' .

1828 გ. იგლეჯს] იტეშს J' , $HJKOTG'P'$, S' , R' .

1830 დ. კაცთა] მყოფთა J' , KOG' , მყოფსა ER' .

1831 გ. რისხვია] წყრომა J' , KOG' .

1832 დ. ობოლთა] ყოველთა J' , KOG' , R' .

1836 ბ. გჳირს] გაქვს (მაქვს Q') J' , GQ' , $HJKOTG'P'$, R' .

1837 ბ. ვითამ ათსა] ვითა ხამსა J' , KOG' .

გ. მოსრნა] დასცა (დასცნა KO) J' , GQ' , KOG' .

1879 დ. ღმერთსა სწადს] ღმერთმან ქნას (პქნას J') $J'Z'$, KOG' , LM' .

1893 გ. მეფისა] აღმითა J' , KOG' , E .

1896 გ. წყლულთა სცნობ $\sim J'$, $HJTU'V'$.

1898 დ. ხმალ შუბი დაიგონების] არად არ დაეღონების J' , KOG' .

1907 ა. გარე შიგან $\sim J'$, $HJTP'$.

1911 ბ. მათთვის] მათგან J' , KOG' .

და სხვა.

უფრო საყუარადლებოა $\mathcal{O}$ რედაქციასთან მსგავსება:

1873 სტროფი არ არის მხოლოდ $J'Z'$ -სა და $\mathcal{O}$ რედაქციის ნუს-

ხეებში, ხოლო 1882 სტროფი — J' -სა და $\bar{O}$ რედაქციის ნუსხებში.
წაიკითხვები:

1783 დ. მუნ] მას (მა $EIY'Z'$) $J'Y'Z'$, $EFIRZH'K'N'$; ბრძენსაცა] ყველასა
(ყოველსა J' , ყვალასა FR , ყველას L , ყვალისა K') $J'Y'Z'$, $ERZK'$.

1784 გ. უფრო] თანა $Y'Z'$, $IH'N'$, R' .

1790 დ. ზის] სხენ $J'Z'$, $FIZH'K'N'$, R' , სხდეს R .

1791 ბ. ღაწვი] თვალნი (-ლი R) $J'Z'$, $FIRZH'K'N'$, R' .

1812 სტროფში სარიტმო სიტყვებია: „ცხენოსანანი“, „თანა-
ნი“, „ნანანი“, „დანანი“. J' და $FIRZE'H'N'$ ხელნაწერებში არის:
„ცხენოსანია“, „თანია“, „ნანია“ (თქმანია R), „დანია“.

1828 ბ. კელა ცეცხლი] ცეცხლთაგან J' , $FIRZH'K'N'$.

1833 გ. არა ზის მასლა] აღარ სადა (სად RN') ზის J' , $FIRH'K'N'$, R' .

1879 გ. შენაგონანი] მონაგონანი $J'Z'$, $EFIRZH'N'$, B^2 , V' .

1880 ბ. ვიხმნეთ] უხმოთ $J'Z'$, $EFIRZH'N'$.

1883 ა. ბრძანება] მხმოებელი $J'Z'$, მხმოებელი $EFIRZH'N'$.

გ. დ. $\sim Z'$, $FIRZH'N'$.

1884 გ. მუნ ანგარიში იყო ზრო] ანგარიში ქნეს (ქვენ E , უანგარიშო $H'N'$)
ზრო გრძელად (აღმა R) $J'Z'$, $EFIRZH'N'$.

1885 ა. თვალთ ვერვის] ველარავის $J'Z'$, FIZ (E და $H'N'$ თავისებურია).
დ. რათმე] ვამე (ვაიმე FIZ' , ვაი R) $J'Z'$, $FIZH'N'$.

1895 დ. მრავალ-კეცითა] მეტად გრძელითა J' , $EFIH'N'$, დიად სქელითა R .

1899 ბ. ჩაბალახ] მეზარად J' , $EFIRH'N'$.

1904 გ. ასპიტა] ფველისგან (-საგან FI) J' , $EFIH'N'$.

1905 ბ. ცეცხლსა უღებენ] ციხე ქალაქთა (-სა R) J' , $EFIR$, მას ციხე ქალაქ-
თა $H'N'$.

გ. არღვევდეს] არბევდეს J' , $EFIRH'N'$, $U'V^2$.

დ. არად არ] უწინ მათ J' , E .

1906 ბ. მათ] ვით J' , $EFIR$.

1911 ბ. როგორ] ვითა J' , $FIRH'N'$, $M'U'V'V^2$.

1913 გ. ოდენ ვარ $\sim J'$, $FIRH'N'$.

1916 ა. ითამაშის] ინადირის J' , R .

1925 დ. მოისმენდი] მოიხაზდეს J' , $FIRH'N'$; მათთა] მაღლად J' , FIT
(აღდ.). (R და $H'N'$ თავისებურია).

1926 ბ. სრული აბჯრითა მოსილნი ხვარაზშას] გზა-გზა ჰკანმავედენ აბჯრი-
თა ($\sim J'$) ხვარაზშას (ავითა J' , ნავითა T) J' , $FIRT$ (აღდ.) $H'N'$.

დ. სატირლად — J' , $FIRT$ (აღდ.) $H'N'$.

1998 გ. თქვენგან] ჩემთვის J' , $FIH'N'$.

და სხვა.

როგორც თავისებური რედაქციის სხვა ნუსხები, J' და Z' -იც
ხშირად ემთხვევა $\bar{L}$ და $\bar{O}$ რედაქციების ხელნაწერებს, როდესაც
ამ უკანასკნელთ საერთო წაიკითხვები აქვთ:

- 1781 გ. იქ] მუნ $J'Y'Z'$, LM' , R' , $U'V'V^2$, GQ' , $F'L'S'$, Γ , δ .
- 1782 დ. ყვეს] ქნეს (კქნეს $J'U'V'V^2$, ქნეს $H'N'$) $J'Z'$, GQ' , $HJKOTG'P'$, $IZH'N'$, $U'V'V^2$, თქეს FK' , ჰქვეს R .
- 1788 ბ. ვად შეიცვალა] შევად შესცვალა $J'Y'Z'$, LM' , Y , R' , $U'V'V^2$, GQ' , $F'L'$, KOG' , $FIRH'K'N'$.
- 1789 ბ. დაიციელნა] დაიზახნა (დაიძახნა J' , დაიძახა GQ') $J'Z'$, GQ' , KOG' , $EFRZK'$.
- 1790 ა. თავ-მოხდილსა] თავ-შიშველსა $J'Z'$, $U'V'V^2$, $DGQVF'L'Q'S'$, KOG' , $FIRH'K'N'$.
- 1792 ბ. წყალი] ცრემლი $J'Z'$, $U'V'V^2$, GQ' , KOG' , $FRZK'$.
- 1796 დ. გვმართებს] გვარგებს (გარგებს H' , გარგებთ N') $J'Z'$, $U'V'V^2$, LM' , R' , GQ' , KOG' , $FIRH'K'N'$.
- 1797 გ. გაკვირებულნი] შეშინებულნი (-ლი RK') $J'Z'$, S' , KOG' , $FRZK'$.
- 1815 დ. შეგცოდე] მართალ ხართ (ხარ $ERZH'N'$) J' , R' , KOG' , $EFIRZH'N'$.
- 1816 დ. მხურვალაი] მღუღარია J' , LM' , V' , R' , KOG' , $EFIRH'N'$.
- 1826 ბ. მკერტლითა] ნათლითა J' , KOG' , $FIRH'N'$.
- 1831 დ. რომე] ღმერთსა J' , R' , GQ' , $FIH'K'N'$.
- 1883 დ. აწვევდეს ლაშქარად ინდოეთს] ინდოთა (ინდოეთს FIH' , ინდოვეთს M') ზედა (ზედან $J'Z'$) აწვევდეს $J'Z'$, KOG' , $FIRZH'N'$.
- 1885 გ. ინდოეთს მივა ხელმწიფე] გაემართნეს ინდოეთით (ინდოეთად $H'N'$, ინდოვეთსა J' , ინდოეთზედ KOG') $J'Z'$, KOG' , $FIRZH'N'$.
- 1888 ბ. მიხედეს] მზღვარსა (ზღ- R) J' , $EFIRZH'N'$, მზღვართა Z' , KOG' .
- 1891 ა. ვინ ჩემს] ჩემგან J' , J , ER , $A'U'$, ჩემსა T , ჩემსა აწ Z' .
- გ. ღაწვნი როს ~ $J'Z'$, $HJKOTG'P'$, EFR , M' , V' , რომ ღაწვნი $H'N'$, ღაწვნი რომ $IA'U'$.
- 1892 გ. მოდიოთ გიბრძანებ ლაშქართა შემოკრებულსა] უბრძანა (უბძანა R) ინდოთა (ინდოსა J') ეამს (ეამ M') მოდით მოსწრაფებულსა (მოსასწრაფელსა M') $J'Z'$, $HJKOTG'P'$, $EFIRH'N'$, LM' , A' .
- 1895 ა. ინდონი ხვარაზმჲ ქოს-ტაბლაყებითა] ხვარაზმჲსა (-ზმსა J') ბუკ (-ქოს R) -ტაბლაყ-დაბდაბებითა J' , KOG' , $EFIRH'N'$.
- 1899 ბ. გ. ~ J' , KOG' , $EFIRH'N'$.
- 1911 დ. იგი მეცა] ეამი ასრე (ასე $J'H'N'$) J' , KOG' , $FIRH'N'$.
- 2000 გ. მეცნიერო] გონიერო J' , $HJKOTG'$, $FIH'N'$, შევნიერო R .

და სხვა.

მსგავსება სხვა ხელნაწერებთან:

- 1868 ა. უხანო] მუხთალოო J' , N , მუხანათო V' . უნახაო Z' .
- 1876 ბ. რა] ვით $J'Z'$, HP' .
- 1879 გ. შენნი] თქვენგან J' , $U'V'V^2$.
- 1899 გ. ჩაუქნი] ნაჩვევნი J' , A' .
- 1934 დ. თქვა იყო ჩვენთვის] ჩემზედ (ჩვენზედ J') მოვიდა J' , $NV'V^2$.
- 1948 გ. დანაწესე] დანათესე J' , V .

და სხვა.

ამ მსგავსებიდან, შესაძლებელია, ზოგიერთი შემთხვევითი ხა-

სიათისა იყოს, მაგრამ, ვფიქრობთ, ბევრი უთუოდ ნდობის ღირსია. ბოლოს, Y-ისა და R'-ის შესახებ.

Y ძლიერ დაზიანებულია⁸⁵. დანართებიდან გადარჩენილია მხოლოდ ხატაელთა ამბის 1780—1805, 1—3 სტროფები. ამ 26 სტროფის მიხედვით Y ყველაზე მეტად მიჰყვება T რედაქციას, მაგრამ არა ისე ზუსტად და ზედმიწევნით, როგორც მასში შემავალი ნუსხებია ერთმანეთის მიმართ. აქა-იქ Y-ს მოეპოვება T-საგან განმასხვავებელი იმგვარი ნიშნები, როგორიც თავისებური ჯგუფის ნუსხებს ახასიათებს ხოლმე. მაგალითად, მსგავსად D-სა და ზოგიერთი სხვა ნუსხებისა, არც Y-შია სათაური 1786 სტროფის წინ. წაკითხვები:

1780 ბ. ერთობ] მეტად Y, NZM'; ერთობ იყო] იყო (იყენეს R) მეტად GQ', R.

1781 ბ. შევიბლესია] შევიბოზია Y, INZH'N', U'V'.

1789 ა. თქვა] და Y, IH'N', F'L'.

1802 ბ. შესაკვირველა მე ღია] ესაკვირველა ე (ჰე FRK') ღია Y, IH'N', LM', U'V', R', GQ'.

არის განსხვავება აგრეთვე ორთოგრაფიული და გრამატიკული რიგისა. აი, მხოლოდ ამ განსხვავებების⁸⁶ გამოა, რომ Y-ს ამჯერად ცალკე გამოვყოფთ და არ განვიხილავთ მას T რედაქციის ნუსხებთან. მისი რედაქციული რაობის განსაზღვრა საზოგადოდ, და ხატაელთა ამბის მონაკვეთზე კერძოდ, შესაძლებელი გახდება მას შემდეგ, როცა ეს ხელნაწერი ყოველმხრივ დამუშავდება პოემის ძირითადი ნაწილის მიხედვით⁸⁷.

რაც შეეხება R'-ს, მასში შესულია მხოლოდ ხატაელთა ამბავი⁸⁸. ამ მონაკვეთზე იგი ძირითადად მიჰყვება T რედაქციას, მაგრამ აქვს მთელი რიგი საკუთარი წაკითხვები და ნიშანდობლივ მსგავსებას იჩენს L და D რედაქციების ნუსხებთან. მაგალითები:

საკუთარი წაკითხვები:

⁸⁵ Y ხელის მიხედვით გადაწერილი უნდა იყოს XVII საუკუნის ბოლოსა თუ XVIII საუკუნის დასაწყისში.

⁸⁶ თუმცა, ეს განმასხვავებელი ნიშნები ადვილი შესაძლებელია, შემთხვევითი ხასიათისა იყოს.

⁸⁷ ეს სამუშაო ამ ბოლო დროს შევასრულეთ და აღმოჩნდა, რომ Y მიჰყვება NA' ხელნაწერებს.

⁸⁸ R' გადაწერილია 1802 წელს. დაზიანების გამო აკლია 1838, 3-4—1858, 1-2 სტროფები.

- 1720 ა. მეტად დიდი ქარავანი] დიდ ქარვანთა თაოსანი R'.
- გ. მოეკეცნეს უკანამო დაღალანი] დაეგრძელნეს აღუპარსეულ მათნი თმანი R'.
- 1787 გ. არს] შეიქნა R'.
- 1792 ა. იხოვს] მოსთქვამს R'.
- 1795 დ. მაწვეერელად] მაწვეელელად R'.
- 1802,0 ხატელთ] + მეფისა რამაზის R'.
- 1805 ა. დაეკაზმნეს] მოემზადნენ R'.
- 1808 გ. იგი ცეცხლი] შენი მკვლელი R'.
- დ. ზედა] ზურგზედ R'.
- 1813 ბ. შემობრალე/შემიხევეწე] შემიწყალე R'.
- 1815 ა. შინა] შესხდეს R'.
- 1816 ა. მომკალ მე ხვალემ] აწვე მე მამკალ R'.
- 1817 დ. კაცი] ეისცა R'.
- 1822 ა. ტარიას/მათ ლომთა] მის თანა R'.
- 1826 ა. მაშინლა] ინდოთა R'.
- 1833 ა. დედასა შესტირნა] შესტირა მშობელსა R'.
- ბ. გ. ~ R'.
- დ. ეტყვის დადუმდი] ტირილსა ნულარ R'.
- 1837 ა. აღგა] მეფე R'.
- 1859 ა. მასცა] ფრიდონს R'.
- 1860 ა. ტურფეზი] კარგი R'.
- 1861 დ. მზეებერ/ბნელი] დღეებ R'.
- 1864 ბ. მისი] თვისი R'.
- 1867 ბ. და გლახანი არ ითხოვდეს] კრავნი ცხვართა ვერა სწოვდეს R'.
- გ. დააშინეს] დაამშვიდნეს R'.

Ծ რედაქციის ნუსხებთან მსგავსება:

- 1783 დ. მუნ] მათ R', მას J', FRZH'K'N', მა Y'Z', EI.
- 1784 გ. უფრო] თანა R', Y'Z', IH'N'.
- 1790 დ. ზის] სხენ R', J', FIZH'K'N', სხდეს R.
- 1791 ბ. დაწვი] თვალნი (-ლი R) R', J'Z', FIZH'K'N'.
- 1831 დ. რომე] ღმერთსა R', J'. GQ', FIH'N'.

ჟ რედაქციის ნუსხებთან სიახლოვე:

- 1811 დ. მზე] მხენ R', J', KOG'.
- 1813 გ. ნუ მაიცოცლებ] არ მაიცოცლო (გვა- J) R', HJKOTG'P'.
- 1830 დ. კაცთა] მყოფთა (-ფსა E'R') R', J', KOG', E'.
- 1832 დ. ობოლთა] ყოველთა R', J', KOG'.
- 1836 ბ. გვირს] გაქვს R', J', GHJKOTG'P'.

როდესაც ჟ და Ծ ერთად არის:

- 1810 ბ. უთბრეს] ჰკადრეს (კადრეს G'H'N'Q') R', GQ', HKOG', EFIR ZH'K'N'.
- 1815 დ. შეგოლდე] მართალ ხარო (ხარ ERZH'N') R', J', KOG', EFI RZH'N'.

1816 ბ. ვაზირი ხუთასი ~ R' , KOG' , $EFIRZH'N'$.

დ. მხურვალა] მღუღარია (-რეა M') R' , J' , LM' , V' , KOG' , $EFIRH'N'$.

1817 ბ. აქა მოგაწინა] აგრე (ეგრე Z) დაგარჩინა (მოგარჩინა O) R' , $NA'M'$, $U'V'V^2$, KOG' , $EFIRZH'N'$.

1827 დ. ივლეჟენ] იცემდეს (იცემენ $EHTJ'P'$, იცემდენ J) R' , J' , GQ' , $HJKOTG'P'$, $EFIRZH'K'N'$.

1859 ბ. მიახლე] მნახევდი (-ღე $H'N'R'$, -ლით R) R' , KOG' , $FIRZH'K'N'$
და სხვა.

საგანგებოდ არის აღსანიშნავი, რომ ამ მაგალითებში თითქმის ყველგან R' -თან არის $J'Z'$ და ზოგიერთი თავისებური რედაქციის ნუსხები. R' -ს მათთან კავშირი სხვა შემთხვევებშიაც აქვს:

1813 გ. და] მე $J'R'$.

1821 გ. ამის] იმედ $R'M'$.

1826 გ. ხმამალა] ხმადაბლად (-ლა J') $J'R'$.

1834 გ. აწ აღარ] აღარა R' , J' , LM' .

შესაძლებელია, ეს დამთხვევებიც შემთხვევითი ხასიათისა არ იყოს.

ამრიგად, ე. წ. თავისებური რედაქციის ხელნაწერებში გამოიყოფა შემდეგი ჯგუფები: $LM'Y'$, $NA'V'V^2$, $U'V'V^2$ და $J'Y'Z'$. პირობითად აქვე განვიხილავთ Y ხელნაწერს. ეს ხელნაწერები და ხელნაწერთა ჯგუფები აქა-იქ უკავშირდებიან ერთმანეთს, ძირითადად მიჰყვებიან C რედაქციის ნუსხებს და ამავე დროს ზოგიერთ მსგავსებას ამჟღავნებენ L და D რედაქციების ნუსხებთან.

რედაქციათა ურთიერთმიმართების საკითხები

რუსთველოლოგიაში ვეფხისტყაოსნის ავთენტიკური ტექსტის ძიებისას არაერთ ხელნაწერს მისცემია უპირატესობა, ზოგს ცალკეული ადგილების გასასწორებლად, ზოგს კიდეც მთელი ტექსტის გასამართავად. ყოველთვის განსაკუთრებული ნდობით სარგებლობდა ო რედაქციის ხელნაწერები, ო-სი პირიქით, — ნაკლებით. ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებში ო რედაქციის ნუსხები ყველაზე მოკლეა, ო-სი, პირიქით, — ყველაზე ვრცელი. ო რედაქციის ავტორიტეტის ზრდას იმანაც შეუწყო ხელი, რომ ამ ჯგუფის E ხელნაწერი ჩვენამდე მოღწეულ ნუსხებს შორის ყველაზე ძველი თარიღიანი ხელნაწერია (გადაწერილია 1646 წელს).

ს. კაკაბაძე ვეფხისტყაოსნის თავისი პირველი გამოცემის შესავალ წერილში წერდა: „ახლა გადავიდეთ ხელნაწერებისა და ვახტანგისა და ქართველიშვილის გამოცემათა გარჩევაზე შინაგან[ი] შედგენილობის მხრივ. აღწერას მე ვიწყებ იმ ხელნაწერით, რომელშიაც დაცულია ვეფხისტყაოსანი უძველესი რედაქციის სახით და შემდეგ გადავალ სხვა ხელნაწერებზე და გამოცემებზე მათი შედგენილობის თანდათან განვითარების მიხედვით“⁸⁹. და ჩამოთვლის ასეთი რიგით — FEKJBLAUGW, არტანუჯული, ქართველიშვილის გამოცემა. აქვე სქემაცაა, თუ როგორ ესმის ავტორს ამ ხელნაწერთა ურთიერთმიმართება და განვითარება. ეს რიგი და ურთიერთმიმართება ს. კაკაბაძემ შემდეგ რამდენადმე შეცვალა. 1924 წელს პირველ ადგილას გადმოსვა E, მეორეზე — F, ხოლო ABC ბოლო

⁸⁹ ვეფხისტყაოსანი, ს. კაკაბაძის პირველი გამოცემა, თბ., 1913, გვ. 9—19.

ადგილზე გადაიყვანა⁹⁰. 1927 წლის გამოკვლევით, F-მა მეექვსე ადგილზე გადაინაცვლა, ABC კი ისევ ბოლო ადგილას დარჩა. ხელნაწერთა რიგმა ამგვარი სახე მიიღო⁹¹: EKOYWFJULGCBA. ამ რიგით, მართალია, F დაშორდა E-ს, მაგრამ ის მაინც ისეთ ხელნაწერად იქნა მიჩნეული, რომელმაც შედარებით პოემის უძველესი შედგენილობა შემოგვინახა. ავტორი წერს: „ჩამოთვლილ ხელნაწერებს და ვარიანტებს შორის პირველი ექვსი (ე. ი. EKOYWF — ბ. დ.) შეიცავს პოემის ტექსტს შედარებით თავდაპირველი მოცულობით, მხოლოდ პოემის გაგრძელებითურთ“ (გვ. VII). ბოლო ხუთში (LGCBA) „პოემის თვით ძირითად ტექსტს ნართაული ტაეპები ემატება — ზოგს (LGCB) მეტნაკლებობით ერთი რედაქციის... და ზოგს (A) ორი რედაქციის“ (გვ. VIII). ბოლო ხანს გამოქვეყნებულ ნაშრომში ს. კაკაბაძეს უწერია: „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებს შორის პოემის ყველაზე ძველი ვერსიის შემცველი არიან ხელნაწერები E (1646 წლისა), F (1688 წლისა), გურგენასეული R 1670—1690 წლების ახლო დროის, J 1680—1640 (sic!) წლების ახლო დროის და R' 1802 წლისა“⁹².

ტ და ლ რედაქციათა ხელნაწერების შესახებ მსგავს შეხედულებას გამოთქვამს იუსტ. აბულაძე. ის ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებს ჰყოფს სამ ჯგუფად (სულ იყენებდა შემდეგ ნუსხებს: ABCEFGJKOLUW და არტანუჯულს): პირველ ჯგუფს აკუთვნებს FJEK ხელნაწერებს. მისი აზრით ამ ტიპის ხელნაწერებს „თავის პირველ (ძირითად — ბ. დ.) ნაწილში დაუცავს უძველესი რედაქციის სახე, ხოლო შიგა და შიგ შეცვლილან ახალი რედაქტორისაგან ახალი ჩანართებისა და გაგრძელებების მიმატებით...“⁹³. იუსტ. აბულაძე იმდენად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ამ ნუსხებს, იმდენად პირველადად მიაჩნია ძირითად ტექსტში მათი შედგენილობა, რომ ამ მხრივ ვახტანგისეულ რედაქციაზე წინაც კი აყენებს მათ. ის წერს: „ვახტანგის რედაქცია თავის შედგენილობით, წარმოადგენს უძველესი ვეფხისტყაოსნის სახეს, იმ გან-

⁹⁰ ს. კაკაბაძე, ვეფხისტყაოსნის პრობლემის გარშემო, საისტორიო მოამბე, I, 1924, გვ. 135.

⁹¹ ვეფხისტყაოსანი, ს. კაკაბაძის მეორე გამოცემა, თბ., 1927, გვ. V—VII.

⁹² ს. კაკაბაძე, რუსთაველი და მისი ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1966, გვ. 22.

⁹³ ვეფხისტყაოსანი, იუსტ. აბულაძის მეორე გამოცემა, თბ., 1926, გვ. XVI—XVII; იუსტინე აბულაძე, რუსთაველოლოგიური ნაშრომები, კრებული შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ი. მეგრელიძემ, თბ., 1967, გვ. 145. ამ გამოცემის გვერდები ქვემოთ მოთაესებული იქნება კუთხოვან ფრჩხილებში.

სხვაგვებით, რომ გადამწერელს მასში შეუტანია ზოგიერთი ისეთი ხანა, რომელიც არ მოიპოვება იმგვარ რედაქციებში, როგორიცაა FKGEJ და სხვა ამგვარი. ამ უკანასკნელთა ძირითადი ტექსტი ნაანდერძეცაა იმგვარი რედაქციებიდან, რომლებსაც ჯერ არ უნდა ჰქონოდა ნახლები ვახტანგის რედაქციის შემკეთებლის პირის ხელი და მხოლოდ შემდეგში ახალ რედაქტორს ისინი შეუვსია სხვა უფრო ვრცელი რედაქციებთან და ჩაურთავთ მათში ახალი ხანები და გაგრძელებანი“ (გვ. XXVII, [154]).

იუსტ. აბულაძე პირველი ჯგუფის ნუსხებიდან განსაკუთრებით გამოჰყოფს F-ს. „ამ ტიპის ხელნაწერებიდან, — წერს იგი, — F წარმოადგენს პოეტის დროის ერთ-ერთის უძველესი ხელნაწერის პირს, რომელიც გადიდებულა და გაგრცელებულა აღორძინების ხანის პოეტთაგან დაწერილი ჩანართი ხანებით და გაგრძელებებით“ (გვ. XVII, [145]). მეორეგან: „F არის უძველესი რედაქციის პირი, რომელიც შემდეგში შეივსო 1646 წლის E ხელნაწერიდან და ჩაერთო ხანები და ახალი რედაქტორის ხელით გაგრძელდა ავთანდილის და ტარიელის ანდერძებამდე“ (იქვე, გვ. XXIV, [152]).

მეორე ტიპად დასახლებულია ვახტანგისეული გამოცემა და არტანუჯული ხელნაწერები (გვ. XIX—XXVI, [146—154]). ო რედაქციის ხელნაწერები ABCU მიკუთვნებულია ბოლო, მესამე ტიპს (გვ. XII—XV, [140—142]). მისი აზრით, ეს რედაქცია „შეიცავს პირველი და მეორე ტიპის რედაქციების ყველა ჩანართთა შეერთებას, საკუთარ ჩანართებსა და ახალ გაგრძელებებთან ერთად“ (გვ. XXIV, [151]). ეს დებულება აქ რამდენჯერმეა გამეორებული. ერთგან წერია: „A და მისი მსგავსი ვრცელი რედაქციები, როგორიცაა U და B, წარმოადგენენ საგანგებოდ შეკვეთილ რედაქციებს, რომლებშიაც შემოკრებილია ყველა დროის და რედაქციის ჩანართი და ნამდვილი ხანები (გვ. XIV, [141]. დაყოფა ყველგან ჩვენია, — ბ. დ.) და სხვა.

ო და ლ რედაქციათა ურთიერთმიმართების შესახებ რამდენაღმე ანალოგიური შეხედულებაა მოცემული ს. ცაიშვილის წიგნში „ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციები“ (1963 წ.), რომელიც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მცირეოდენი ცვლილებებით, შევსებული სახით მთლიანად გამეორებულია მისსავე „ვეფხისტყაოსნის

ტექსტის ისტორიის“ პირველ ტომში (1970 წ.). აღრინდელი კლასიფიკაციიდან ცვლილება შეეხო მხოლოდ X ხელნაწერს. მას შემდეგ, რაც ვეფხისტყაოსნის 1966 წლის ვარიანტებიანი გამოცემის ტექსტის დადგენისას გაირკვა, რომ X ეკუთვნის არა EFIRZ..., არამედ ABC... ხელნაწერთა ჯგუფს, ავტორმა ახალი გამოცემის კლასიფიკაციაში სათანადოდ შეცვალა X-ის ადგილი. აქვე მან დაუმატა მის მიერ ბოლო დროს გამოვლენილი ნუსხები, რომლებიც თავის დროზე არ შესულა ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტების წიგნში. ხოლო პროლოგის კლასიფიკაციაში ვარაუდით შეიტანა ის ნუსხები, რომლებსაც დაზიანების გამო დღეს პროლოგი არ მოეპოვება⁹⁴.

„ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორიის“ პირველი ტომის მიხედვით, პოემის ხელნაწერთა კლასიფიკაცია ამგვარია: ვეფხისტყაოსნის პროლოგის მიხედვით გამოყოფილია სამი ტიპი. პირველ ტიპს, რომელიც თავნაკლულად, მაგრამ პირვანდელი თანმიმდევრობის დამცველად არის მიჩნეული, მიეკუთვნება EFZ[NYA'Z'] ხელნაწერები; მეორეს, რომელიც აგრეთვე პირვანდელი თანმიმდევრობის დამცველად, მაგრამ გავრცელებული სახის ხელნაწერებადაა დახასიათებული, მიეწერება ძირითადად C და L რედაქციების ნუსხები — ABCIJKXD'E'G'W'K—23[MORT]; მესამე ტიპად და მეორეული თანმიმდევრობის დამცველად მიჩნეულია უმთავრესად L რედაქციის ხელნაწერები — DGUF'L'O'Q' R'IHLQVT'I (გვ. 168—193).

პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით ოთხი ჯგუფია გამოყოფილი: პირველ ჯგუფს, რომელიც დახასიათებულია ა ჩანართებიანი პლასტის მქონე ხელნაწერებად, მიეკუთვნება D რედაქციის ნუსხები — EFINRYZA'R'Z'. მეორე, ა ბ ჩანართებიანი პლასტების მქონე ჯგუფს — L რედაქციის ნუსხები — DGHLQUVF' I'L'O'Q'. C რედაქციის ნუსხები მოთავსებულია მესამე ჯგუფში და დახასიათებულია ა ბ გ ჩანართებიანი პლასტების დამცველად. აქ შემოდის ABCMXD'E'W' ხელნაწერები. მეოთხე, თავისებურ, ა ბ გ დ ჩანართებიანი პლასტების მქონე ჯგუფად, რომელიც სათავეს იღებს პირველი (D) რედაქციული ჯგუფიდან და მის გავრცობა-განვითარებას წარმოადგენს, გამოყოფილია L რედაქციის ნუსხები — JKOTG' (გვ. 193—237).

⁹⁴ ავტორი ამ ნუსხებს ვარსკვლავით აღნიშნავს; ჩვენ კუთხოვანი ფრჩხილებით წარმოვადგენთ.

ბ რედაქციის ნუსხებს პრიორიტეტს ანიჭებენ სხვა მკვლევარებიც. მათ თავიანთი შეხედულებები ისე ფართოდ და ჩამოყალიბებულად არ გამოუთქვამთ, როგორც დასახელებულ ავტორებს, მაგრამ მათი ეს ტენდენცია გარკვევით ჩანს: ცალკეულ ტექსტოლოგიურ გამოკვლევებსა და შენიშვნებში ისინი უმთავრესად ბ რედაქციის ნუსხებს ემყარებიან ხოლმე.

ბ რედაქციის მონაცემებს დიდი ადგილი უჭირავს ვეფხისტყაოსნის გამოცემებში⁹⁵. მათ შორის, პირველ საიუბილეო (1937 წ.) და მისგან მომდინარე (1951 და 1957 წწ.) გამოცემებში. ვეფხისტყაოსნის ა. შანიძისა და ა. ბარამიძის ვარიანტებიან გამოცემასთან (1966 წ.) შედარებით ბ რედაქციის ხვედრითი წონა გაზრდილია გ. წერეთლის, ს. ციციშვილისა და გ. კარტოზიას მიერ მომზადებულ ვეფხისტყაოსნის ტექსტში, რომელიც გამოვიდა გ. წერეთლისა და ი. აბაშიძის რედაქციით (1966 წ.). ასევეა ვეფხისტყაოსნის მეორე საიუბილეო გამოცემებშიაც (სარედაქციო კოლეგია: ი. აბაშიძე, ა. ბარამიძე, პ. ინგოროყვა, ა. შანიძე, გ. წერეთელი, თბ., 1966 წ.), რომლებსაც საფუძვლად უდევს გ. წერეთლისა და ი. აბაშიძის რედაქციით გამოსული ტექსტი.

95 ვეფხისტყაოსნის ორი მკვლევარი-ტექსტოლოგის პ. ინგოროყვასა და კ. ქიქინაძისათვის ბ რედაქცია პრინციპულად მიუღებელია. პ. ინგოროყვასათვის ვეფხისტყაოსნის დედანი ვახტანგისეული გამოცემის ფარგლებშია სავარაუდებელი. პოემის თავის გამოცემებში (1953, 1970 წწ.) ის ძირითადად მართლაც ვახტანგისეულ გამოცემას ეყრდნობა, მაგრამ წაკითხვების მხრივ საკმაოდ უხვად სარგებლობს ხელნაწერებითაც. ხელნაწერთა ურთიერთობა კი ავტორს ასე ესახება: WUGACBA' (?) YLNEFPQKJH'. ეს რიგი მოცემულია „რუსთველიანაში“ (1926 წ., გვ. 9—10) და უცვლელადაა გამეორებული მის მეორე გამოცემაში (თხზულებათა კრებული, I, 1963, გვ. 13—14), ოღონდ აქ ცალკე დამატებულია ის ხელნაწერები, რომლებიც შემდგომ აღმოჩნდა, ან ხელმისაწვდომი გახდა (ესენია: MDIHQ—859 (!) ORVZX). ორივეგან ერთვის შენიშვნა: „რიგი, რომლის მიხედვით ჩამოთვლილია ხელნაწერები აქ მოყვანილ სიაში, მისდევს მათს კლასიფიკაციას რედაქციებდა“. ამ რიგის მიხედვით, ბ რედაქციის ხელნაწერები ახლოს იმყოფება იმ წყაროსთან, რომელიც საფუძვლად დაედო პ. ინგოროყვასეულ ტექსტს (ვახტანგისეული გამოცემა), მაგრამ ტექსტში ასახვა ჰპოვა არა იმდენად ბ-ს წაკითხვებმა, რამდენადაც ლ რედაქციის JT-მ და სხვებმა. პოემის 1953 წლის პ. ინგოროყვასეულ გამოცემაში ხელნაწერები ასეთი რიგითაა ჩამოთვლილი: WLNEAMCDBFYKQJUIGHR (?) PZ (გვ. 404—407), ოღონდ აღნიშნული არ არის, რა პრინციპის მიხედვითაა ეს რიგი შედგენილი.

კ. ქიქინაძისათვის ვეფხისტყაოსნის რუსთველისეული ტექსტი ვრცელ რედაქციებშია საძიებელი. ოღონდ თავის გამოცემას მან საფუძვლად დაუდო არა ბ რედაქციის ხელნაწერები, არამედ — KA'LUGYJOI და ერთიც თავისი კუთვნილი (ამ რიგით აქვს ჩამოთვლილი. იხ. ვეფხისტყაოსანი, 1934, გვ. XXVII).

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა აღნიშნული კლასიფიკაციები და შეხედულებანი მათი ურთიერთმიმართების შესახებ ძირითადად ეყრდნობა ერთ მონაცემს: საერთოდ, ხელნაწერთა შედგენილობას, და, განსაკუთრებით, სტროფულ შედგენილობასა და თანმიმდევრობას. ხელნაწერთა სხვა მონაცემებს, სახელდობრ, წაკითხვებს თითქმის სულ არა, ან ნაკლებად ითვალისწინებს.

1962—1964 წლებში შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტში ვეფხისტყაოსნის მეცნიერულ-კრიტიკული ტექსტის დადგენისას ხელნაწერთა ავ-კარგინობის შესახებ სულ სხვა დასკვნები მიიღეს ა. შანიძემ და ა. ბარამიძემ. მათი დაკვირვებით, წაკითხვების მიხედვით ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებში პოემის თავდაპირველი ტექსტი უკეთ შემონახულია არა ყველაზე მოკლე D, ან სხვა რედაქციის ნუსხებში, არამედ სწორედ ყველაზე ვრცელ C რედაქციის ხელნაწერებში⁹⁶. თუმცა ზოგი რამ ამ მხრივ ადრეც იყო შენიშნული. ასე, იუსტ. აბულაძე F ხელნაწერის შესახებ, რომელსაც განსაკუთრებულ ნდობას უცხადებდა, წერს: ეს „ხელნაწერი ვარიანტების მხრით ძნელი სანდო ბია, რადგან იგი გადაშწერის მხრით, ძალიან ცუდად არის შესრულებული; ახალ რედაქტორს, რომელსაც ხელთ ჰქონია ერთი უძველესი ხელნაწერთაგანი, შეუცვლია და განუახლებია ტექსტის ენა“⁹⁷. მეორეგან A ხელნაწერს ასე უპირისპირებს E-ს: „ვახტანგის რედაქციის შემსრულებელი, ან პოეტი ბეგთაბეგ (B-ს გადამწერი, — ბ. დ.) და მეფის მდივანი მამუკა, რომელსაც გადმოუწერია 1646 წელს E ხელნაწერი, უფრო ხშირად და მეტს ასწორებენ, ვიდრე A ხელნაწერის სომეხი გადამწერელი აღმურაანთ ბაღდასარაშვილი მუშრიბი გასპარა“. იქვე, ცოტა ზემოთ ავტორი წერს, რომ „ვახტანგის გამოცემულისა და A და B და სხვა ფაქიზად შესრულებული ხელნაწერების გადამწერლები ძველი ენისა და ფორმების საუკეთესო დამცველები არიან“, თუმცა, ამავე დროს, ძნელად წასაკითხ ადგილებს ესენიც ასწორებენ⁹⁸.

⁹⁶ ვეფხისტყაოსანი, ტექსტი ძირითადი ვარიანტებით, კომენტარებითა და ლექსიკონითურთ ორ ტომად ა. შანიძისა და ა. ბარამიძის რედაქციით, I, 1966, გვ. 014—015; ა. შანიძე, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის საკითხები, I, 1966, გვ. 237.

⁹⁷ ვეფხისტყაოსანი, 1926, გვ. VI, [134].

⁹⁸ გვ. 190, [223]. დაყოფა სამივეგან ჩვენია.

მართალია, ამ შეხედულებებში ყველაფერი რიგზე ვერ არის: კერძოდ, დასახელებულ ხელნაწერთა რედაქციული თავისებურებები მიეწერება მხოლოდ მათ გადამწერებს და უგულებელყოფილია ადრინდელი ცვლილებები; იქვე B და E ერთი რიგის ნუსხებადაა დასახელებული და სხვა. მაგრამ ამჟერად ჩვენთვის საინტერესო ის არის, რომ მკვლევარი აღიარებს, EF ნუსხები ნასწორებია და უფრო ნასწორები, ვიდრე, მაგალითად, A ნუსხაო.

მაშასადამე, დღეს რუსთველოლოგიაში ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა შესახებ არსებობს ორი განსხვავებული შეხედულება: ერთი, ტრადიციული, რომელიც ვეფხისტყაოსნის ნუსხებში ყოველმხრივ უკეთეს ხელნაწერებად ო რედაქციის ნუსხებს თვლის, მეორე, ახალი. რომელიც წაკითხვების მიხედვით პრიორიტეტს ანიჭებს ო რედაქციის ნუსხებს.

ანალოგიური შეხედულებანი არსებობს ვეფხისტყაოსნის დანართთა მიმართ:

ს. კაკაბაძის (1913 წ.) და ს. იორდანიშვილის⁹⁹ გამოცემებში ხვარაზმელთა და გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბები დაახლოებით ისეთივე შედგენილობითაა წარმოდგენილი¹⁰⁰, როგორც F-შია. ზემოთ უკვე არაერთხელ იყო აღნიშნული, რომ ს. ცაიშვილი ვეფხისტყაოსნის დანართებში ორ ჯგუფს გამოჰყოფს: პირველად მიიჩნევს ო რედაქციას, მეორეულად — დანარჩენ ხელნაწერებს¹⁰¹. ო რედაქციის პირველადობას აღიარებს პ. ინგოროყვა, როდესაც აცხადებს, რომ ხვარაზმელთა ამბავი შეიცავს 112 სტროფს, ხოლო მომდევნო ამბები 22 სტროფს¹⁰². ხვარაზმელთა ამბავი ამგვარი შედგენილობით არის მხოლოდ ო რედაქციის ნუს-

⁹⁹ ვეფხისტყაოსანი, ჩანართი და დანართი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და წინასიტყვაობა შენიშვნებითურთ დაურთო ს. იორდანიშვილმა, თბ., 1948.

¹⁰⁰ რაც შეეხება ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა პირველ, პ. კარბელაშვილისეულ პუბლიკაციას („ივერია“, 1880, № 3, გვ. 3—53), ის გადმოღებულია K' ტიპის რომელიღაც უცნობი ხელნაწერიდან (ამ საკითხზე იხ. ჩვენი ნარკვევი — „ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა პ. კარბელაშვილისეული პუბლიკაციის რედაქციული სახის დადგენისათვის“, ძველი ქართული მწერლობისა და რუსთველოლოგიის საკითხები, V, 1973, გვ. 16—27).

¹⁰¹ ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციები, გვ. 103—134; ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, I, გვ. 244—275.

¹⁰² პ. ინგოროყვა, თხზულებათა კრებული, I, გვ. 30, 38.

ხემაში, ხოლო გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბები — E ხელნაწერში¹⁰³.

მეორე მხრივ, ვეფხისტყაოსნის დანართებში ა. შანიძემ და ა. ბარამიძემ პრიორიტეტი მიანიჭეს არა B რედაქციის, არამედ — C რედაქციის ნუსხებს. ვეფხისტყაოსნის ვარიანტებიანი გამოცემის მეორე ტომში, რომელიც უჭირავს ძირითადად პოემის ჩანართებსა და დანართებს და რომელიც მზად არის გამოსაქვეყნებლად, ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებები უმთავრესად იმ სახითაა წარმოდგენილი, როგორც C რედაქციაშია.

რომელი მოსაზრებაა მართებული?

როგორც ვნახეთ, ხვარაზმელთა ამბავსა და მომდევნო თავებში სტროფთა შედგენილობითა და თანმიმდევრობით B რედაქცია ბევრად მოკლეა და თავისებური. ამ მხრივ იგი ამ ნაწილში უპირისპირდება ყველა დანარჩენ რედაქციას. სხვაობა კიდევ უფრო თვალშისაცემია შინაარსობრივი თვალსაზრისით: თუ ვრცელი რედაქციების ხელნაწერებში თხრობა გაციანურებულია, დატვირთულია ზედმეტი ეპიზოდებით, გამეორებებით, წვრილმანებით, რის გამოც ზოგი ადგილი გაუგებარიცაა, B თითქმის ყოველივე ამისაგან დაზღვეულია. ამდენად, ერთი შეხედვით შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს ხვარაზმელთა და გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში თავდაპირველი ტექსტი მართლაც B რედაქციაშია შემონახული, ხოლო სხვა რედაქციები შემდეგდროინდელი ჩანართებითაა შევსებული და ჩახერგილი. მაგრამ საკითხის დაწვრილებითი შესწავლის შედეგად სხვა ირკვევა...

უპირველესად აღსანიშნავია ძირითად რედაქციულ ჯგუფებს შორის არსებული ურთიერთმიმართება.

ცალკეული რედაქციული ჯგუფებისა და ქვეჯგუფების გამოყოფისას, გზადაგზა მითითებული იყო, როდესაც ერთი ჯგუფის ერთი ან რამდენიმე ხელნაწერი მსგავსებას ამჟღავნებდა მეორე ჯგუფთან, ან მის რომელიმე წარმომადგენელთან. კერძოდ, არაერთხელ იყო აღნიშნული, რომ თავის ჯგუფთან დაშორებისას ცალკეული ქვეჯგუფები და ხელნაწერები ემთხვევა C რედაქციას. ეგევე უნდა ითქვას მთლიანი რედაქციული ჯგუფების C-სთან დამოკიდებულების შესახებაც. როდესაც ერთი რედაქცია გამოიყოფა

¹⁰³ გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბები ასევე მოკლეა TB²V/V² ხელნაწერებში, მაგრამ პ. ინგოროყვა ამ ნუსხებს არ იყენებდა (შდრ. იქვე, გვ. 13—14).

და თავისებურებას გვიჩვენებს, $\mathcal{C}$ -სთან დგას მეორე და, არა იშვიათად, მესამე რედაქციული ჯგუფები. $\mathcal{C}$ კი იშვიათად გამოიყოფა. მაგალითისათვის ამ თვალსაზრისით განვიხილოთ ხვარაზმელთა ამბის დასაწყისის სტროფები (სტრ. 1875—1885):

1875 სტროფის პირველ ტაეპში გამოიყოფა მხოლოდ $U'V^2$ ხელნაწერები, მესამე ტაეპში — $\mathcal{D}$ რედაქციული ჯგუფი სრული სახით და E და $H'N'$ ხელნაწერები ცალ-ცალკე:

- ა. გრძლად ავად გახდა ტარიელ სენთაგან, მორკმით მპყრობელი.
ტარიელ სენთაგან $\sim U'V^2$.
- ბ. ოთხ წელ წვა ზედა ლოგინთა მრავალთა სენთა მშობელი.
წვა ზედა $\sim FIRZH'K'N'$.

აქ E არ იზიარებს თავისი ჯგუფის ნუსხების წაკითხვას და ემთხვევა $\mathcal{C}$ -სა და მასთან მდგომ ხელნაწერებს. სამაგიეროდ, „მშობელი“-ს ნაცვლად E -ში იკითხება „მპყრობელი“, $H'N'$ -ში — „მფლობელი“.

1876 სტროფის ოთხივე ტაეპში გამოიყოფა $\mathcal{D}$:

- ა. ესმა ხვარაზმშას ამბავი ესე ჰინდოთა სენისა.
ესე ჰინდოთა] ტარიელ მწოლი $FIH'N'$; ამბავი] მეფესა E .
- ბ. ვით გაეხარნეს, რა გჳადრო სიამე მონახსენისა!
რა გჳადრო სიამე] სმენამცა გაქვს (-სთ R , გაქვ $H'N'$) ჩემგან $EFIRT$ (აღლ.) $ZH'N'$.
- გ. ვაზირი უბჳნა, რჩეჳად ზის, ბრძნად უბნობს, არ ავ-ენისა.
ენისა] სენისა $FIRT$ (აღლ.) $ZH'N'$.
- დ. ბრძანებს: „ვადინოთ ჰინდოეთს სისხლი რულ მონადენისა“.
ბრძანებს] იტყვის $EFIRZH'N'$; მონადენისა] მოსაესენისა (ასა- $FIRZ$,
სასა- $H'N'$) $EFIRT$ (აღლ.) $ZH'N'$.

როგორც ვხედავთ, პირველ ტაეპში თავის ჯგუფს არ გაჰყვა ERZ ნუსხები, მესამე ტაეპში — E .

1877 სტროფის პირველ ტაეპში გამოიყოფა E ხელნაწერი, მეორე ტაეპში — $\mathcal{D}$ ჯგუფი E -ს გარეშე, მესამე ტაეპში — $\mathcal{D}$ სრული სახით და ცალკე $U'V'V^2$; ბოლო ტაეპში — $\mathcal{L}$ -ს ნუსხები ცალ-ცალკე:

- ა. „მე მასმია, ჰინდოთ მეფე ტარიელ წევს ხანთა ღიდთა,
მე მასმია] მერმე ბრძანა E .
- ბ. აწ ჩვენ გემართებს სისხლთა ძებნა, ნუ ვამყოფებთ დანამშვიდთა;
სისხლთა ძებნა $\sim FIRZH'J'N'$.
- გ. ამოვსწვევტნეთ, დავარბივნეთ, ვხოცდეთ, ვსცევდეთ, ვითა ზიდთა,
ამოვსწვევტნეთ დავარბივნეთ $\sim U'V'V^2$; ვხოცდეთ] ზედა (ზედან Z ,
ზედ N') $EFIRT$ (აღლ.) $ZH'N'$.

- დ. ათასთა და ბევრ-ათასთა შევიქმოდით მათთა შვილთა.
მათთა] ათსა HP'; შვილთა] მშვილთა KOG', უსილსა T (აღდ.), შვილ-
თა J'Z'.

1878 სტროფის პირველ, მეორე და მეოთხე ტაეპებში გამოი-
ყოფა ლ ქვეჩგუფების სახით და მეოთხე ტაეპში სრული სახითაც;
მესამე ტაეპში — F'L' და T (აღდ.):

- ა. „უტარელოდ ჰინდოთა ლაშქარი ნურა გგონია;
ლაშქარი ნურა გგონია] მართ (მათ M') არა (არად OG', რად K) სა-
ვარგონია KOG', LM'.
- ბ. პირველ ბრძენთაგან მრავალი სიჭაბნე გამოგონია,
მრავალი] ნათქვამი F'L'; სიჭაბნე] ბრძენთაგან T (აღდ.).
- დ. აჟ გვმართებს მათი მტერობა, ესე მით მომიგონია“.
აჟ] ჩვენ HJP'; ესე მით] არ ცუდად (-ათ J) HJKOTG'P'.

1879 სტროფის პირველ ტაეპში ხელნაწერები შუაზე იყოფა.
ერთ მხარესაა ႠჂ, მეორე მხარეს — ლႠ. მეორე ტაეპში გამოი-
ყოფა Ⴢ და ლ-ს ქვეჩგუფები. მესამე ტაეპში — Ⴀ რედაქციის ნუს-
ხები:

- ა. ჰყადრეს ვაზირთა: „მეფეო, ვართ დედის მუცლით მონანი,
ჰყადრეს ვაზირთა ABCUXD'E'X', DGQVF'K'L'Q'S'. LM', A'. U'V'.
J') ~ HJKOTG'P'. EFIRZH'N'.
- ბ. მაგა საქმისა ვერ-ქმნელნი, ვართ აქამდისცა მონანი.
მაგა] მონა F'L'S'; ვართ აქამდისცა] გვმართებს თუ ვიყვნეთ (ვიყოთ
JT) HJTP'; ვართ აქამდისცა მონანი] აქამდისც ვევეო ნანანი E.
- გ. ჩვენი მოგვეწონნეს თათბირნი, ეგ შენნი შენაგონანი,
შენაგონანი] მონაგონანი EFIRZH'N', J'Z', B².

1880 სტროფის პირველ ტაეპში ႠჂ რედაქციების ხელნაწე-
რებში იკითხება „ვიხმნეთ“, ლ-სა და LM', U'V'V² ხელნაწერებ-
ში — „ვიხმოთ“, Ⴀ-ს ნუსხებში კი — „უხმოთ“. მეორე ტაეპში
თავისებურებას გვიჩვენებს NA', M' და K' ხელნაწერები. მეოთხე
ტაეპში გამოიყოფა Ⴀ სრული სახით, ლ-ს ქვეჩგუფები და ზოგი-
ერთი სხვა ჯგუფები კიდევ:

- ბ. ვიხმნეთ ხვარაზმთა ლაშქარნი მეგრძოლთა დამამხოველი,
ხვარაზმთა ლაშქარნი ~ M'. ხვარაზმთა... დამამხოველი] მოწადენენი
ერთმანეთისა მსწრობელი K'; მეგრძოლთა] მტერისა NA'.
- დ. ჩვენნი აბჟარნი ზნე-სრულნი, უზარო, დაუშრობელი“.
ჩვენნი აბჟარნი] ჩაუქნი აბჟარ EFIRZH'N'; ჩვენნი... სრულნი] აბ-
ჟარ-სრულნი და ლომ-გულნი KOG', ზნე-ჟარ-სრულნი და ჩაუქნი

U'V'V'; უზარო] და სპანი HJTP', უზარო LM', უზადო F'L'S'. უზადო (უზადო Z') J'Z'.

1881 სტროფის პირველ და ბოლო ტაეპებში გამოიყოფა ო სრული სახით, მეორე ტაეპში — ლ-ს ქვეყნუფები. გარკვეულ თავისებურებებს გვიჩვენებს E, F'L'S', J'Z' და U'V'V' ხელნაწერები:

- ა. აწ მეფე ბრძანებს: „გაგზავნოთ, ყოვლგნით წასელა ხამს კაცისა. აწ მეფე ბრძანებს] მეფემან (-მა R) ბრძანა (ბძანა R) EFIRZH'N'; გაგზავნეთ EFIH'N'; წასელა] ხმობა U'V'V'; წასელა ხამს ~ E.
- ბ. ნურვინ დადგების, მოვიდნენ, რაზმი ეკრათ მართ მამაციას; რაზმი] რაზმ F'L'S'; მართ] ჩვენ HJTP'.
- გ. ნურას დავარჩენთ, აესწყვიტოთ ნაშობი მუნ დიაციას; დავარჩენთ] გაუშვებთ E; ნურას... აესწყვიტოთ] სრულათ (...ლად Z') გაეწყვიტოთ რაჲ ეპოვოთ (ეპა- Z') J'Z'.
- დ. ომ-გარდახდილნი გბრწყინვიდეთ, ვართ ვითამ გუნდი-ა ცისა. გბრწყინვიდეთ მართ ვითა] გაგბრწყინვიდეთ (გან- Z) ვითამცა (ვითცა R) FIRZH'N'; ომ- ...ცისა] აწ ჩვენ ვაჩვენოთ ვით უნდა სისხლის აღება კაცისა J'.

1882 სტროფს არ იცნობს ო და J'. პირველ ტაეპში გამოიყოფა ლ-ს ქვეყნუფი, მეორეში — ლ რედაქცია G და მის მიმყოფ ხელნაწერებთან ერთად. მესამეში — ლ-ს ნუსხები JT. ბოლოს — ლ J-ის გარეშე:

- ა. „აწ უბრძანოთ სპათა ჩვენთა, შეეყაროთ და გავემარნეთ, სპათა ჩვენთა შეეყაროთ] სპა შეეყაროთ (შეყ- P') წავიდეთ HTP'.
- ბ. მივიდეთ და ამოვსწყვიტნეთ, თავი გვირთა დავადარნეთ, მივიდეთ] წავიდეთ DGQVF'K'L'Q'S'.
- გ. ნუ გაუშვებთ ქალაქებსა და ციხენი დავარღვივნეთ; დავარღვივნეთ] დავანგრავნეთ JT, გარდავთხარნეთ V'.
- დ. ყოვლგნით მცნობნი გაეგზავნენთ, დავსწყრეთ და გავაჩინეთ. მცნობნი] მცნენი HKOTG'P'; გავაჩინეთ] მოვახმარნეთ V'.

1883 სტროფის პირველ, მესამე და მეოთხე ტაეპებში გამოიყოფა ო, მეორეში მას ემატება KOG' და LM' ხელნაწერები. ამავე ტაეპში გამოიყოფა ლ G და მის მიმყოფ ხელნაწერებთან ერთად; მესამეში — ლ-ს ქვეყნუფი. ამავე სტროფის მესამე და მეოთხე სტრიქონებს ო-ში ადგილები აქვს შენაცვლებული:

- ა. წავიდა ყველგან ბრძანება ლაშქართა ხვარაზმულისა, წავიდა] წავიდეს EFIRZH'N'; ბრძანება] მხმობელნი (ლი J') EFIRZ H'J'N'.
- ბ. ლაშქრად ჰინდოეთს აწვევენ გრძლად ხანსა დასაზმელისა; ლაშქრად ჰინდოეთს აწვევენ] ინდოეთს (ინდოთა KORZG') ზედა

(ლაშქარად ELM') აწვევდეს (აწვევენ L, აწვივნეს M') KOG', EFIRZ H'N', LM', J'Z', აწვევდეს ლაშქარად (ლაშქართ L', ლაშქართა S') ინდოეთს DGQVF'K'L'Q'S'.

გ. „თქვენ მოდით გამოკაზმულნი, ვთქვა ხშირად სარაზმელისა, თქვენ] აწ KOG'; თქვენ... სარაზმელისა] მოვიდეს (-ნეს R) იგ (გა E) მოკაზმულნი ხშირად დასარაზმელისად (-ზმულად N', არ დასაზმელისად Z) EFIRZH'N'.

დ. გულ-მხიარული, მებრძოლთა ყოლ არ მოწყალე მზმელისა“.
გულ-მხიარული მებრძოლთა] გულ-მესისხლურად (-რა R) მებრძოლად EFIRZH'N'.

ამ სტროფის შემდეგ KOG'-სა და LM' ხელნაწერებში ჩამატებულია 1883¹ სტროფი — „ხანი გამოხდა დაწყეს...“

1884 სტროფის პირველ ტაეპში გამოიყოფა Ⴀ, მეორეში — Ⴁ და Ⴂ, მესამეში — Ⴃ და Ⴄ-ს ქვეყნუფი, მეოთხეში — HP' და სხვა.

- ა. ალღში ნახა მეფემან, ლაშქართა მუნ მოსრულისა, მუნ მოსრულისა] მიმართულისა ABCUXD'E'X'W'B².
- ბ. ანგარიზ-მიუხდომელი, ჰინდოეთს გამართულისა, მიუხდომელი] მიუხდომლისა (-ხთ- R) EFIRZH'N', M', მიუწდომლისა L; ჰინდოეთს გამართულისა] ინდოეთისა სრულისა DQVF'L'S'.
- გ. დროშისა მუნ ანგარიში იყო ზრო ამართულისა, მუნ] მის F'L'; მუნ... ზრო] ანგარიში (უანგარიშოს H'N') ქნეს (ქვენ E, — H'N') ზრო გრძელად (აღმა R) EFIRZH'N'. J'Z'.
- დ. ოცი ათასი დაწერეს ალშისა წარმართულისა.
დაწერეს] წერილი HP'.

1885 სტროფის პირველ ტაეპში ერთად არის ႠႡ, ცალ-ცალკეა Ⴁ, Ⴂ და თავისებურ რედაქციათა ნუსხები. მესამე ტაეპში Ⴃ-სთან ერთად არის KOG' და J'Z'. მეოთხე ტაეპში გამოიყოფა Ⴄ ჯგუფი და G თავის მიმყოლ ხელნაწერებთან ერთად:

- ა. ცხენ-კაცისა ანგარიში თვალვით ვერვის შეუგია;
თვალვით ვერვის] მართ: ვერვის ვერ HJKOTG'P', ველარავის (ველარ-ვის R, მართ ველარა E) EFIRZ, J'Z', მეცნიერთა ვერ H'N', ვერათ (ვერათ. V') ვერ (ვერა U'V') LM', U'V'V², ყოლ ვერა ვერ NA'.
- ბ. ჰინდოეთს მივა ხელმწიფე, სისხლთა ძებნა გაუგია;
ჰინდოეთს მივა ხელმწიფე] გაემართნეს ინდოეთით (-თად H', -ვეთსა J', -თზე R, -ვეთად N') FIRZH'N', KOG', J'Z'; ჰინდოეთს... გაუგია] გაემართნეს ინდოთ ზედა სისხლთა დაღვრა გაუგია E.
- დ. საქმე ყოვლი მით ძაბუნი რათმე დიდი აუგია.
მით ძაბუნი] ზაბუნ ქლში FIRH'N', ძაბუნად ქნეს E, საძაბუნო (-ნი T) TZ, ზაბუნ ქმნულნი (ქმნილნი Z') J'Z'.

ასეა თითქმის ყველა სტროფში: ხან ერთი რედაქციული ჯგუ-

ფი გამოიყოფა და ხან მეორე, ხან ერთი რედაქციის ქვეჩგუფი, ხან მეორისა, ხან კიდევ — ცალკეული ხელნაწერები. გამოყოფილ ხელნაწერებში თანხმობა (მსგავსება) იშვიათია. მაშინ როდესაც $\mathcal{C}$ -ს მხარს უჭერს ყველა სხვა რედაქცია მთლიანი სახით და ხშირად გამოცალკევებულ რედაქციათა ქვეჩგუფები, ან თითო-ოროლა მათი წარმომადგენელი ნუსხები. თვით $\mathcal{C}$ -ს თავისებურებანი კი ძალზე ცოტა აქვს. თანაც ეს რედაქციული ჩგუფი ყველაზე ერთიანი და მონოლითურია. მცირეზე მცირეა შემთხვევები, — და იგი უმეტესად გვიანდელ ნუსხებს ახასიათებს, — $\mathcal{C}$ რედაქციის ხელნაწერები თავის ჩგუფს შორდებოდეს და სხვა რედაქციის ნუსხებს ემთხვევოდეს.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში პოემის ხელნაწერთა ურთიერთმიმართება ხატოვნად რომ წარმოვსახოთ, $\mathcal{C}$ რედაქცია თავის თანმხვედრ რედაქციებთან ერთად წარმოგიდგება ხე-მცენარედ, რომლისაგან ძირითადი რედაქციული ჩგუფები, ქვეჩგუფები და ცალკეული ხელნაწერები დიდი და მცირე ტოტების მსგავსად გამოიყოფიან ზოლმე.

$\mathcal{C}$ რედაქციასთან განსაკუთრებით ახლოს არის $\mathcal{L}$ რედაქცია. არის შემთხვევები, როდესაც $\mathcal{C}$ და $\mathcal{L}$ რედაქციათა ნუსხები ერთად არის და თავისებურია, ან თითო-ოროლა სხვა ჩგუფის ნუსხებიც ემთხვევა. მაგალითად, ხატაელთა ამბავში 1786 სტროფის წინ სათაურია მხოლოდ ABCUXW'D'E', DQV ნუსხებში. ამ სათაურს არ იცნობს ამ ჩგუფთა გვიანდელი ნუსხები X' და F'L'S'.

წაკითხვები:

- 1781 ბ. შეგიგლესია/შეგიმოსია] შეგიბლესია ABCUXD'E'B², DQVF' L'S', L
გ. მუნ F'L'S'...] იქ ABCUXD'E'X'W'B². DQV, LM', N, Y, Z.
1782 დ. ქნეს/თქვეს] ყვეს (ჰყვეს F'L'X'B²) ABCUXD'E'X'W', DQVF' L'S', E, T, LM', N, Y.
1798 გ. ხატა/ხატათ] ხათა ABCUXD'E'X', DQVF'L', სხვათა S'.
1802 ბ. გვესაკვირველა/ესაკვირველა გველია/ელია] მესაკვირველა (-ელი XF'L', მე საკურველათ J') მე ღია ABCUXD'E'X', DQVF'L'S', E, J'Z'.
1812 დ. არცა თუ ჰქონდეს] ჰქონდეს (ჰქონდათ X') არცა თუ (—X, თუ არცა V) ABCUXD'E'X'W', DQVF'L'S', E (აღდ.).
1815 დ. მართალ ხარ] შეგცოდე (შემცოდე L, შეეცოდე X') ABCUXD'E' X'W', DGQVF'K'L'Q'S', LM', NA'U'V².
1817 ბ. აგრე დაგარჩინა] აქა მოგაწინა ABCUXD'E'X'W', DQVF'L'S', L.
დ. მონანულსა/შეცთომილსა] შეხვეწილსა ABCUXD'E'X'W', DQVF' L'S', LM', NA', J', R'.

- 1823 გ. ყველა/ზოგნი] ბევრი ABCUXD'E'X'W'B². DQVF'L'S'. E, LM', N, U'V'V².
- 1833 ბ. წითელ-ყვითლითა/წითელ-მწვანითა] შესამოსლითა ABCXD'E'X'W'B², DQVF'L'S'. E, L, A' (არ იცნ. U).
- 1853 გ. მიწამდის] მდებლად (სიმდაბლით U'V²) ABCUXD'E'X'W'B², DQVF'L'S', LM', A'U'V²; პირისა ქვე მდებლად დამდებარია] თავმდებლად მიწასა ქვე მდებარია GQ'.

ბევრად მეტი და მყარი ვარიანტებია ხვარაზმელთა ამბავში:

- 1879 ა. ვაზირთა ჰყადრეს ~ ABCUXD'E'X'W'B², DCQVF'K'L'Q'S'. LM', A'U'V', J'Z'.
- 1885 ა. მართ ვერვის ვერ/ველარავის] თვალით (თვლით GX, თვალთ K'Q') ვერვის (ვერავის G) ABCUXD'E'X'W'B², DGQVF'K'L'Q'S'.
- 1899 ბ. ზოგთა] მერმე (მემრე J', მერე S'B²) ABCUXD'E'X'W'B², DGQVF'K'L'Q'S'U', LM', J, NA', J'Z' (არ იცნ. Z).
- 1891 გ. როს ლაწენი QV...] ~ ABCUXD'E'X'W'B², DGF'K'L'Q'S'.
- 1892 ბ. დაგულსა/საბრძანებულსა] რებულსა ABCUXD'E'X'W', DGQVF'K'L'Q'S', კრებულსა B².
- გ. უბრძანა ინდოთა ეამს მოდით მოსწრაფებულსა] მოდითო გიბრძანებ (-ბძ- D, -ბთ- S') ლაშქართა (ლაშქართა X') შემოკრებულსა ABCUXD'E'W'B², DGQVF'K'L'Q'S'.
- 1897 გ. იღვა] იღვა ABCUXD'E'X'W'B², DQ (ჩამატებულია) VF'K'L'Q'S'. A'V', J'.
- 1904 ბ. ასრე გახდა მართვითა (ვითამცა J', შეექნა HJKOTG'P'. მწუხარედ FIH'N', რა ესმა U') ახლა (ახლად LM') გახდა მართ ასრე ABCUXD'E'X'W'B², DQVF'L'S', LM', NA'.
- 1907 გ. გაიკრას სკირდეს ხელობა] მისი წესია (წესი და ღ, R) ტრელობა (მტერობა J') ABCUXD'E'X'W'B², DCQVF'K'L'Q'S', J', R'.
- 1910 ა. მეტადრე/მეტად გლაზ/კვლა უფრო] მეტადლა ABCUXD'E'X'W'B², DGQVF'K'L'Q'S', E, J.
- 1924 ა. ერთი კაცი ფრიდონთანა გაგზავნა და] აწ ავთანდილ ფრიდონს კაცი (კაცნი DF'L'M'S') გაუგზავნა ABCUXD'E'X'W'B², DGQVF'K'L'Q'S', M'.
- ბ. შეიყარნეს მათი ნება დაიმართნეს/ორნივე სწორად გაემართნეს] შეიყარნეს (-ნენ J'X') იარაღნი (-ლი GB²) მოიმართნეს (-ნა J') ABCUXD'E'X'W'B², DGQVF'K'L'Q'S', J', M'.
- 1946 გ. ამბავი/სიმრავლე] ამარ ვა ABCUXD'E'X'W'B², DVF'L'S', ამართვა (ამართავა K') GK'Q'U', NV'V², ამრავა A'.
- 1949 დ. მისულა] მათით (მათის BX', მათ DVF'L'S', მით GK'Q'U') ABCUXD'E'X'W'B², DGQVF'K'L'Q'S'U', აქვთ მათ J (არ იცნ. Z).
- 1951 ბ. ხანი აღარ დაიყოვნეს აიყარნეს გაემართა] ხანს არ (რა D') ჰყოვნის (ყოვნის D'F'Q'S', ყოვნის L', ჰყვიან J') აიყარა (გაემართა

- ს) არას (აღარ J) ელის აღართა ABCUXD'E'X'W'B², DGVF'K' L'Q'S'U', J'.
- ბ. უკეთესი მეომართა] ფიცხლად (-ავ ლ, J') მათკენ გაემართა (საო-
მართა J') ABCUXD'E'X'W'B², DGVF'K'L'Q'S'U'J' (არ იცნ. ჯ).
- 1966 გ. აღარ (არსით FIR) აიგებოდა] არა (მისებრ V) არ (რა S'U') გეგ-
ბოდა ABCUXD'E'X'W'B², DGVF'K'L'Q'S'U', M', V'.
- 1969 ბ. შენ/თქვა] ჰე (ჰაი J') ABCUXD'E'X'W'B², DGVF'Q'S'U', E, J',
A'V'.
- დ. ლარნი] თავსა (თავი J') ABCUXD'E'W'B², DVF'L'S', J', ტანსა
GQ'U', -- X'.
- 1973 გ. რაზმის] ომსა (ომისა M', ომთა F'J'L'S', ომის GLVQ'U'V'V²)
ABCUXD'E'X'W'ბ², DGVF'K'L'Q'S'U', LM', J', V'V², E.
- 1980 გ. მათ] მართ ABCUXD'E'X', DVF'L'S', LM'Y', A'.
- 1982 გ. მათ] იგი ABCUXD'E'X'B², DGVF'L'Q'S'U', E, J'.
- 1984 ბ. თავადთა თავსა ტარიელ სწუვეტდის მედგრად] სწუვეტდის (-დით
F'L', სკრიდის GQ'U') თავთა (თავსა ლ) თავადებსა (-ბს B, -ბთა
E'X') ტარიელ არს (-J') ABCUXD'E'X'B², DGVF'L'Q'S'U', J'.
- 1985 ა. ფრიდონს და ავთანდილს ~ ABCUXD'E'B², DGVF'L'Q'S'U', T.
- 2000 დ. ზნესრულობით/ინდოთ მეფეს] ყოვლით (ყოვლის NJ'B², ყოვლისა
V') ზნითა (ზნით V', ფრითა J', გზითა B²) ABCUXD'E'X'B²,
DGVF'L'Q'S'U', E, NV', J'.
- 2001 ბ. იგი/ვინმე] სადმე ABCUXD'E'X'B², DGVF'L'Q'S'U', J'.
- 2003 ბ. მე მაშინ ვერსით] მაშინ არსადით (არსით არ E, არსაით GJ'Q'U')
ABCUXD'E'X'B², DGVF'L'Q'U'S', J'.
- 2004 დ. მრავალ-კეცითა] ცემა-ტკაცითა ABCUXD'E'X'B², DVF'L'; გ. დ.—
S'.
- 2006 გ. მე ყველა გამიგონია/მე ესე მამიგონია] ესე ვერ (არ V') გაგიგო-
ნია ABCUXD'E'X'B², DGVF'L'Q'S', M', V'.
- 2007 ბ. დასხდეთ... დამთმობლად/იყო... დამთმობლად] იყვნეთ (იყოთ
GQ'U', იყენით S') დამთმო-მჭდომლად ABCUXD'E'X', DGVF'
L'Q'S'U'.
- გ. მიუწთომლად/მიუწდომლად/შესაწყომლად] შეუუთომლად (-ცდ-
BCXD'E', შეუ- D) ABCUXD'E'X'B², DGVF'L'S'U'.

და სხვა.

ანალოგიური ვითარება არის გმირთა ანდერძებისა და გარდაც-
ვალების ამბებშიაც:

- 2042 გ. არავებ] არვებ (არვობ D') თუ (და B) ABCUXD'E'X', DVF'L'S',
M'.
- 2043 დ. დადგმა მომკალო] მე დამთმომ (დათ- D') კალო (მკალო F) ABC
UXD'E'X', DVF'L'S', F, M'.
- 2106 დ. და/გინდ] თუ ABCU, DD'F'L'S'X'F², FI, M'.
- 2111 ბ. ხმა მალდა] და მოსთქვამს ABCU, DVD'F'L'S'X'F², E, T.

რასაკვირველია, $\mathcal{C}$ და $\mathcal{Q}$ რედაქციათა ერთიანობა ამ მაგალითებით არ ამოიწურება. ჩვენ აქ ძირითადად იმგვარ შემთხვევებზე მივუთითეთ, როდესაც $\mathcal{C}\mathcal{Q}$ ერთად არის და თავისებურია. მსგავსად $\mathcal{C}$ რედაქციისაა, $\mathcal{C}\mathcal{Q}$ რედაქციების ერთიანი სახით ცალკე გამოყოფაც კირს, რადგან მათთაც ხშირად ემთხვევა $\mathcal{L}$, $\mathcal{D}$ და თავისებურ რედაქციათა ნუსხები. განსხვავება $\mathcal{C}$ და $\mathcal{Q}$ რედაქციებს შორის მცირეა და არსებითად განისაზღვრება იმ თავისებურებებით, რომლებითაც ისინი გამოიყოფიან როგორც დამოუკიდებელი რედაქციული ჯგუფები. ზემოთ კი ვნახეთ, თუ რა მცირე თავისებურებანი მოეპოვება როგორც ერთს, ისე მეორე ჯგუფს. $\mathcal{Q}$, როგორც ერთიანი რედაქციული ჯგუფი, $\mathcal{C}$ -ს შორდებოდეს და ემთხვევოდეს $\mathcal{L}$ ან $\mathcal{D}$ რედაქციას, — ამგვარი შემთხვევები ძლიერ მცირეა და თითქმის ყველა შემთხვევითი უნდა იყოს¹⁰⁴. სტროფული შედგენილობიდან აღსანიშნავია მხოლოდ 1919 სტროფი¹⁰⁵. როგორც ზემოთ იყო მითითებული, ეს სტროფი არ მოიპოვება $DGQVF'J'K'M'R'S'$ და $\mathcal{D}$ -ს ნუსხებში.

წაკითხვები:

1780,0 მეფის + ფარსადანის $DVF'L'S', KOG'$.

1790 ბ. თაემოხდელი] თაეშიშველი $DQVF'L'S', EFK'$.

1803 ა. ხმალთა ჩემთა ~ $DQVF'L'S', HJTP', FRZK'R'$.

1896 დ ლიმილით] სიცილით $DGQVF'L'S', FIR$.

1961 გ. მიუხდომია] მიუწომია (-წდ- GHI) $DGVF'L'K'Q'S', HJKOG', FIRH'N', J', U'V'V^2$.

1977 ბ. ჩამოხურვილი] ჩამოხურვილი (-ლნი FJR , ჩამხურვილები U') $DGVF'L'S', HJ, FIRH'N', A'J'M'U'V^2$.

1983 დ. ვიხმარნეთო] მოვიხმარნეთ $DGVF'L'Q'S', HJKOTG', LM', J', U'$.

1985 დ. დაეყარნეს] დაეყარნეს (დაუ- $V'V^2$, შემო- KOG') $DGVF'L'Q'S', HJKOG', R, LM', J', U'V'V^2$.

1991 გ. გარე შექნია] გარ (გარს V') შემოქნია $DVF'L'S', KOG', V'V^2$.

1994 ა. ჩრდილთა] ძირთა (ძირსა $DGHKOTG'Q'$) $B, DGVF'L'Q'S', HKOTG', ER, J', U'V'V^2$.

1998 გ. სამჭერ თქვენგან ~ $DGVF'L'Q'S', HJKTG'U'$.

2021 ბ. მნათობნი] ნათელნი $DVF'L'S'X', FIRH'N'$.

2057 ა. ყოველთა] ყოველმან $DVF'L'S'F^2, KOG'$.

¹⁰⁴ აქ მხედველობაში არ მიიღება $\mathcal{C}$ -ს სპეციფიკური წაკითხვები.

¹⁰⁵ ამჯერად საინტერესო არ არის აგრეთვე იოსებ თბილელის ის ანდერძი (სტრ. 2063¹⁻³⁴), რომელიც KOG' -ში $\mathcal{Q}$ -დან არის შესული.

2112 დ. წმინდალ] სრულად DVD'F'L'S'X', FIH'N'.

2122 დ. ღამამაგებულად] გამაზარებულად (გამაზარებ... R) DVD'F'L'S', FIR.

და კიდევ ამგვარი რამდენიმე წაიხილა.

მაშასადამე, ხელნაწერთა 4 ჯგუფი დამოუკიდებელი სახით 2 და 3 ჯგუფის ნუსხებთან მნიშვნელოვან რედაქციულ მსგავსებას არ ამჟღავნებს. ის ამ უკანასკნელთ გენეტიკურად უკავშირდება მხოლოდ 1-ს მეშვეობით, 2 რედაქციის ნუსხებთან ერთად.

ვფიქრობთ, ყოველივე ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ვეფხის-ტყაოსნის გაგრძელებებში 2 და 4 რედაქციები საერთო არქეტიპიდან მომდინარეობს და თითოეული მათგანი ამ არქეტიპის მეტ-ნაკლები განვითარების შედეგია.

2 და 4 იმდენად ახლოს არის ერთმანეთთან და მათ ცალ-ცალკე და ერთადაც 2 და 3 რედაქციებთან შედარებით იმდენად ნაკლები თავისებურებანი ახასიათებს, რომ შეიძლებოდა 2 და 4 ერთ რედაქციულ ჯგუფად წარმოგვედგინა და თითოეული მათგანი ქვე-რედაქციებად მიგვეჩინა, მაგრამ მაშინ დაიჩრდილებოდა 2 რედაქციის განსაკუთრებული ხასიათი, რომელსაც იგი სხვა ჯგუფებთან შედარებით ამჟღავნებს.

მეორე მხრივ, როგორც ზემოთ მოტანილ მაგალითებშიაც გამოჩნდა, ერთმანეთთან გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს 2 და 3 რედაქციები. მაგალითები:

1781 ბ. შეგიბლესია] შეგიგლესია (შეგილესია TXZ', შეგლესია JK') X', GQ', HJKOTG'P', EFRK', Z', R', შეგიმოსია INYZH'N'U'V'V'.

გ. იქ] მუნ HJKOTG'P'. EFIRH'K'N'. F'L'S'. GQ'. J'Y'Z'. R'. U'V'V'.

დ. ნისრით] მისრით (მისირით U') GQ'. HJKOG'P'. FZH'N'K'. J'. M'. U'V'V'.

1782 დ. ყვეს] ქნეს (ქმნეს H'N', ჰქმნეს J'U'V'V') GQ', HJKOG'P', IZH'N', J'Z'. R'. U'V'V', თქვეს (ჰქვეს R) FRK'.

1792 ა. ზახილით] ხმამალლად (-ლა Z) KOG', FRZK'.

ბ. წყალი] ცრემლი GQ', KOG', FRZK', J'. U'V'.

1796 დ. გვმართებს] გვარგებს (გარგებს H', გარგებთ N) GQ', KOG', FIR, LM', R', Z', U'V'V'.

1797 გ. გაკვირებულნი] შეშინებულნი (-ლი RK') KOG', FRZK', J'.

1798 გ. ხათა] ხატა GQ', HJTP', ERZ, J', R', ხატათ ELOYG'K', ხატაელთ IH', ხატელთა N', ხატელთ U'V', ხატთა K, ხატავეთ M'.

1810 ბ. უთზრეს] ჰადრეს (ჰადრეს G'H'N'Q') GQ'. HKOG'P'. E (აღლ.) FIRZH'K'N', R'.

1812 დ. ჰონდეს არცა თუ] არცა თუ ჰონდათ (-ლა FGI, -დეს KNOTZ

U'V', ქონდეს G', აქენდათ V') HJKOTG'P', FIRZH'K'N', GQ', NU'V'V', R'.

- 1810 დ. გული თქვენი ~ KOG', E (აღდ.) FIRZH'N'.
- 1815 დ. შეგცოდენე მართალ ხართ (ხარ ERZH'N') KOG', E (აღდ.) FIRZ H'N', J', R'.
- 1816 ბ. ვაზირი ზუთასი ~ KOG', EFIRZH'N', R'.
დ. მხურვალთა მდულარია (-ეა M') KOG', EFIRH'N', LM', J', R', V'.
- 1817 ბ. აქა მოგაწინა აგრე (ეგრე Z) დაგარჩინა (გაგაჩინა GK'Q', მოგარ-
ჩინა O) KOG', EFIRZH'N', NA'U'V'V', M', R'. ეგრეთ (ეგრე Q')
გაგაჩინა GK'Q' (არ იცნ. HJTP').
- 1823 ა. მათ ლაშქართა მახარობლად მახარობლად (მახაროილად K') მათ
(ით K') ლაშქართა KOG', FIRZH'K'N'.
- 1826 ბ. მკვერტლითა ნათლითა KOG', FIRH'K'N', J'.
- 1833 ბ. შესამოსლითა წითელ-ყვითლითა FIKOTG'H'K'N', წითელ-მწეა-
ნითა GHRZJ'M'P'Q'R'U'V'.
- 1853 გ. მდაბლად მიწამდის (-დე J', მიწაზედ E, მიწად HJTP') HJKOT
G'P', EFIRZH'K'N', J'.
- 1870 გ. მას ჩვენ KOG', FIRZH'K'N'; დაეაბარენით დაეაბარაღენით (და-
ეაბარაღენით KOG') GQ', HJKOG', FIRH'K'N', დაველოდენით J',
დავეაბაღენით V'.
- 1879 ა. კადრეს ვაზირთა ~ HJKOTG'P', EFIRH'N'.
- 1883 ბ. ლაშქრად ინდოეთს აწვევენ ინდოეთს (ინდოვეთს N', ინდოთა
KORZG') ზედა (ლაშქრად ELM') აწვევდეს (აწვევენ L, აწვევენ
M') KOG', EFIRZH'N', LM', J'Z'.
- 1885 გ. ჰინდოეთს მივა ხელმწიფე გაემართნეს ინდოეთით (-თად H',
-ვეთად N', -ვეთსა J', -თზე R, -თზედ KOG', ინდოთ ზედა E)
KOG', EFIRZH'N', J'Z'.
- 1888 ბ. მიხედეს მივიდეს მზღვარსა (ზღ- R, -თა KOG') შეუხედეს (შეუდ-
გეს J', მივიდნენ E) KOG', EFIRZH'N', J'Z'.
- 1891 გ. ლაწენი როს (რომ H'N') ~ HJKOTG'P', EFIRH'N', LM', J', V'.
- 1892 გ. მოღითო გიბრძანებ ლაშქართა შემოკრებულსა უბრძანა (უბძანა
R) ინდოთა (-სა J') ეამს (ეამ M') მოღით მოსწრაფებულსა (მო-
სასწრაფელსა M') HJKOTG'P', EFIRH'N', LM', A', J'Z', უბძა-
ნა ინდოთა ლაშქრითა (ლაშქარსა V') მოსწრაფებულსა U'V'V'.
- 1894, 1895 ~ KOG', EFIRH'N'.
- 1895 ა. ჰინდონი ხვარაზმს ქოს ტაბლაკებითა ხვარაზმს (ხვარაზმსა J')
ბუკ (ქოს R) ტაბლაკ დაბლაგებითა KOG', EFIRH'N', J'.
- 1899 ბ. გ. ~ KOG', EFIRH'N', J'.
- 1900 დ. მოექცნეს/მოეცეს/მოეგზნეს მოედნეს (მოედნენ E, მოედნენ
HJV', მოედნენ JP') HJTP', EFIRH'N', L, J', V'.
- 1904 ბ. ახლა გახდა მართ ასრე ასრე გახდა მწუხარედ (მართ ვითა EGK'
Q'V', შეექნა HJKOTG', შეექმნა G', ვითამბა J', რა ესმა U'V')
HJKOTG'P', EFIRH'N', GK'Q', J', U'V'V'.

- 1911 დ. იგი] უამი KOG', FIRH'N', J', ახლა HT, აწე V'; მეცა] ასრე (ასე H'J'N') KOG', FIRH'N', J', ჩვენცა M'U'V², მაზეც V'.
- 1923 ა. არ დავსწებთა] შემპირნეთა KOG', EFIRT (აღლ.).
 ბ. გვინდა ფეთა] მომპირნეთა KOG', EFIT (აღლ.).
 გ. ხანთა არ დავსცდეთა] ღლეთა (ღლენი FIR, ღრონი T) შემპირნეთა (მიმ- KOG', მემ- T, ვიმ- R, ეიმპირნოთა FI) KOG', EFIRT (აღლ.).
 დ. შევლისა და ნახვისათვის] ნახვისა და შევლისათვის KOG', EFIRT (აღლ.), (HN' თავისებურია; სტრ. 1923 არ იცნ. HJU'V').
- 1954 გ. შეიპყარისა] შეკარ (შეკარ H', შეკრა I, შეკრა N', მოკალ HJT) შეიპყარ (შეიპყრა IN') HJKOTG', FIRH'N', B².
- 1966 გ. არა არ ეგებოდა] აღარ (არსით FIR, არსად H'N') აიგებოდა HJK OTG', FIRH'N'.
- 1969 დ. თავსა] ღარნი (ღალნი V'V²) HJKOTG', EFIRH'N', LM', A', V'V².
- 1973 გ. ომსა] რაზმის (რაზმთა R, რაზმსა H') HJKOTG', FIRH'N'.
- 1974 გ. რაზმი ჰყავს და] რაზომი (რაზომ R) ჰყავს (ჰყავ R) HJKOTG', EFIR.
- 1980 გ. მართ] მათ HJKOTG', EFIRH'N', B², GQ', NU'V'V², J', Y'
- 1985 ა. ავთანდილ და ფრიდონს ~ HJKOG', EFIRH'N', J', V'V².
- 2003 ბ. მაშინ არსადით] მე მაშინ ვერსით (არსით HJR) HJKOTG', FIR H'N', NV'V², M'.
- 2004 დ. ცემა-ტყავითა] მრავალ კეცითა (კეცისა E) HJKOTG', EFIRH'N', GQ', NU'V'.
- 2111 ბ. და მოსთქვამს] ხმამალა (-ლად FI) GOXG'U', EFIR, ხმა... H.
 გ. ღიადი] მრავალი GHJTXU', FIRH'N'.
- 2112 გ. მღლად იზახდა ~ GHXU', FI[R]H'N'.
- 2114 ა. მებრძოლთა თქვენთა ~ OTG', FIRH'N'.

აი თითქმის ყველა შემთხვევა, როდესაც **ჴ** და **წ** რედაქციათა ნუსხები ერთმანეთს ემთხვევა და განცალკევებით დგას. როგორც ვხედავთ, სრული დამთხვევის მაგალითები იშვიათია. აქაც **ჴ**-სა და **წ**-ს ხელნაწერები საკმაოდ ხშირად თავ-თავიანთ ჯგუფებს შორდება და **ტჴ** რედაქციებს მიჰყვება. უფრო ხშირად ერთად არის FIRH'N' და KOG' ხელნაწერები. აშკარაა ისიც, რომ **ჴ** და **წ** რედაქციათა ამ მსგავსებათაგან ბევრი შემთხვევითი ხასიათისა არის.

როგორც ვნახეთ, **ჴ** და **წ** რედაქციებს ცალ-ცალკე ბევრად მეტი თავისებურებანი მოეპოვება, ვიდრე **ტ** და **ყ**-ს ცალ-ცალკე და ერთადაც. ვნახეთ ისიც, რომ, როცა გამოიყოფა (თავისებურია) ერთი რედაქცია, უმეტეს წილად მეორე და მესამე ემთხვევა **ტ** რედაქციას. რამდენადაც მეტი თავისებურებანი მოეპოვება **წ**-ს, თითქმის იმდენადვე მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებს **ჴ**-ს ხელნაწერები **ტ**-სთან და პირიქით. თუ ამ გარემოებას სათანადო ყურადღებას

მივაქცევთ და ვიანგარიშებთ, ვნახავთ, რომ $\mathcal{C}\mathcal{L}$ -სა და $\mathcal{C}\mathcal{D}$ -ს უფრო მეტი საერთო აქვს ერთმანეთთან, ვიდრე $\mathcal{L}\mathcal{D}$ -ს..

ამრიგად, სხვა რელაქციულ ჯგუფებთან ყველაზე მეტი საერთო $\mathcal{C}$ რელაქციის ხელნაწერებს მოეპოვება. თავის მხრივ თავისებურებანი მას ცოტა აქვს. როდესაც ერთი ან მეორე რელაქციული ჯგუფი გამოიყოფა, უმეტეს წილად $\mathcal{C}$ -სთან რჩება ერთი ან ორი რელაქცია სრული სახით, ან გამოყოფილი რელაქციის ქვეჯგუფი, ანდა კიდევ — ცალკეული ხელნაწერები. განსაკუთრებით ახლოს არის ერთმანეთთან $\mathcal{C}$ და $\mathcal{V}$ რელაქციები. ერთმანეთთან გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს $\mathcal{L}\mathcal{D}$ რელაქციებიც, მაგრამ ისე არა, როგორც $\mathcal{C}\mathcal{V}$; $\mathcal{C}\mathcal{L}$ -სა და $\mathcal{C}\mathcal{D}$ -ს უფრო მეტი საერთო აქვს ერთმანეთთან, ვიდრე $\mathcal{L}\mathcal{D}$ -ს.

ასეთია ვეფხისტყაოსნის რელაქციათა ურთიერთმიმართების ზოგადი სურათი გაგრძელებების მიხედვით.

· ვ ე ფ ხ ი ქ რ ო ბ თ, ე ს ი მ ი ს მ ა ჩ ვ ე ნ ე ბ ე ლ ი ა, რ ო მ ვ ე ფ ხ ი ს ტ ყ ა ო ს ნ ი ს გ ა გ რ ძ ე ლ ე ბ ა თ ა თ ა ვ დ ა ბ ი რ ვ ე ლ ი ტ ე ქ ს ტ ი უ ფ რ ო $\mathcal{C}\mathcal{V}$ რ ე ლ ა ქ ც ი ა თ ა ნ უ ს ხ ე ბ შ ი ვ ე ძ ი ო თ, ვ ი დ რ ე $\mathcal{L}$ და $\mathcal{D}$ რ ე ლ ა ქ ც ი ე ბ შ ი.

ამასვე ადასტურებს ხელნაწერთა სხვა მონაცემებიც.

დავიწყოთ იმით, რომ, როგორც $\mathcal{C}$ რელაქციის განხილვისას იყო აღნიშნული, $\mathcal{C}$ -ს ნუსხებში უფროა დაცული ძველი ორთოგრაფია, ვიდრე სხვა რელაქციის ნუსხებში. ასევეა გრამატიკული ნორმების მხრივაც. ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში არაერთი შემთხვევაა, როდესაც ძველი ქართულის ნორმები, რომლებიც $\mathcal{C}$ -შია დაცული, სხვა რელაქციის ნუსხებში შეცვლილია. ასეთია, მაგალითად, სახელობითში დასმული წარიანი მრავლობითის ზმნასთან შეთანხმება, „მცა“ ნაწილაკის ფუნქცია, კავშირებითის წარმოება და ა. შ. ნიმუშისათვის მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი:

1781 ა. შოახ-ნ-ეს იგი ვაჟარ-ნი და მათი უხუცესია.

ასეა $\mathcal{C}\mathcal{V}$ რელაქციათა ძველ და ზოგიერთ სხვა რელაქციის ნუსხებში. $\mathcal{L}$ და $\mathcal{D}$ -ს ძირითად ნუსხებში, სახელდობრ, GQ' , $HJKOTG'P'$, $EFRZH'K'N'$, J' , V^2 , R' , $X'B^2$ -ში არის „მოასხეს“ (I-შია „მოასხნეს“, N-ში — „მოახსენეს“). მაშინ როდესაც, „ვაჟარი“ მხოლოდით რიცხვში არის მხოლოდ E და Z' ხელნაწერებში.

1789 ა. რა ვაჟარმან ესე სიტყვა თქვა საქმენ-ნი გააქვლად-ნა.

$\mathcal{L}$ რელაქციის ნუსხებში „საქმენი“-ს ნაცვლად არის მხოლო-

ბითი რიცხვის სიტყვები: KOG'R'-ში — „და საქმე“, LTM'Z'-ში — „და სიტყვა“, P'-ში — „სიტყვა“. ზმნა „გააკვლავდა“ მხოლოდ რიცხვში კი არის მხოლოდ JTM'-ში.

1805 გ. მოეგებენ მხარ-დაკრულ-ნი, მათ წინაშე მოასხმიდეს. მოაგებეს EFGHJTP', მოაგებდეს K', მოეგებეს Q'; -დაკრულა GQ'U', დაკრულა T.

1812 გ. ტარიელ გაწერა: „ნუ იქოთ“, მისცნა საქმისა ნანან-ნი.

GQ', F'L'S', HJKOG'P', EFIRZH'N', N, M', R', U'V'V² სელ-ნაწერებში არის „მისცა“, მაშინ როდესაც ზმნა მხოლოდ რიცხვში მხოლოდ რამდენიმე ხელნაწერშია: ნანია FIZE'H'J'N' (E-შია „ნანები“).

1829 ა. რა ნახ-ნა ხას-ნი, ვაზირ-ნი ფლასითა დამოსილ-ნი ა.

ნახა U. DQVF'L'S', GQ', HJKOTG'P', EFIRZH'K'N', J', R', U'V'.

როგორც ვხედავთ, ზმნა ნარიანი ფორმით არის ო-ს ძირითად ნუსხებში და სხვა რედაქციის რამდენიმე ნუსხაში. თითქმის ყველა სხვა რედაქციაში იგი წარმოდგენილია ნ-ს გარეშე. მაშინ როდესაც შესაბამისი ორი პირდაპირი დამატება „ხასი“ და „ვაზირი“ მხოლოდ ბითი რიცხვის ფორმით მხოლოდ რამდენიმე ხელნაწერშია:

ხასნი ხასი E, სხვანი L, ხანის H'N'; ვაზირი E; დამოსილია HIZP'U'V'.

1843 ა. თვით ორნივე ერთგან მსხდომ-ნი ნახ-ნეთ, მზეცა ვერა სჯობდეს.

მსხდომთა GQ', მსხდომი JRZJ'; ნახეთ EJLTUXWE'F'J'L'M'S' U'V'V²X', ენახე FIRZK', ნახეს HKOG'P', ნახო GQ'.

1844 ა. ავთანდილ და ფრიდონიანთვის ორ-ნი ტახტ-ნი დაამზად-ნეს. ტახტი FGHIKOTZG'J'K'M'P'Q'U'V'V², დაამზადეს FGHIZJ' K'P'Q'.

ამ სტროფში კი სარიტმოდ სიტყვები ყველა ნარიანია (დაამზადნეს, უღიადნეს, რა დაბადნეს, გაუცხადნეს).

1863 დ. ავთანდილ მიჰხდა არაბეთს, ნახ-ნა არცუდ-ნი კირ-ნი.

ნახა GQ', HJKOG'P', FIRK', J', R', U'V'V².

პირდაპირი დამატება კი ყველა ხელნაწერში არის ნარიანი მრავლობითის სახელობით ბრუნვაში (მხოლოდ J-შია „ჭირები“).
და სხვა.

ასევეა ხვარაზმელთა ამბავშიაც:

1879 გ. ჩვენ მოგვეწონ-ნეს თათბირ-ნი ევ შენ-ნი შენაგონ-ნი.

მოგვეწონა (-ნეს RZ) თათბირი ევ თქვენი GK'Q', HJP', EFIRH'N'...

სარიტმო სიტყვები კი ამ ხელნაწერებში ყველა წარიანია.

1909 ბ. ჩვენზედა ს პ ა ნ ი ი ხ მ ა რ - ნ ა , რაცა ალაში უბია.

იხმარა (ახმარა U'V²) B², HJKOTG'P', NU'V², M', J'.

ამ ხელნაწერებში პირდაპირი დამატება წარით არის წარმოდგენილი.

1924 დ. მათ ორთავე ხელმწიფეთა პირ-ნი მზეებრ იწაღმართ-ნეს.

პირი B², DQVF'L'S'. GQ', HJ'OTG', EFRH'N'. J'. M'. U'V².

აქაც ყველა ხელნაწერში ზმნა წარიანია.

2002 ა. ზვარაზშა წყნარ-ნი სიტყვან-ი თქვენ-ა ბრძენთა სიტყვარიგისა.

„სიტყვანი“ წარით თითქმის ყველა ხელნაწერშია (მხოლოდ GHQ'U'-შია „სიტყვები“). მსაზღვრელი „წყნარნი“ და ზმნა „თქვნა“ ლ-სა და ზ რედაქციის ნუსხებში უწაროდია:

წყნარი X'. GQ'U'. V. HJ. ERH'N'. N. M'; თქვა GQ'U'. VS'. HJKOTG'. EFIRH'N'. NV'. M'.

2012 გ. ამა ომთა მოარჩი-ნენ, არ უობლენ წერილ-ნი ძე-ნი.

მოარჩინე D'E'X', DVS'. GQ'U'. HJKOTG'. EFIRH'N'. მარჩინე F'L'; უობლე X', JKOG'. EFIRH'N'. Q'U'.

მსგავსი შემთხვევები არის გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებშიაც:

2025 ა. ამა მოგესმენ-ს სოფლისა საქმე-ნი თავით ქვენამდი.

ყველა ხელნაწერში იკითხება „საქმენი“ — მრავლობითის ფორმით. ზმნა კი ლ-სა და ზ-ს ნუსხებში შეცვლილია:

მოგესმის F, მოგვესმის I, მოგესმას H'N', მოგესმას GQ', მოგვესმა HJU'.

2034 დ. წყულმან, ნახეთ, რა მიყო, ძმა-ნი არ მაძმნა, და რა მად.

აქ ლ რედაქციის ნუსხებიდან HKOG'M'-ში იკითხება „მაძმო“, მაშინ როდესაც ამ ნუსხებში არის „ძმანი“. GJQ'U'-ში კი ორივე სიტყვა მხოლოდითია — „ძმა აღარ მაძმო“ და სხვა.

საერთოდ, წინა თავებთან შედარებით გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებს არქაული ელფერი ნაკლებ დაჰკრავს და ამ ნაწილში ენის სიძველე-სიახლის თვალსაზრისით ხელნაწერებს შორის სხვაობაც ნაკლებია.

ლ და ზ რედაქციათა რედაქტორთათვის რომ უცხოა წარიანი მრავლობითის სახელობითში დასმული ობიექტის ზმნასთან შეთან-

ხმების შინაარსი, ეს კიდე უფრო კარგად ჩანს კავშირებითის ფორმებთან:

ტარიელი უთელის რამაზს:

1809 დ. მე ჩაბალახად გახმარ-ნ-ე, რაცა გიმუზარადიან.

გახმარებ FIH'K'N', გახმარო GHJLTM'P'Q'U'V'V', გახმარე NX', გახმარეფ J'.

ხვარაზმშა ინდოელების მიმართ იმუქრება:

1877 გ. ამოვსწყვიტ-ნ-ეთ, დავარბივ-ნ-ეთ, ვბოცდეთ, ვსცევდეთ ვითა ხიდთა.

ამოვსწყვიტოთ (-ეწ- EO, -ლოთ TG') დავარბიოთ (დავერივნოთ R) HJKOTG'P', EFIRH'K'N'.

ვაზირები ხვარაზმშას ეუბნებიან:

1880 ა., ბ. თუ ბრძანოთ, აწვე გავგზავნოთ ყოვლგნით ლაშქრისა მხმობელი, ვიხმ-ნ-ეთ ხვარაზმთა ლაშქარ-ნ-ი...

ვიხმოთ JKOTG', LM', NU'V'V', უხმოთ EFIRZH'J'N'Z', ვიხმოთ G.

გამოჯანმრთელებულმა ტარიელმა

1959 გ., დ. პირი ქნა ხვარაზმელთაყენ, მივა არ დაუშრობელი:

„დავხოც-ნ-ე ჩემ-ნი მებრძოლ-ნი, სისხლ-ნი ვქნ-ნ-ე დაუშრობელი.

დავხოცო (-ვპხ- G) GK'Q'U', HJKOG'; ქნა (ვპქნა G) GK'Q'. KOG'; სისხლი ვქნნე დაუშრობელი] არის გულითა მწყრომელი HJTM'.

ტარიელი თავის ანდერძში წერს:

2025 გ., დ. რაგესმ-ნ-ეს ძნელ-ნი ანდერძ-ნი, ლაწეთა ტირილით ქვენამდი, ყურად იხვენი, რაცა ვთქვა...

გესმას G, გესმათ H, გესმნესთ H'N', გესმეს M'; ძნელი (-ლნი I) ანდერძი FGHIOVG'M'Q'U'.

დასხვა.

„ღ და ო რედაქციათა ნუსხებისათვის ასევე გაუგებარია „მცა“ ნაწილაკით კავშირებითის წარმოება:

1974 ა., ბ. ჰკადრა ვაზირმან: „მეფეო, ხარ ომსა კარგად ჩვეული;

რამცა ვიცოდი მე თქვენგან უკეთე გამორჩეული?“
ვიყოლე GQ', HJKOTG', EFIRH'N', Y'.

„ღ და ო რედაქციათა ნუსხებში გარკვეული ცვლილებები გამოუწვევია ტმესს:

- 1788 გ. ოტასა ხანსა გა-ვე-ს-ძ-ლო დება სახმითა გზნებისა.
გავეძლო GQ', გავსძლო FHIKOTP', გავსძლო Z, გავსძლო LG'
K', გავეძლო V, გასძლო S', გაუძლო H'N', განაძლო R. გას-
ძლდებისა J'.
- 1805 დ. აიზიდნეს; „ვისინი ხართო?“ — ჰკითხეს ხანსა და-რ-ე-ზ-მ-ი-დ-ეს.
ღარაზმიდეს EXD'W', არ (არა V²) დაზმიდეს (დაზმიდნეს J) FGJ
KLORG'J'K'M'Q'U'V'X'V², არა ზმიდეს Z; ოტას ხანსა ზმი-
დეს HTP'.
- 1864 გ. მის თანა ტახტზედ და-ე-ე-ჭ-და, ილხინა მკერეთა ლხენამან.
ზედ დაჭდა E, დაუჭდა FGIKLNORZK'M'Q', დაისეა U'V'V²;
მასთანვე დაჭდა ტახტზედა (ტახტსავე JT) HJTP'.
- 1971 ბ. გედინოს სისხლთა ნაქადი, და-ე-ა-გ-ე-ყ-ენ-ოს მორევით.
და დაგეყენოს FIH'N'.

ცვლილებები გამოუწვევია ამგვარ ფორმებსაც:

- 1913 ა. კვლა ფ რ ი დ ო ნ ი ს ა ს გაგზანეს...
ფრიდონთანა HJKOTG', R.
- 1963 ა. მივიდა მახარობელი წინაშე მისთა ძმოხილთა.
მათთა HJKOTG'. და სხვა.

ანლოგიური ვითარებაა სხვა წაკითხვების მიხედვითაც. ძველი, უცხოური, ძნელად გასაგები და საჩოთირო შინაარსის სიტყვები და გამოთქმები, რომლებიც Ⴀ-სა და ზოგიერთი სხვა რედაქციის ნუსხებში დასტურდება, Ⴀ, Ⴁ-სა და ზოგჯერ Ⴃ რედაქციის ნუსხებში შეცვლილია უფრო გავრცელებული და ადვილად გასაგები სიტყვებითა და გამოთქმებით. რთული წაკითხვები შეცვლილია მარტივით. სტილისტურ ცვლილებათა მიზეზი და ხასიათი იმდენად ნათელია, რომ იგი ვარიანტების უბრალო გაცნობითაც მისახვედრია. გავეცნოთ ზოგიერთ მათგანს:

1780 ა. ქელსა ზელა გარ დამოდგა მერად დიდი ქარავანი.

ხაზგასმული სიტყვა, რომელიც Ⴀ Ⴃ რედაქციათა და ზოგიერთ სხვა ნუსხაში იკითხება, Ⴀ, Ⴁ და სხვა გვიანდელ ნუსხებში შეცვლილია გავრცელებული ფორმით — „გარდმოადგა“.

1781 ბ. უბრძანეს: „ვინ ხართ, შავითა რად ტანი შეგიბლესი ა.“

აქაც, ეს იშვიათი სიტყვა Ⴀ, Ⴁ და ზოგიერთ სხვა ნუსხაში შეცვლილია საყოველთაოდ გასაგები სიტყვებით — შეგიგლესია /შეგიმოსია/ შეგიღებია.

1783 ბ. მათ ჰქადრეს: ზეცი თ მოსრულა ჰინდოეთს რისხვა ზეცისა ა.

ჩანს, HJTP'-ის რედაქტორს არ მოსწონს ინდოეთზე ზეციდან

ზეცის რისხვის მოსულა და ტაეპს ასწორებს ფორმითა და შინაარსით უფრო „გასაგები“ და „მისაღები“ სიტყვებით: „მათ თქვეს: ინდოეთს მოსულა რისხვა მართ ჯოჯოხეთისა“.

1786 გ. თვითა მოკვდა უბედური, მართ საცოცხლოდ არად ვარგა.
მართ საცოცხლოდ] სასიცოცხლოდ (-ოთ W'Y') GRM'Q'X'W'Y',
არად] აღარ GHJJ'P'Q', არას IH'N'R'Z'...

1787 გ. ორნივე წახდეს, პოვნალა მათი არს აწ საგებნელად.

„საგებნელად“ (=საეგებიოდ) — ეს ხელოვნური, თუ დიალექტური ფორმა, რომელიც Ⴀ და Ⴁ-ს ძველ ნუსხებში დასტურდება, Ⴀ, Ⴁ-სა და სხვა ნუსხებში შეცვლილია გასაგები სიტყვებით:

საგონებლად E, ძნელია მგნებლად R, საძებნელად HJNTZF'L'X'Z'P'B',
მოსაძებნელად J', საძაგელად I, ძნელად FGKLOG'K'M'Q'R'S'U'V'V².

და სხვა.

1788 ბ. ვად შეიცვალა ჰინდოეთს ხმა ქოს-წინწილთა ებნისა.

ვად შეიცვალა] შავად (ავად S') შესცვალა FGIKLORYF'G'H'J'
K'L'M'N'Q'R'S'U'V'V².

1792 ბ. მოეპხეო შენთვის, მამაო. შეილი ყოველთა უარე.

მოეპხეო] მოვეხო L, მოვეო Z, მოეპყვეო HTYF'H'L'N'S', მოეპყვე მე KO, მოპყვე მე Z', მე მოეპყვე (მოეპყვე V'V², მოეყვედ U', მოეყვეთ Q') GQ'U'V'V², მოეპყვეო (მოეყვეო X', მოეყვედ J') JP'J'X', მოეპყვედები R', მოეპყვე FK', მოეყვეთ G'.

1795 დ. მაგრა ექმნეს სულსა მღებელ. კათალიკოს-მაწყვე-რელად.

სულსა მღებელ] სულის მღებლად (მღვრელად J') FGIJKORE'G'
J'K'Q'R'Z'U'V'V², სულ მღებლად (დამღებლად H', დღებლად N') EHLTH'M'N'P'; კათალიკოს] დაჩუმებულ (დამჩუმებულ N') H'N'; მაწყვერელად] მაწყველელად R, მაწყვერელად B², მაწირელად HJP', მაწყნარებლად E', მაწურელად G'M', მიწვე-ველად I', არ ცრემლ მყრელად H'N'.

1805 გ., დ. მოაგებნეს მხარ-დაკრულნი, მათ წინაშე მოასხმიდეს, აიზიდნეს; „ეისინი ხართო“ — ჰკითხეს, ხანსა და-რე-ზმიდეს. აიზიდნეს] შეუზახეს G, დაიზახნეს L, დაუძახეს M', იზახნიდეს U, მათ უბრძანა (-ნეს U'V'V²) KOG'U'V'V².

1818 ბ. ვით ნინეველნი, ისხემდეს თავსა მტვერსა და ნაცარსა.

ნინოელნი (-ნიც F'L', ნინოველნი S') ERF'L'R'S', ნინეოლნი I, ნინაველნი (ნინაელნი Q) GKNOQV, ნინელნი Z, ნინველნი U', ნანეველნი X'.

საკვირველია, მაგრამ ფაქტია, რომ ამ ხელნაწერთა გადამწერებს თუ რედაქტორთ ეშლებათ ძველად საკმაოდ გავრცელებული . ეს ბიბლიური სიტყვა.

1820 გ. წალმავე წაგრეს საქმესა, რაცა უკულმა სთულია.

სთულია] რთულია (სრთულია J) EFHIJRTVF'H'J'L'N'P'R'S'.
თუ ლია X.

ა. შანიძის განმარტებით, „სთული“ ვნებითი გვარის მიმღეობაა სთვლა (ვართავ, სართავი, ნართი) ზმნისაგან. იგი ძველი ფორმაა¹⁰⁶.

1821 გ. თავები დახსნეს სიკვდილსა, სიცოცხლე ამისმიერეს.
ამის-] ამირ E, იმის V, ამით FIR, მათი H'N', იმედ M'R'; -მიერეს] მიაჩნს EKORZG'M'V', იერეს R; სიცოცხლე ამისმიერეს] ამით ცოცხალთა იარეს GK'Q', არ მკედართა მიეზიარეს (მია- J) HJTP'.

აღ. ჭინჭარაულის ახსნით, „ამისმიერეს“ ნიშნავს მისეულად, მისმიერად, მის მიერ ნაჩუქრად ჩათვლას, მიჩნევას (ვამისმიერებ, ამისმიერებ, ამისმიერებს)¹⁰⁷.

1829 ბ. კვლა დაიზახნა ტარიელ უფროსნი დანაკივლია.
უფროსნი დანაკივლია] ცუდად ცოცხალსა მივლია HJKOTG'P'.

1832 ბ. იტყვის, თუ: „ცეცხლი დამევსო ცხელი, აწ დამწვა მე ნელმან-
ცხელი აწ] აღარა GQ'; ცხელი აწ დამწვა] ქარმან მაჰქროლა HJKOTG'P', ცეცხლი რომ მელღ V'.

1833 ბ. შესამოსლითა დაგაგდე, აწ შაოსანსა გხედაო.

„შესამოსლითა“ არის C და Q რედაქციითა ნუსხებში. სხვებშია „წითელ-ყვითლითა“ და „წითელ-მწვანითა“.

თავისთავად ცხადია, ამ კონტექსტში თავიდან „წითელ-ყვითლითა“ ან „წითელ-მწვანითა“ რომ ყოფილიყო, „შესამოსლითა“-დ არ გადაკეთდებოდა. გარდა ამისა, ირკვევა, რომ შემოვსა სამ-გლოვიარო ჩაცმულობის საპირისპიროდ დამახასიათებელი გამოთქმა ყოფილა ხატაელთა ამბის ავტორისათვის. შდრ.: „დედოფალმან შეიმოსა, შავი ძაძა აიხადა“ (1840,1).

1852 ა. სრულნი ჰინდონი ავთანდილს და ფრიდონს ღმრთად ხადოდიან.
ღმრთად] მწედ* (მწეად Q) CDGQVWF'J'L'Q'S'Z', მეფედ HJK OTG'P', მხსნელად FIK', მხნელ RZ.

გფიქრობთ, აშკარაა, ეს ვარიანტები გაჩენილია იმის გამო, რომ ამ ხელნაწერთა რედაქტორებს არ მოსწონთ მეფის, ადამიანის ღმრთად მოხსენიება. ანალოგიური შემთხვევები უხვად არის სა-

¹⁰⁶ ეფთხისტყაოსნის საკითხები, გვ. 118.

¹⁰⁷ აღ. ჭინჭარაული, ერთი გაუგებარი ადგილის გამო, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 8/X—1965 წ., № 41, გვ. 2.

* როგორც ზემოთ მივუთითეთ, C-ში თავიდან იყო „ღმრთად“.

კუთრივ ვეფხისტყაოსანში. ც. კარბელაშვილს აქვს ნაჩვენები, თუ ვეფხისტყაოსანში მეფის იზოთეოსის (ღმერთთან გათანაბრების) ამსახველი სიტყვები და გამოთქმები, რომლებიც უფრო *℣* რედაქციის ნუსხებშია წარმოდგენილი, როგორ არის შეცვლილი სხვა რედაქციათა ნუსხებში¹⁰⁸.

ხვარაზმელთა ამბიდან ყურადღებას იპყრობს შემდეგი წაკითხვები:

1876 ა. ესმა ხვარაზმას ამბავი ესე *ჰინდოთა* სენისა.

ხაზგასმულ სიტყვებში ტარიელის ავადმყოფობა იგულისხმება. ტარიელი იყო დასნეულებული და არა მთელი ინდოეთი. ეს კი ამ წინადადებაში ნათლად არ არის გამოთქმული. ამას გამოუწვევია ვარიანტი:

ესე *ჰინდოთა* ტარიელ მწოლი *FIH'N'*.

ოლონდ, თუ პირველი წაკითხვისას შინაარსი იყო ბუნდოვანი, ამ გასწორებით წინადადება გაუმართავი.

როდესაც ხვარაზმელების შემოსევას გაიგებს, დასნეულებული ტარიელი ამბობს:

1890 დ. დამწარდა სიტკბო სოფლისა მე ასრე გაგონებულსა.

ამ სახით წინადადება ბუნდოვანია. მისი მიზანი ის არის, რომ ტარიელს ათქმევინოს: დამიმწარდა ამ სოფლის სიტკბოება, როდესაც ხვარაზმელთა შემოსევა გავიგონეო. ამ აზრის გამოხატვას განსაკუთრებით ხელს უშლის გამოთქმა „მე ასრე“.

ℒ და *℞* რედაქციათა რედაქტორებს არ მოსწონთ მოცემული სტრიქონი და ასწორებენ მას. *ℒ*-ში შეცვლილია ცალკეული სიტყვები და ისიც სხვადასხვაგვარად: *HJTP'*-ში „სოფლისა“-ს ნაცვლად იკითხება „ყოველი“, ხოლო „ასრე“-ს ნაცვლად — „ამის“. მივიღეთ:

დამწარდა სიტკბო ყოველი მე ამის გაგონებულსა.

ამ ცვლილებებით, უფრო „ასრე“-ს „ამის“-ით შეცვლით სტრიქონი ბევრად ნათელი გახდა.

KOG'-ში „მე ასრე“-ს ნაცვლად იკითხება „ლალსა ბრძნად“. ამ ხელნაწერთა რედაქტორს მტკივნეული ადგილი კარგად შეუ-

¹⁰⁸ მ. კარბელაშვილი, მეფის ღმრთისწობის იდეის შესახებ ვეფხისტყაოსანში, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1971, № 2, გვ. 21—32.

ნიშნავს, მაგრამ ოპერაცია წარმატებით ვერ შეუსრულებია: ამ ცვლილებით აზრი კიდევ უფრო ბუნდოვანი გახდა.

F'L'-ში „გაგონებულსა“-ს ნაცვლად წერია „გამონებულსა“. FIRZH'N' ხელნაწერებში მთელი სტრიქონია შეცვლილი. არის:

აწ გნუევე (გნუევე Z, გნუევი H'N') ომსა ლაშქართა მათთვის (მათთვის R, მისთვის Z) არ დაზარებულსა.

ეს სტრიქონი B-ს რედაქტორს უცვლელად გადმოუტანია 1892 სტროფიდან, სადაც ის ყველა რედაქციის ხელნაწერში მეოთხე სტრიქონად იკითხება, ოღონდ ამ უკანასკნელ რედაქციაში ოღნავ შეცვლილი სახითაა:

თქვენ გნუევე იმათ (გნუევი იმათ H'N') შებმასა და არცა დაზარებულსა F'IH'N'.

R-ში 1890 სტროფი არის 1889-ის წინ; ბოლო ტაეპად კი გამოყენებულია 1893 სტროფის პირველი და 1892 სტროფის ბოლო ტაეპებისაგან შედგენილი თავისებური ტაეპი:

მსწრაფლ შეიყარნეს, მოვიდნეს, არ გვანდა დაზარებულსა.

უფიქრობთ, ყოველი მხრიდან ჩანს, რომ განხილულ სტრიქონს პირველადი სახით იძლევა C 4 რედაქციათა ნუსხები, სხვები კი შემდგომი სწორების შედეგია.

1892 ბ. კაცი გაგზავნა ყოველგნით, ბრძანება მისცა რეზულსა.
რებულსა] დაგულსა EFIRH'N', LM', A'U'Z'V², დგომილსა J',
კრებულსა B²; ბრძანება მისცა რებულსა] მან მისსა საბრძანებულსა
HJKOTG'P', და მისცა ბრძანება გულსა V'.

1895 ა., დ. წინ მოეგებნეს პინდონი... რაზმითა მრავალ-ეცითა.
მრავალ-ეცითა] მეტად გრძელითა EFIG'N', J', დიად სქელითა
R, მრავალ ფერითა K'.

საყურადღებოა, რომ R-ის წაკითხვა შინაარსობრივად იგივეა, რაც ძირითადი ტექსტისა.

1898 გ. თუ ნახვ მისთა ნაკრავთა, საამ, როსტომ გეგონების.
საამ... გეგონების] სამ (სმა J', იგი F'IH'N')... მოგეგონების (მოე-
J', შენ გეგონების R) GQ', OG', EFIRH'N', საამ როსტომ] თამ-
თანისი (-სა U', -ის V², -სგან V', მთა მისა M') LM', U'V'V².

1899 ბ. დია დახოცეს ორთავე ჩაბალახ-ჭაქე-უქაფონი.
დიადი მოკედა ორგნითვე ჭაქე-ცმულნი არ უქაფონი HJKOTG'P';
ჩაბალახ] მუზარად EFIRH'N', J'; უქაფონი] ქაფოსანი ELVJ'M',
საქაფონი FIRA'U'V'; ჭაქე უქაფონი] ზედან მკაფონი H'N'.

აქ **ჴ** და **ბ** რედაქციათა ნუსხებში სხვადასხვაგვარად არის გასწორებული **ტ** **ჴ**-ს ტექსტი. ჩანს, **ჴ**-ს რედაქტორს არ მოსწონს გამოთქმა „დია დახოცეს ორთავე“. **ბ**-ში ეს დატოვებულია. ეტყობა, არც **ჴ**-სა და არც **ბ**-ს რედაქტორი საბრძოლო საქურვლად არ თვლის ჩაბალახს. პირველს სულ ამოუღია იგი, მეორეს შეუცვლია „მუზარადით“. **ტ** **ჴ**-ს ტექსტში ლაპარაკია, რომ დაიხოცა შეუჭურველი, უქაფო მებრძოლები. **ჴ**-სა და **ბ**-ს რედაქტორებს ალბათ აწუხებთ, რატომ უნდა ყოფილიყვნენ ან ერთი ან მეორე მხარის მეომრები ქაფის გარეშე. ამიტომ ორივე ასწორებს, ოღონდ, როგორც მოსალოდნელი იყო, — სხვადასხვაგვარად. **ტ** **ჴ**-ს სიტყვა „უქაფონი“ შემორჩა **ჴ**-ს ნუსხებს.

1904 დ. ლბინი მოსძულდა, არ უჩნდა ჩანგ-ბარბით და ნა ცემული.
უჩნდა] უნდა (უნდა არც F) FIH'N', G'F'L'S'; ბარბით და ნა]
ბარბითი (ბაბრითა N') FIH'N'.

E მიჰყვება ხელნაწერთა უმრავლესობას, R-ში ეს სტროფი არ არის.

1905 გ. ჰხოცდეს, სწვიდეს და არღვევდეს...
არღვევდეს] არბევდეს EFIRH'N', J', U'V².
დ. აქა არ გამოუღიანა...
გამოუღიან] გამოართვიან HJTKG'P', M', მიიღებდიან H'N'.

1930 დ. სამნივ ერთად შეიყარნეს, მათთა მკერეტთა დაადნობდეს.
ლაპარაკია ტარიელის, ავთანდილისა და ფრიდონის ინდოეთში, ტარიელის კარზე საზეიმო შეხვედრაზე და არა საბრძოლო შეკრებაზე. **ჴ**-ს რედაქტორს ეს ვერ გაუგია:

მკერეტთა] მტერთა GHJK'Q, მბრძოლთა KOG'.

1931. ბ. აღარ მთვარულად სავსითა, არ ნათლად დილეულითა.
სავსითა არ ნათლად დილეულითა] სავსეა (აღსილი V') მტერალი მილეულითა KOG'V'V², სავსეა არ სანათლთა სრულითა J'.

1943 ა. კვლა მოიკითხა ასმათი, ნამსახური და ხლებული.
ხლებული] დობილი KOG', LM'.

ბ. დმერთსამც მადლი აქვს, არ ვნახეთ ტარიელ თვალთათლებული.

თვალთათლებული] თვალ დაფახული (-ლნი F', თვალთაფახული HJ, თვალთაფახებული T) DGVF'K'L'Q'S'U', HJKOTG', LM', J', ვაგლახებული NV'V².

1944 დ. მოვიდეს სპანი პინდონი, არ ხანსა დაყოვნებულნი.
სპანი] სრულნი HJKOTG'.

შდრ. მომდევნო სტროფის მეორე ტაეპი:

მთა და ბარი გაიტენა, მოემატა სპანი სხვანი.
სპანი სხვანი] სხვაც არაგნი HJT.

1946 დ. მე ვერ დავთვალენ ამარ, ვა, ჩემგან ძნელ შემართულნია.
ამარ ვა] ამარაუ A', არმაგი E, ამართვა (ამართაუ K') GK'Q'U',
NV'V², J', სიმრავლე HJKOTG', LM', ამბავი FIR, ...ბედთაგან
H'N'.

1949 ბ. აცნობა ხვარაზმთ მეფესა მორკმულსა ღმრთითა ზეზითა.
ზეზითა] ზესითა NV'V², M', და ცითა HJKOTG', L.

1961 დ. ოცი ათასი მოვიდა ყველაი მისთვის მწყრომია.
ყველაი მისთვის] ხვარაზმელთათვის (ხვარაზმშასათვის I, ხვარაზმ-
შათათვი R, ხვარაზმელთ... H'N') EFIRH'N'.

1970 ა., ბ. აწ ვაზირი თარა ჰყადრებს... [ხვარაზმშას]:
„ვიცი, რომე გიცნობდიან წინას მბრძოლთა სათამაშოდ“.
მბრძოლთა] მბრძოლნი EFIRH'N', მბრძოლთა J', გმირთა HJKOTG',
LM'.

1972 ბ. თეთრი გასვია, მეფეო, გაჩნია დანაბერობა.
თეთრი გასვია მეფეო] მხეც (თმა H'N') შეგრეგია (შერეგითა M')
ამისთვის FIRH'N', LM'.

1979 დ. ვეპე, სამართალმან შენ შეგეკმნას მოსვლისა მოსაწყინარე.
შეგეკმნას] მოგცეს HJKOTG', გიყოს GQ'U', N.

1982 ა. მათ ლომა სპანი სამგნითვე შეიძრნეს გარეთ მდგომელნი.
მათ ლომა] კელა (-ავ H'N') მათნი (მათი V') EFIRH'N', NV';
შეიძრნეს გარეთ მდგომელნი] შეიბნეს (შეებნეს HJ) დაუდგომელ-
ნი (დაუდგომელი J) HJKOTG'.

დ. მათნი იაღნი ტიროდეს, ეით იცინიან რომელნი.
იაღნი] იარაღნი (-ლი R) FIRJ', ნიანგნი HJT, იანგნი GQ'U'V'V²,
N, მებრძოლნი A'.

„იაღნი“, ალ. ბარამიძის განმარტებით, ნიშნავს მტერს,
ან ყების მომწყობს, ინსურგენტს¹⁰⁹.

1983 გ. ღმერთსა მუნა მადლი ჰყადრეს...

ჰყადრეს მადლი ღიდი GQ'U'; მუნა] ღიდი HJKOTG' (ზ არ
იცნ.).

1984 გ. დახოცნა და ამოსწყვიტნა...

დახოცა და] ერთობილნი HJKOTG'.

1985 ა. ერთევენ ავთანდილს და ფრიდონს მრგვლივ სპანი ზედ მოეჭარ-
ნეს.

მოეჭარნეს] მოგხვიენეს (მოჰხვეენიდეს J', მოიარნეს H'N')
DGVF'L'Q'S'U', FIRH'N', J'.

1992 დ. აწ აღარავის მოვაკელებე...

აღარავის მოვაკელებინებ GQ'U', HJKOTG', აღარ მოველაგ V²,
აღარ მოგვლაგ იცოდე H'N'; მოვაკელებე] მოვეკლეფთ FI (E-ში

¹⁰⁹ ალ. ბარამიძე, ვეფხისტყაოსნის პლასტების, დათარიღებისათვის, თბი-
ის უნივერსიტეტის მოამბე, IX, გვ. 128.

მთელი სტრიქონი თავისებურია).

- 1993 ბ. ცხენი მოგვარეს და წყნარად შესვა მართ ვითა მხმობელი.
მხმობელი] მშობელი FI, HJKOTG', V².
- 1995 გ. მათი მებრძოლი მას დღესა მკვლად ჩნდა ამრისა წახლითა.
ამრისა] ამარისა E, აბჯრისა F'L'S'; ამრისა წახლითა] აბჯრისა
(აბჯარ J) ახლითა GQ'U'V², J. აბჯარ წანახალითა J', სამარის დახ-
ლითა (ახლითა H) HKOTG', R; მათი... წახლითა] იცინიან და ლა-
ლობენ ატრფიან გულთა მკვრეტელთა H'N'.
- 2003 ბ. მაშინ არსადით ვიცნობდი ტარიელს...
მაშინ არსადით] მე მაშინ ვერსით (არსით HJR) HJKOTG', FIR
H'N', M', V'V², მაშინ არსით არ E.
- 2007 დ. შენდობა ხამს, რადგან აღამ აღარ დარჩა შეუნდობლად.
ხამს] სჯობს HJKOTG', M', V'V²; აღამ] ამაღ FIRH'N', M'.
V'V².
- 2010 დ. გამოდი, ჩვენ გამოვინდობთ, არ მიზღი გინდა ნებისა.
მიზღი] მიზიდი DGVQ'U', HKOTG', F, მზადი IH'N', მოზიდი J';
არ მიზღი] მიზეზი M'V'V².
„მიზღი“ — სასყიდელი, გასამრჯელო¹¹⁰.
- 2020 დ. მას სიხარულსა ვერ დავსწერ ხელითა, ვერც აზარითა.
ხელითა ვერც აზარითა (პაზარითა FIH'N') საქმით ვარ დანაზა-
რითა HJKOTG', ამაღ ვარ შენაზარითა V'V², ელვითა მით მწყა-
ზარითა M'.
პაზარი — ათასი¹¹¹.

ასევეა ხვარაზმელთა ამბის მომდევნო ეპიზოდებშიაც:

- 2025 გ. მოგვიგონენით ყოფადნო, პირველ-ყოფილი თქვენამდი.

„ყოფადნო“, რაც ნიშნავს მყოფს, მანამდე არსე-
ბულს, GKOG'Q'U' ხელნაწერებში შეცვლილია საყოველთაოდ
გავრცელებული სიტყვით — „ყოველნო“, ან დამახინჯებული ფო-
რმით — „ყოფანო“ (IF'L'H'N'F²).

- 2026 ა. გხადი, ყოველნო სულ-დგულნო, ხვეწნით და მე თაყვანებით.

ხაზგასმული სიტყვა, რომელიც ძველ ქართულში არცთუ იშ-
ვიათად იხმარება და ნიშნავს მოწოდებას, დაძახებას (მო-
წოდება, მოხმობა უაღრესისა — სულხან-საბა), ზოგიერთი ხელნა-
წერის გადამწერათვის გაუგებარი ყოფილა. ლ. რედაქციის ყველა
და ო. რედაქციის ზოგიერთ ნუსხაში მის ნაცვლად იკითხება „გახ-
ლი“ (GHIJKOG'H'M'N'), რაც კონტექსტს არცთუ წარმატებით
უდგება.

¹¹⁰ ალ. ბარამიძე, ვეფხისტყაოსნის პლასტების დათარიღებისათვის,
გვ. 128.

¹¹¹ იქვე, გვ. 128.

ეგვე ითქმის 2032 სტროფში „რადი“ და „უთვალთა“ სიტყვების შესახებ (უთვალი = დაუთვლელი, უმრავი):

2032 ბ. არვინ მიგინდობს, რადი ვინ კარგთა უყოფდეთ უთვალთა.
რადი რა გინდ GHJKOG'Q', რადი S', რა გინდა U'; უთვალთა
თვალთა J, უთვლითა GHQ'U', უთვალათა (-სა F?) M', S'F?
და სხვა.

ზოგი ვარიანტი ტექსტის მექანიკური წაკითხვისა თუ გააზრების შედეგია.

1876 გ. ვაზირნი უხმნა, რჩევედ ზის, ბრძნად უბნობს არ ავ-ენისა.
ენია] სენისა FIRT (აღლ.) ZH'N'.

1877 დ. ათასთა და ბევრ ათასთა შევიქმოდეთ მათთა შვიდთა.
ე. ი. ინდოეთის ლაშქარი ამოვწყვეითო, შვიდზე დავიყვანოთო.
შვიდთა] მშვიდთა KOG', შვილთა J'Z'.

1940 დ. უყურეთ, მსგავსად ყვეაენისა ბულბული ნეხვთა ვზი სადა.
ყვეაენისა] ყვეაენისა (ყვეაენისა K') GK'Q'U', KOG'.
და სხვა.

ზემოთ 1890 სტროფის განხილვისას ვნახეთ, რომ Ծ რედაქციაში ამ სტროფის ბოლო ტაეპად გადმოტანილი იყო 1892 სტროფის ბოლო ტაეპი. მსგავსი შემთხვევები გვაქვს სხვაგანაც:

1904 ა. ტარიელ იწვა სენთავან დავარდნილ, გულ-ნაცემული.

ასეა Ծ რედაქციაში. დაახლოებით ასევეა Կ და Ծ რედაქციებშიც. Լ რედაქციის ყველა ნუსხაში კი „დავარდნილ“-ის ნაცვლად წერია „მართ ვითა“. ეს წაკითხვა გადმოღებულია მომდევნო სტრიქონიდან, სადაც წერია:

აჲ ახლა გახდა მართ ასრე, ვით გულსა დანაცემული.

Լ-ს ნუსხებში ეს სტრიქონი, ბუნებრივია, შეცვლილია:

აჲ ასრე გახდა შეექნა მას გულსა დანაცემული.

აქ „მართ...ვით“-ის ნაცვლად „შექნა“ წერია. Լ-ს რედაქტორი Ծ-სა და მის მიმყოფ ხელნაწერთა რედაქციას რომ იყენებს და მას ასწორებს, იქიდან ჩანს, რომ მასში შემორჩენილია „მართ“-ის მომდევნო სიტყვა „ასრე“, რომელსაც ადგილი აქვს გადანაცვლებული.

1951 ბ. ხანს არ ჰყოვნის, აიყარა, არას ელის აღარათა.

ასეა $\mathcal{CL}$ რედაქციებში ($\mathcal{D}$ -ში ეს სტროფი არ არის). $\mathcal{L}$ -სა და სხვა ხელნაწერებში შეცვლილია:

ხანი აღარ (არღარ HK, არა JLNA'M'Y', არად V²) დაიყოვნეს (დაიმყოვნეს A') აიყარნეს (აიყარა LNA'M'V') გაემართა HJKOTG', LM'Y', NA'V'V².

ჩვენი აზრით, „გაემართა“ გადმოსულია ამავე სტროფის მესამე სტრიქონიდან, სადაც სხვა ხელნაწერებში წერია:

წინ ლაშქარნი გაიძღვანა, ფიცხლად მათეენ გაე მართა.

$\mathcal{L}$ -სა და მასთან მდგომ ხელნაწერებში აქაც „გაემართა“ შეცვლილია:

ფიცხლა მათეენ გაემართა] უკეთესი (-სნი NA', უკეთესთა KOTG') პემართა (მოემართა Y') HJKOTG', LM'Y', NA'V'V².

ანალოგიური ვითარება უნდა გვქონდეს ხატაელთა ამბავშიაც. აქ სხვადასხვა ადგილას განსხვავებული ვარიაციით მოცემულია ერთი და იგივე აფორიზმი:

1817 დ. ღმერთი აღხენს შეხვეწილსა, არ შეუნდოს კაცი ვინა.

1847 დ. ღმერთი აღხენს მოცთომილსა მონანულსა, ცრემლნადენსა.

1817 სტროფში „შეხვეწილსა“ სიტყვის ნაცვლად EFIRZH'N' და KOG' ხელნაწერებში იკითხება „მონანულსა“, ხოლო GK'Q'U' V'V² ნუსხებში — „შეცთომილსა“. ვფიქრობთ, ეს ვარიანტი აქ 1847 სტროფიდან უნდა იყოს გადმოსული. და სხვა.

ამრიგად, ზოგიერთი ვარიანტის უბრალო გაცნობითაც ჩანს, რომ $\mathcal{CL}$ რედაქციათა წაკითხვები პირველადია, ხოლო $\mathcal{L}$ და $\mathcal{D}$ -სი ნასწორები, პირველთაგან მომდინარე.

დიდად საყურადღებო შედეგებს იძლევა სტროფული შედგენილობის შესწავლა. ის მხარე, რომლითაც არსებითად ფასდებოდა ჩვენში ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერები. ირკვევა, რომ $\mathcal{L}$ და $\mathcal{D}$ რედაქციები ნასწორებია არა მარტო წაკითხვების მხრივ, არამედ სტროფული შედგენილობის მხრივაც. ხვარაზმელთა და გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში არის მთელი რიგი ანგარიშგასაწევი ნიშნები, რომლებითაც მტკიცდება, რომ $\mathcal{L}$ და უფრო მეტად $\mathcal{D}$ რედაქცია ზოგიერთ შემთხვევაში მოკლეა არა იმიტომ, რომ დედნისეულ პირველსახეს გვიჩვენებს, არამედ შემდგომში საგანგებოდ შემოკლებული.

ბ რედაქციის სტროფული შედგენილობის პირველადობას, უწინარეს ყოვლისა, საექვოს ხდის თვით ამ რედაქციის ნუსხათა ურთიერთ შედარება. როგორც ვნახეთ, ამ რედაქციაში არც წაკითხვებისა და არც სტროფული შედგენილობისა და თანმიმდევრობის მიხედვით სრული ერთსულოვნება არ სუფევს. ხელნაწერები ზოგჯერ საექვოდ შორდებიან ერთმანეთს და ამ დაშორებისას ზმირად ვრცელი რედაქციების კვალი ჩნდება ხოლმე. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია E და R ხელნაწერთა მონაცემები.

გარდა ამ ზოგადი ექვის აღმძვრელი გარემოებისა, ხვარაზმელთა ამბავში პირდაპირ მოგვეპოვება რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც ბ საგანგებოდ იღებს და ამოკლებს სტროფებს. ვნახოთ ეს მაგალითები:

1. ვრცელ რედაქციებში ხვარაზმელთა ამბის დასაწყისში არის ბიბლიოგრაფიული შინაარსის ორი სტროფი:

ესე ამბავი ნარჩომი მათ ლომთა მორკმით მგონეთა,
გალექსვა აკლდა ხვარაზმთა, მეტად ვერ მოვიგონეთა,
ძნელია პოვნა, გული ჰკრთა, დავეარდი, დაველონეთა,
კვლავე ვთქვი, ლექსი გაემართე, მოსმენით გაიგონეთა.

აწ, გონიერნო, სიტყვანი თქვენ ჩემნი შეიწყნარენით:
ძველნი ნარჩომნი ამბავნი ლექსად ვთქვენ, გაიხარენით!
სარგისი დაურჩა უთქმელად, მას ესე დაეპარენით.
ლექსნი მიქენით, ამისთვის ენანი მომახმარენით.

(1869—1870)

პირველი სტროფი ბ რედაქციის ხელნაწერებიდან მხოლოდ R-ს მოეპოვება. შინაარსის მიხედვით იგი აუცილებელი არ არის. რაც მასშია გადმოცემული, ის მომდევნო სტროფში საკმარისად და უფრო კონკრეტულადაცაა ნათქვამი. მაგრამ მნიშვნელოვანია ის გარემოებაც, რომ 1869 სტროფი არ ეწინააღმდეგება კონტექსტს. უფრო მეტიც, 1870 სტროფის დაწყება „აწ“-ით უფრო უდგება 1869 სტროფის გაგრძელებას, ვიდრე 1868 სტროფისას, რომელშიაც საწყუთროს გმობაა გადმოცემული.

უფრო საყურადღებოა სხვა: 1869 სტროფის ბოლო ტაეპის სიტყვა მოსმენით ყველა ხელნაწერშია. ოღნავ ცვლის მხოლოდ ორიოდ გვიანდელი ნუსხა: J'-შია მსმენელნო, V'-ში — მისმინეთ. 1870 სტროფის პირველ ტაეპში ასევე ყველა ხელნაწერი, გარდა ბ-სი, ერთნაირად კითხულობს თქვენ ჩემნი. ამის ნაცვლად EFIRT (აღდ.) ZH'K'N-ში გვაქვს მოსმენით. ცხადია, ბ რედაქციაში 1870,1 სტროფის ეს სიტყვა („მოსმენით“) ნებისით თუ უნებ-

ლიეთ 1869,4 სტროფიდანაა გადმოსული. მაშასადამე, ორედაქცია თავის დროზე იცნობდა 1869 სტროფს და შემდეგ ამოუღიათ, ნაშთის სახით მისგან ო-ში ეს ერთი სიტყვა დარჩა. საანალიზო სტროფი ამოღებულ იქნა ალბათ იმიტომ, რომ შინაარსობრივად ის აუცილებელი არ იყო. R ამ შემთხვევაში ერთ-ერთ ეტაპს გვიჩვენებს (მასში ორივეგან — 1869,4 და 1870,1-შიაც „მოსმენით“ არის).

2. 1934—1935 სტროფებში ნესტან-დარეჯანის შესახებაა ლაპარაკი და, ამდენად, ისინი ურთიერთ კავშირშია:

ნესტან-დარეჯან ტან-სარო, პირად მზე, ვითამცა ლალი,
დარეჯილიყო სევდითა, აწ აღარ ვითამცა ლალი,
სისხლის ცრემლითა მტირალი უბნობდა ვითამცა ალალი,
თქვა: „იყო ჩვენთვის ხვარაზშა, მწყერთათვის ვითამცა ალალი“.
(1934)

სისხლის ცრემლითა მტირალი ბრძანებდა არ სათუობით,
ზურგით ათქს მზესა შორეკით, სევდასკირს დასანაზობით,
ნესტან-დარეჯან ტან-სარო არს მისით ხასიათობით,
სევდა-სევდასა დართვოდა ვერ მკვრეტა დასანათობით.

(1935)

ხელნაწერთა უმრავლესობაში ორივე სტროფი მოიპოვება. არც ერთი მათგანი არ არის მხოლოდ E-ში. ორედაქციის დანარჩენ ნუსხებში 1934 არის, ოღონდ თავისებური ფორმით, მეორე კი არა.

სხვა ხელნაწერებში მდგომარეობა ასეთია: ორივე სტროფი აღდგენილია J-ში, H-ში არ არის 1934. ასევეა თავის ადგილას T-შიც, ოღონდ წინ რამდენიმე ფურცელი აღდგენილია ორედაქციიდან. აქ მოიპოვება 1934 სტროფი ამავე რედაქციისებურად გაწყობილი. უნდა ვიფიქროთ, როგორც T-შია ძირითად ადგილას, 1934 სტროფი J-შიაც არ იყო თავის დროს.

დეფექტურობის გამო ორივე სტროფი აკლია LMPQSYZA'B' C'I'O'P'T' ხელნაწერებს.

მაშასადამე, 1934 სტროფი არ არის EH[J]T ნუსხებში, 1935—EFIRH'N'-ში. დანარჩენებში, თუ ხელნაწერი დეფექტური არ არის, ორივე სტროფი ყველგან მოიპოვება.

აღნიშნული სტროფები ზემოთ მოვიყვანეთ C-ს მიხედვით. ძირითადად ასევეა სხვა ნუსხებშიც. მათში ვარიანტული სხვაობანი უმნიშვნელოა და ტრიალებს ტაეპის შიგნით. FIRT (აღდ) H'N'-ში,

როგორც აღვნიშნეთ, მათ ნაცვლად მხოლოდ ერთი — 1934 სტროფია და მას ასეთი სახით წარმოგვიდგენს:

ა. ნესტან-დარეჯან ტან-სარო, აწ აღარ იყო აღალი (დალალი H'N', ლალია F)
" " " " " " ვითამცა ლალია R
" " " " " " ვითამცა აღარა ლალი T

ბ. სისხლის ცრემლითა ტიროდა უბნობდა ვითამც (იგიც FRT) აღალი (ლალია FR)

გ. ზურგ მოტეხით (-თა I) მას სეცდა ლაწვი აღარ სკვირს აღალი (ლალია FR)

ზურგ-მოტეხილი საწყალი ლაწვიცა მას აღარ ლალი T

ტანი მოხვრა სევდასა მას არ ემოსა დალალი H'N'

დ. თქვა იყო ჩვენთვის ხვარაზმშა მწყერთათვის ვითა აღალი (ვითა აღალია FR)

ჩვენ ვაგოთ ნაცვლად ხვარაზმშას არაღად გვინდეს დალალი H'N'

აქ მესამე ტაეპში 1935 სტროფის მეორე ტაეპის ნამსხვრევები აშკარად შეიძინევა. არაფერს ვამბობთ 1935 სტროფის პირველ ტაეპზე, რადგან მსგავსი გამოთქმები 1934 სტროფის მესამე ტაეპშიაც მოიპოვება.

აქაც, ცხადია, ო-ს რედაქტორს 1935 სტროფი ამოუღია, 1934 თავისებურად გადაუქეთებია და მასში გამოუყენებია ამოღებული სტროფის ზოგიერთი გამოთქმა. ეს ცვლილებები ალბათ იმან გამოიწვია, რომ ორივე სტროფი დედანში არც ფორმითა და არც შინაარსით არ იყო მტკიცედ ჩამოყალიბებული. E-ს რედაქტორი უფრო რადიკალურად მოქცეულა, არც ერთი არ უცვნია საჭიროდ.

3. 1943 და 1944 სტროფები, გარდა ო-სა და დეფექტური ნუსხებისა, ყველა ხელნაწერში მოიპოვება. როგორც წინა შემთხვევაში, J აქაც აღდგენილია, დეფექტურია LMPQYZA'B'C'I'O'P'.

ო-ში ასეთი სახითაა წარმოდგენილი:

კვლა მოიკითხა ასმათი, ნამსახური და ხლებული,
„ღმერთსამც მადლი აქეს, არ ვნახეთ ტარიელ თვალთათ ლებული.
მოვასხიო, ზედ დაუაყენეთ მკურნალნი ხელოვნებული,
აღრე ვკუერნებთო, იტყვიან, ამას ვართ იმედებული“.

(1943)

ხელი ჰყვეს, გვერდსა მიუსხდეს აქიმნი შემოკრებულნი,
წავლენ ფრიდონ და აეთანდილ გულითა გამეხებულნი,
ფიცხლა ჰინდოთა აცნობეს, მოვლენ, არიან ქებულნი,
მოვიდეს სპანი ჰინდონი არ ხანსა დაყოვნებულნი.

(1944)

აქაც სხვა ნუსხების ვარიანტული სხვაობანი უმნიშვნელოა. ძლიერ განსხვავებულია მხოლოდ **ბ**. მასში ორი სტროფის ნაცვლად ერთი იკითხება:

- ა. მოასხეს ზედ დააყენეს აქიშნი (მკურნალნი **ე**) ხელოვნებულნი
მოასხეს იგი მკურნალნი მას სენთა შიგან ქებულნი **ჰ'ნ'**
- ბ. აღრე გაურნებოთ (ეკურნებოთ **ე**) ფიცვიდეს (ფუცვიდეს **ჰ'ნ'**, ფიცვი-
დენ აღრე განეკურნებოთ **რ**) ამას (ამის **ჰ'ნ'**) ვართ იმედებულნი
- გ. მოვიდეს სპანი ინდონი (ინდოთა **რ**). ხანსა (ხანის **რ**) არ (არ ხანსა **ე**)
დაყოვნებულნი
- დ. წავლენ ფრიდონ და ავთანდილ მტერზედა (მტერთ ზედან **ჰ'ნ'**, ვით
ლოში **რ**, ვითამცა **ე**) გამარჯვებულნი (გამეხებულნი **ერ**, დაქალებულნი
ჰ'ნ').

აქ, ვიდრე პირველ ორ შემთხვევაში, მდგომარეობა კიდევ უფრო ნათელია. **ბ**-ს ორი სტროფი გაუერთიანებია ერთ სტროფად¹¹². პირველ-მეორე ტაეებად გამოყენებულია 1943 სტროფის მესამე-მეოთხე ტაეები, მესამედ — 1944-ეს მეოთხე, ხოლო მეოთხედ — ამავე სტროფის მეორე ტაეი.

ანალოგიური შემთხვევა გვაქვს **ღ** რედაქციის **GHJQ'U'** ნუსხებთან ტარიელისა და ნესტანის ანდერძში:

ამ ეპიზოდის 2049, 2057, 2058 და 2059 სტროფები **ზ**4-სა და ზოგიერთ სხვა რედაქციის ნუსხებში¹¹³ ძირითადად ასე იკითხება:

„ვამე დაიხსნეს კავშირნი, არ მფეთქენ მე მაჭანია,
ცულ იქმნეს მკლავნი მაგარნი, ვა მტერთა მემაჭანია!
მკლავნი, რომელსა ვერ ბრძოდა იგ დევი, ქაჯ-მაჭანია,
გამოისალმნეს, გაუშვა ქვე-მდგომმან ხორცმან ჭანია! (2049)

„ე ს ე ი ს მ ი ნ ე თ ყ ო ვ ე ლ თ ა დიდმან, მცირემან, მონამან:
თვით არ გეწიოს, რაც ავი სთქვა სხვათა დანაგმონამან“.
დარეჯანს ესმა ანდერძი, სრულ-ყო არ დანაბრკონამან,
არე ვარდისა მელნის ტბამ — აღელდა, მორწყო — მონამან. (2057)

ა ნ დ ე რ ძ ი ს რ უ ლ - ყ ო , გ ა რ დ ა ხ დ ა , ე ნ ა ვ , დ ა ი ყ ა ვ , პ ი რ ო , დ ა - !
ნ ე ს ტ ა ნ - დ ა რ ე ჭ ა ნ მ ო ს თ ქ მ ი დ ა , ს ი ს ხ ლ ი ს ც რ ე მ ლ ი თ ა
ტ ი რ ო დ ა :

¹¹² ეს ფაქტი შენიშნული არ იყო. „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა სტროფულ შედგენილობაში“ მიჩნეულია, რომ 1943 სტროფს არ იცნობს **EFIRH'N'** ხელნაწერები. „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტებში“ კი **ბ**-ს წაკითხვები განაწილებულია 1943—1944 სტროფებთან ტაეების მიხედვით და სტროფის მთლიანი სურათის აღდგენა, აღნიშნული გარემოების გათვალისწინება შეუძლებელი ხდება.

¹¹³ აქედან 2049 სტროფს არ იცნობს **ETV'**, 2057—2059 სტროფებს — **EFITH'N'V'** ხელნაწერები. **რ**-ს ამ სტროფების შემცველი ფურცლები აკლია.

იგიც მოკვდა, არა თქვა: „სიცოცხლე დავაპირო, და-“,
შეიღწა ტიროდეს, შეიქმნა გლოვა, არ სტვირი უვიროდა. (2058)

ჰგვანდეს, დაბნელდეს თუ მზენი არ ერთგან ორნი მთვარენი;
დიოდა მსგავსად ნილოსა მუნ ცრემლნი მონალვარენი.
ვნახე და დავჰკრთი სოფელსა და თავნი სხვაგნით ვარენი,
ვასთქვი, თუ: „მივენდო ღმერთსა და ბრალნიმცა აღუვარენი“. (2059)

ეს სტროფები მცირე ვარიანტული სხვაობით ამგვარად იკითხება აგრეთვე ორ რედაქციის ქვეჯგუფში — KOG'-ში. ამავე რედაქციის მეორე ქვეჯგუფში — GHJQ'U'-ში ამ ოთხი სტროფის ნაცვლად არის სამი სტროფი და ისიც მნიშვნელოვნად განსხვავებული სახით:

ესე მისმინეთ (ის-H) ყოველთა სოფლისგან ჩემი (ჩემნი Q')
რჯანია (სჯანია U):

ცულ იქმნა (იქმენ U', იქმნენ CQ') მკლავნი მაგარნი, ვაი მტერთ მემაჟანია;
მკლავნი, რომელსა ვერ ბრძოდა (-ლა GJQ') იგი ვერც ქაჯად (ქაჯმა J)
ჯანია,

გამოსალმა (-მენ J), გაუშვა ქვემდგომან ხორცთა ჯანია. (2049)

ანდერძი სრულად გათავდა, გულს (გულსა J) არ ჰქონდა (ქონ-
და Q') დანარჩობი (-ბი H, -მანი J);

თვით არ შესწონს რაცა (რაც J) ავი სთქვა მართ სხვათა (სხვათ J);
დანაგმობი (დანაგმობანი J).

დარეჯანს ესმა ანდერძი სრულყო მისგან (არა J) დანალბობი (-მობი H,
დანაპრკოლანი J).

ვარდის მელნითა ლელვიდა (-H) მორწყო (მორწყვიდა იყო H) ველი და-
ნალმობი (დანალბობი H)

არე ვარდისა მელნისა ლელვიდა მორწყო ველანი J. (2057)

ჰგვანდა დაბნელდა ნათელი, სოფელი, მისთვის მტეროდა.

ნესტან-დარეჯან მოსთქმინდა სისხლის ცრემლითა
ტიროდა;

ვნახე და დავჰკრთი სოფელსა და თავი სხვაგნით (სხვაგან GQ') ვაროდა.
ვსთქვი, თუ მივენდო ღრსა და ბრალიმცა (-იცა J) აღუაროდა.

(2058—2059).

ამ ტექსტების ერთმანეთთან შედარებისას თვალნათლივ ჩანს, რომ ეს უკანასკნელი პირველისაგან მომდინარეობს და მისი შეცვლილ-შემოკლებული სახეა. GHJQ'U' ხელნაწერთა ჯგუფის რედაქტორს 2058 სტროფი ამოუღია და მისი ნაწილები 2057 და 2059 სტროფებში შეუტანია. კერძოდ, ამოღებული 2058 სტროფის მეორე ტაეპი („ნესტან-დარეჯან მოსთქმინდა...“) დაუტოვებია 2059 სტროფის მეორე ტაეპად, ხოლო პირველი ტაეპის დასაწყისი სიტყვები („ანდერძი სრულად“) 2057 სტროფის დასაწყის სიტყვებად

გამოუყენებია. თვით 2057 სტროფის დასაწყისი სიტყვები („ესე ისმინეთ...“) 2049 სტროფის პირველ ტაქტში გადაუტანია¹¹⁴.

ქვემოთ ვნახავთ, რომ ეს ცვლილებები შემთხვევითი ხასიათისა არ არის. მათ გარკვეული დანიშნულება აქვთ.

ამრიგად, 20 და ნაწილობრივ 21 რედაქციათა ნუსხები გარკვეულ შემთხვევებში ტექსტს რომ ამოკლებს, სტროფებს იღებს და აერთიანებს, — ამ მაგალითებით, ვფიქრობთ, უდავოა¹¹⁵.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში ძირითად რედაქციათა ავტორიანობის განსაზღვრისათვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ხვარაზმელთა და გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბები. თუ ხატაელთა ამბავში სტროფული შედგენილობის მხრივ რედაქციებს შორის განსხვავება უმნიშვნელოა, მომდევნო თავებში ამ მხრივ დიდ თავისებურებებს აქვს ადგილი. ეს ეპიზოდები ასევე განსხვავდება ერთმანეთისაგან სტროფთა წაითხვების მხრივაც.

ხვარაზმელთა ამბავში ყველაზე უფრო საინტერესოა ორი ეპიზოდი. ერთი, რომელშიც ავთანდილისა და ფრიდონის მიერ ტარიელის ავადმყოფობის გაგება და მის დასახმარებლად წასვლაა მოთ-

¹¹⁴ ხელნაწერთა ამ თავისებურებას რუსთველოლოგიურ ლიტერატურაში გარკვეული გაუგებრობა გამოუწვევია. „ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა სტროფულ შედგენილობაში“ ნაჩვენებია, რომ თითქმის 2049 სტროფს არ იცნობდეს U, 2057 სტროფს — GJQ, ხოლო 2058 სტროფს — H.

G ხელნაწერის მიმართ ეგვევა აღნიშნული 2057 სტროფის შესახებ „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორიის“ პირველ ტომშიაც. რაც 20 რედაქციის ნუსხათა მონაცემებთან ერთად ამ სტროფის ჩანართობის დამამტკიცებელ საბუთად არის მოხმობილი (გვ. 264).

¹¹⁵ უნდა აღინიშნოს, რომ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებში ტექსტის საგანგებოდ შემოკლების შესაძლებლობას ზოგი რუსთველოლოგი არ გამოიყენებდა. ასე მაგალითად, აღიარებდა რა პოემის გაერთიანების უდავო ფაქტს, ს. კაკაბაძე წერდა: ხელნაწერებში ვეფხისტყაოსნის ტექსტის „სხვადასხვაობას კიდევ უფრო აერთილებდა ზოგი შემთხვევითი მოვლენა, თუნდაც ზოგიერთი ტაქტის გამოტოვება ან თუ იმ ხელნაწერის გადამწერლის მიერ უნებლიედ, ან არა და დედნის ნაკლულევანებისა გამო. ისიც შესაძლებელია, რომ ზოგიერთ რედაქტორს ანდა გადამწერს თავისი შეხედულების მიხედვით... ესა თუ ის ტაქტი განგებ გამოეტოვებინოს“ (ვეფხისტყაოსანი, 1913, გვ. 5. დაყოფა ჩვენია — ბ. დ.).

სამწუხაროდ, არც ს. კაკაბაძესა და ადრე არც სხვა ვინმეს ამ მიმართულებით კვლევა არ უწარმოებია. უფრო მეტიც, ამგვარი ვარაუდი პრაქტიკულად არავის გამოუყენებია ხელნაწერთა შეფასებისას. იმ შემთხვევაშიაც კი, როდესაც მიუთითებენ, რომ მოკლე რედაქციათა ნუსხებს აკლია ამჟამად რუსთველურად აღიარებული სტროფებიო (შდრ.: „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, I, გვ. 283, 287; წინ — გვ. 196—197, 201—202, 205—208, 210, 227, 231—232).

ზრობილი (სტრ. 1910—1924) და მეორე. — მისი გავრძელება, ინდოეთში მისვლა და სწეულ ტარიელთან შეხვედრა (სტრ. 1925—1937).

აქ **ტყ** რედაქციებში, გარდა იმისა, რომ თხრობა გაქიანურებულია, ბევრი რამ გზადგზა ცილობასა და ორაზროვნებას იწვევს, ზოგი საკვანძო პასაჟი პირდაპირ გაურკვეველია. დავიწყოთ თავიდან:

ტყ რედაქციებში ცალმხრივადაა მოთხრობილი, თუ როგორ გაიგეს ავთანდილმა და ფრიდონმა ტარიელის დასწეულება და ინდოეთში ხვარაზმელთა შეჭრა. კერძოდ, ვრცლად არის აღწერილი ავთანდილის მიერ ტარიელის ამბის გაგება, შიგ კი უხერხულად არის ჩაჩხირული, როგორ მოხდა ეს ფრიდონთან.

ავადმყოფობისაგან დაუძლურებულმა ტარიელმა, ნესტანის რჩევის თანახმად, დახმარების სათხოვნელად მოციქულები გაუგზავნა ავთანდილსა და ფრიდონს. ჯერ ლაპარაკია არაბეთში კაცის გაგზავნაზე:

ტარიელ ორთა სენთაგან მეტადლა დაჰმუნევებულმან,
არაბეთს კაცი გაგზავნა მტირალმან, მიკირევებულმან,
ავთანდილს წერილად აცნობა ულონოდ დაჰირევებულმან.

რაცა პირველ სენი სჰირდა, ყველა წვრილად მიუწერა,
მერმე რაგვარ ხვარაზმელთა მათთვის ძაძა შეეწერა,
ვით ერბივნეს, ვით ეხოცნეს, ვით ქალაქი მოემტერა...

გვერდსა მიისცეს მწერალი, მთქმელ-გამამრჩევი ენათა;
რა გაათავეს წერითა წიგნი, ხელთ მისცეს მონათა:
„წადით, მითართვით ავთანდილს, ჩვენთვის ცრემლ-დამადენათა“.
(1910—1912).

შემდეგ ფრიდონთან:

კვლავ ფრიდონისას გაგზავნეს სხვა კაცი ერთი ნავითა;
მასცა აცნობეს სოფლისა სიკრუვე საზრუნავითა:
„სენთა და ხვარაზმელთაგან ოდენ ვართ საფშვინავითა.
მტირალი სისხლის ცრემლითა დამხოზით საყრინავითა“.
(1913)

ტარიელი, იმედმიცემული, ორივეს უთვლის:

„აწ ვითა გმართებს გმირთა და ჩემთა ფიცისა ძმობილთა,
აგრე გაფიცდით საშველად, გაწვევთ სასწრაფოდ ხმობილთა;
თქვენთა ლაშქართა იმედსა ვართ ქვისებრ დაუღობილთა,
ომსა ნაწვართთა, ჩაუქთა, მებრძოლთა რაზმად წყობილთა“.
(1914).

შემდეგ თხრობა ისევ ავთანდილს უბრუნდება. აღწერილია არაბეთი, თინათინთან ერთად როგორ ბედნიერად ცხოვრობს ავთანდილი (სტრ. 1915—1917), რომ „იმღერდა და იხარებდა“, „ჩანგთა ჰკვირან“, „გავიდის და ნადირობდის, კელა მობრუნდის, იყვის შინა“, „იბურთის და ითამაშის“, „ეს სოფელი იამოენის“ და ა. შ. ერთ დღეს ავთანდილი ხედავს:

მოციქული შარას გრძელსა მოამოკლებს. ირჩევს ცხენი.
(1918,2).

ეს მოციქული ტარიელის გამოგზავნილია. მან მოუთხრო ავთანდილს, რისთვისაც იყო მოსული:

რა ავთანდილს მოახსენეს, ატირდა და უქნა ზენი.
(1918,4)

ხვარაზმელთა პინდოთ ზედა ჰკლვიდა სევდა ტარიესა.
(1919,4)

მოქმედება არაბეთში, ავთანდილის კარზე ხდება და უცებ ფრიდონი ერთვება საქმეში:

რა ავთანდილს, ფ რ ი დ ო ნ ს ე ს მ ა პინდოთ ესე საწყინარი,
გულსა ასრე ლახვრად ეცა, მართ დავსო აწვე ნარი!
თქვეს: „გაუხედით საწუთროსა არას კარგსა მოუბნარი,
აქანაშდის მხიარულნი ვტერთ აღარას მოცინარი“.
(1920)

თხრობა ისევ ავთანდილს უბრუნდება:

ავთანდილ სულთქემს, ოხვრიდა, მოჰგონდა ტარიელობა,
უკვირდა მკლავთა დადრეკა, უსახოდ მათი ქველობა...
(1921, 1, 3).

მართ ავთანდილს ვით ეწყინა, ვინმცა ჰქაღრა, ვინ არ ღირსნი?
ყველა წვრილად მოიკითხა, ვით ნაქმარნი ხვარაზმისნი;
უბრძანა და შემოხადნა დიდებულნი სპანი მისნი,
„აწ ტარიელს ვმსახუროთო, ვართ მონანი ყმათა ყმისნი“.
(1922)

და შემდეგ მოულოდნელად ისევ ფრიდონი ერთვება:

თვითო კაცი ე რ თ მ ა ნ ე რ თ ს ა გაუგზავნეს: „არ დავსწებთა“,
პაემანი შეუქვეთეს — „დროთა ხანთა არ დავსცდეთა“...
(1923, 1, 3).

„ერთმანერთიდან“ ერთ-ერთი ფრიდონია.

ამგვარი და ამ რიგით თხრობა, გაუგებრობას თუ არა, უხერხულობას აშკარად ქმნის. მეორეც, არსაიდან ჩანს, როდის გაიგო ტარიელის ამბავი ფრიდონმა. ნუთუ ავტორი იმით დაკმაყოფილდა

ადრე, წერილის გაგზავნის აღწერისას რომ თქვა „მასცა აცნობეს“-ო (1913,2). პარალელურად ასე და ბევრად ნათლადაც ეს ავთანდილის მიმართაც იყო აღნიშნული: „ავთანდილს წერილად აცნობა ულონოდ დაჭირებულმან“ (1910). მაგრამ შემდგომ ამ ამბის გადმოცემას რამდენიმე სტროფი აქვს მიძღვნილი. რა თქმა უნდა, უფრო ბუნებრივი იქნებოდა, როგორც წერილების გაგზავნისას იყო, ცალცალკე ყოფილიყო აღწერილი, როგორ და რა სიტუაციაში გაიგეს ტარიელის ავადმყოფობა როგორც ავთანდილმა, ისე ფრიდონმაც. ამ უკანასკნელის შესახებ თუ ისე ვრცლად არა, როგორც პირველის მიმართ იყო, ორიოდ სიტყვით, გამოცალკევებულად მაინც უნდა ყოფილიყო ეს აღნიშნული.

ეს ეპიზოდი, **ԸԿ**, რედაქციათა გარდა, ამგვარადვეა **Լ** და თავისებურ რედაქციათა ნუსხებშიაც, თუკი ნაკლული არ არის. **M'**-ში თავის პირვანდელ, ძირითად ადგილას 1915 სტროფიდან გადასვლა ხდება 1933 სტროფზე, რაც, როგორც ვთქვით, პროტოგრაფის ლექსურობის ბრალი უნდა იყოს.

აღნიშნულ შეუსაბამობას ადგილი არა აქვს მხოლოდ **Ծ**-ს ხელნაწერებში. ამ რედაქციაში არ მოიპოვება 1912, 1915, 1916, 1917, 1918, 1920 სტროფები (ამათგან **R**-შია შემორჩენილი 1915 და 1916 სტროფები). ამის მიხედვით; ტექსტი შესანიშნავადაა გამართული. მას შემდეგ, რაც აღინიშნა, ტარიელმა მოციქულები გაუგზავნა ავთანდილსა და ფრიდონსო, მოდის:

რა ფრიდონსა და ავთანდილს ესმა ესე საწყინარი... (1920);

პაემანი შეუკვეთეს... (1923) და

ოცდაათსა დღესა შიგან ორნივ ერთად შეიყარნეს (1924).

ასეთი შედგენილობით ყველა უხერხულობა მოხსნილია.

შემდგომი ამბები **ԸԿ** რედაქციებში მოთხრობილია გამეორებებით:

ავთანდილმა და ფრიდონმა გაიგეს რა ტარიელის მძიმე მდგომარეობა, „თვითო კაცი ერთმანერთსა გაუგზავნეს“; შეუთვალეს, დროულად მივეშველოთ მეგობარს, ნუ დავაგვიანებთო; „პაემანი შეუკვეთეს“ (1923), თავ-თავიანთ ჯარებითურთ „გაემართნეს“ და „ოცდათ დღეშივ შეიყარნეს“ (1924). მომდევნო სტროფში აღნიშნულია, რომ ისინი შეხვედრის ადგილიდან დაიძრნენ და მიდიან:

წამოვიდეს რაზმ-წყობილნი, გზათა ლევენ სასწრაფოთა;
მოისვენდი ხმათა მათთა საბუკ-ტაბლაკ-სადაფოთა.

(1925, 3—4).

ეს ამბავი შემდეგ კიდევაა გამეორებული:

წავიღეს, რა ზმი დააწყეს. გზანი იარეს რებითა;
მისძახდეს ხმასა პალალსა საყვირ-ქოს-ტაბლაკებითა.

(1927, 1—2).

არაფერს ვამბობთ, შუაში 1926,3-ე სტროფში რომ იკითხება:

სწრაფით დაღევენ შარათა, წყალთა და მათ უნათა,

რადგან ეს შესაძლებელია ნატვრით კილოდ, მომავლის გაგებით
ნათქვამად ჩავთვალოთ.

ყურადღება უნდა მიექცეს იმასაც, რომ 1925,4 და 1927,2
სტროფებში, ორივეგან ლაპარაკია თანმხლები მუსიკალური ინს-
ტრუმენტების ხმაურზე.

რამდენიმეჯერაა ნათქვამი მათ მიერ ზღვების გამოვლის და
ინდოეთის მიწაზე ფეხის დადგმის, — ინდოეთში მისვლის შესახებ:

ზღვის პირს მივიღეს, დაქაჯმეს ნავები კატარლებითა,
ჩასხდეს, გავიღეს ღროშითა, კარგითა ალაშებითა.

(1927, 3—4)

გავიღეს და პირსა დადგეს, უამრავი სპა იახლა;
უამრავი ღროშა იყო, რომ ალაში მოენახლა.

(1928, 1—2)

გამოვლნეს ზღვანი, მოვიღეს ხმელეთსა ტარიერისა.
(1936,1).

აქაც უნდა შევნიშნოთ, 1927,4 და 1928,2 სტროფებში ორივე-
გან საუბარია ღროშებისა და ალმების შესახებ.

ძალიან ბუნდოვანი და ყველაზე უფრო ძნელი მისახვედრია,
როდის შეხვდნენ პირისპირ ავთანდილი და ფრიდონი ტარიელს.
ყველაზე ნათლად და სხარტად ეს ნათქვამია 1936 სტროფში:

გამოვლნეს ზღვანი, მოვიღეს ხმელეთსა ტარიერისა,
ნახეს სენთაგან დაცემით ტარიერ მსგავსი ბერისა,
ორთა სენთაგან ჩიოდა მტირალი მოამბვე რისა,
თქვა: „გახდა თემი პინდოთა სისხლთაგან მონატბერისა“.

მაგრამ ამის წინ და შემდეგაც არის რამდენიმე ადგილი, სადაც ეს
მომენტი გამეორებულია:

ინდოეთში მისვლისას ავთანდილმა და ფრიდონმა მაზარობე-
ლი გაუგზავნეს ტარიელს, მოვედითო (1929,3-4—1930,1). რაინ-
დებს წინ შემოეგება მტირალი ნესტანი „პირითა მილეულითა“
(1931). მათ „თაყვანი-სცეს, უსალამეს, მოიკითხეს ერთმანერთი“.

ნესტანმა „წერილად“ მოუთხრო სტუმრებს ტარიელის მდგომარეობის შესახებ (1932). შემდეგ მოდის:

მოითირეს მათ ლომ-კაცთა ტარიელის სნეულება,
მერამე უმძიმს პინდოთათვის მათ მტერთაგან ძლეულება,
ტარიელის ნახვა სწრაფით უნდა, ვით არს ჩეულება.
ნახეს მკლედ და ფერ-მიხდილად, გულსა სკირდა დაწულულება.
(1933).

ბოლო სტრიქონში „ნახეს“ პირდაპირი მნიშვნელობითაა ნახ-მარი და მასში ავთანდილისა და ფრიდონის მიერ ტარიელთან პირისპირ შეყრა, ნახვა იგულისხმება. მართალია, G-სა და მასთან ახლო მყოფ გვიანდელ ნუსხებში K'Q'U'-ში „ნახვენ“ იკითხება, მაგრამ ეს მერმინდელი შესწორებულია, გამოწვეული იმიტით, რომ შემდეგ 1936 სტროფში ლაპარაკი იყო მათი შეხვედრის შესახებ.

ტარიელთან შეხვედრაზე ლაპარაკია 1936 სტროფის შემდეგაც:

ტარიელის ნახვისათვის მობრუნდეს და მოუჩუქნეს,
ნახეს მკლედ და ფერ-მიხდილად, ჰკადრეს, გული აუჩუქნეს,
„ლომო, მზეო, რამ გაგხადა?“ — პირთა ზედა შუქნი უქნეს.
(1937).

აქ თითქოს მობრუნების შემდეგ, მეორე ნახვას ეხება საქმე, მაგრამ წინ არსაიდან ჩანს, ტარიელთან მისვლის შემდეგ ავთანდილი და ფრიდონი სადმე წასულიყვნენ. მეორე, სნეული ტარიელის სახე აქ ისეა აღწერილი და მისი ხილვა ისეთ რეაქციას იწვევს ავთანდილსა და ფრიდონში, როგორც პირველი ნახვისას და როგორც იყო წინა აღწერილ შეხვედრაში. 1933-ეს ბოლო და 1937 სტროფის მეორე სტრიქონი თითქმის სიტყვა-სიტყვით ემთხვევა ერთმანეთს.

კვლავ არაფერს ვამბობთ 1929 და 1930 სტროფების შესახებ, სადაც აზრი იმნაირად არის გამოთქმული, რომ ერთი შეხედვით შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს მასში ავთანდილისა და ფრიდონის ტარიელთან მისვლა იგულისხმებოდეს:

გაკრფეს ლაშქარნი ზღვისაგან და მიეღენ ტარიელისა,
უხარის ნახვა ძმოზილთა დიდის პინდოთ მფლობელისა.
(1929, 1—2)

ცისკრად იკრეს ნალარასა, ქოსნი ხმასა დაატკობდეს,
საშინივ ერთად შეიყარნეს, მათთა მკვრეტთა დადნობდეს.
(1930, 3—4).

მაგრამ შემდეგ აშკარაა, რომ ისინი არ მისულან ტარიელთან, მხო-

ლოდ მახარობლები გაგზავნეს. ეს სტრიქონებიც ნატვრითი კილო-თი, მომავლის გაგებითაა ნახმარი.

როგორც ვხედავთ, აღნიშნული გამეორებები საკმაოდ აბუნ-დოვანებს და გაუგებარს ხდის ტექსტს. ეს ეპაზოდები განსხვავე-ბულად არის გადმოცემული L , T და თავისებური ჯგუფის ხელნა-წერებში. L -სა და თავისებური რედაქციის ნუსხებში სტროფული შედგენილობა ძირითადად იგივეა, რაც CL -ში. სამაგიეროდ შეცვ-ლილია ის ადგილები, რომლებიც გამეორებებს იწვევს. T -ში პი-რიქით არის: წაკითხვები იმდენად არ არის შეცვლილი, რამდენა-დაც სტროფული შედგენილობა და წყობა.

აი როგორაა ზოგიერთი მოტანილი ადგილი $HJKOTG'$ და $V'V^2$ -ში:

1933 გ. ტარიელის ნახვა სწრაფით უნდა ვით არს ჩვეულება] რად არ ას-რე (აღრე OG') არ გვიბრძანეთ ჩვენი გინა (გინდა OG') გვერცა ხლობა KOG' , რისთვის აღრე არ გვიბრძანეთ თუ გნებავდა ჩვენი ხლება V' , რად აღრე არ გვიბრძანებოთ თუ ჩვენი გწადლთ გვერცა ხლება V^2 .

დ. ნახეს მკლედ და ფერ-მიხდილად გულსა სკირდა დაწყლულება] აჟ ღმერთმან ქნას (ქქმნას V^2) რაცა სწადლეს რადგან იყოს (იყო V^2) მისი ნობა (ნება $V'V^2$) KOG' , $V'V^2$.

საყურადღებოა, რომ HJ ხელნაწერები ამ სტროფში თავისი ჯგუფს შორდება და CL რედაქციებს მიჰყვება.

1936 ა. გამოვლენს ზღვანი, მოვიდეს ხმელეთსა ტარიერისა] ფაცხლად მიბ-რუნდეს სწრაფა (სწრაფად J , სწრაფი HT) აქეთ (აქვსთ J , აქვს KOG') ნახვა მათ მის მიერისა HJ (აღლ.) $KOTG'$.

1937 ა. ტარიელის ნახვისათვის მობრუნდეს და] ტარიელს ახლოს მიუსხდეს (მოუსხდეს K) მათ ორთავე HJ (აღლ.) $KOTG'$.

ახლა, HJT -ს მიხედვით, ავთანდილისა და ფრიდონის ტარი-ელთან მისვლა მხოლოდ 1933 სტროფშია ნათქვამი. KOG' -ის რე-დაქტორი კი აშკარად დაბნეულა. მას ვერ გაუგია 1929 და 1930 სტროფების კილო: გმირთა შეხვედრა ამ სტროფებში უგულისხმია და ამიტომ 1933,4 სტროფიც შეუცვლია.

$HJKOTG'$ -ის მიხედვით, ავთანდილი და ფრიდონი ტარიელთან მეორეჯერაც მიდიან. ოღონდ ეს 1937,1 სტროფისეული გაგება მას 1936 სტროფში გადმოუტანია.

1933 სტროფი KOG' -ისებურად შეცვლილია $V'V^2$ -ში, მაგრამ სამაგიეროდ მათში ამოღებულია 1936 სტროფი და უცვლელად არის დატოვებული 1937 სტროფი. ამის მიხედვით, გმირთა პირვე-

ლი შეხვედრა იგულისხმება 1929 ან 1930 სტროფში. მეორეჯერ შეხვედრა — 1937 სტროფში.

M'-ში 1915 სტროფიდან გადასვლა ხდება 1933 სტროფზე და ეს უკანასკნელი თავისებურად იკითხება:

კაცი მოვიდა არაბეთს, სცნეს მათი შემოთვლილობა,
მოითირეს მათ ლომ-კაცთა ტარიელის სნეულება;
მერმე უმძიმეს ჰინდოთათვის მათ მტერთაგან ძლეულობა: —
„რად არა აღრე გვიბრძანეთ, ჩვენი გინდათ გვერდსა ხლება!“

M'-ში განსხვავებულად იკითხება აგრეთვე 1936 სტროფის პირველი ტაეპი:

გამოვლნეს ზღვანი მოვიდეს ხმელეთსა ტარიერისა] შევიდეს და
მდაბლად დადრკეს შუქი კრეს მონაბერისა M'.

ამ წაკითხვით მოხსნილია გამეორება ავთანდილისა და ფრიდონის ინდოეთში მისვლისა და ტარიელთან შეხვედრის შესახებ.

სულ სხვაგვარია ო რედაქცია. მასში არ მოიპოვება 1927, 1929, 1930, 1937 სტროფები; 1934 და 1935 ერთ სტროფადაა გაერთიანებული და წინ არის გადატანილი. წინაა გადატანილი აგრეთვე 1936 სტროფი. საბოლოოდ, სტროფული შედგენილობა და წყობა აქ ასეთ სახეს ღებულობს: FIRH'N' — ...1924, 1928, 1926, 1925, 1936, 1934+1935, 1931, 1932, 1933, 1937 და ა. შ. ასევეა E-შიც, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ 1925—1928 სტროფები პირდაპირი წყობითაა და 1934—1935 სტროფების ნასახი არ ჩანს.

ო რედაქციაში შეცვლილია ზოგიერთი წაკითხვა. ამ რედაქციის მიხედვით გმირთა შეხვედრა აღნიშნულია 1936 სტროფით, ხოლო ამის შესახები წინა ორჟოფული გამოთქმები ისე განსხვავებულია, რომ არ ჰგავს არც ო-სა და არც ო-ს და V/V² ნუსხათა წაკითხვებს. თუ ამ ხელნაწერებში, აგრეთვე E-შიაც 1925 სტროფის მესამე ტაეპში წერია „გზათა ლევენ სასწრაფოთა“-ო, სადაც „ლევენ“ შესაძლებელია გაგებულ იქნეს გზის დალევად, დამთავრებად, ე. ი. ავთანდილისა და ფრიდონის ინდოეთში მისვლად, FIRH'N'-ში ხაზგასმული სიტყვის ნაცვლად ნახმარია მომავლის აღმნიშვნელი უფრო ნათელი და გასაგები ფორმა „ვლიდეს“. ასევეა შეცვლილი 1926 და 1928 სტროფები:

1926 ა. ჰინდოეთს მივლენ ნავითა, გამართეს სამუნათოა] გამოემართნეს
(გამომართნენ T, რა გამართნეს FIH'N') ინდოეთს (ინდოეთს N', ინდოეთსა R) ნავითა სამუნათოა EFIRT (აღდ.) H'N'.

ბ. სრულნი აბჯრითა მოსილნი ხვარაზმშის] გზა-გზა ჰკაზმიდეს (ჰკაზ-

მიღენ T, ჰეაზმიდენ J', ჰეაზმიდენ R) აბჯრითა (—J') ზეარაზ-
მშას (ზეარაზმას E, ზეარაზმთა R, ნავითა T, + ავითა J') EFIRT
(აღლ.) H'J'N'.

- გ. დალევენ[დალევდეს EFIRJ'; სწრაფით დალევენ] წარვლიდეს
სწრაფად H'N'.

1928 ა. გავიდეს და პირსა დადგეს] მათ ორთავე ხელმწიფეთა EFIRT
(აღლ.) H'N'.

ამ ცვლილებებით ბევრი გამეორება და მასთან დაკავშირებულ-
ლი უხერხულობანი მოხსნილია. მაგრამ არა მთლიანად! უცვლელა-
დაა დატოვებული 1933 სტროფი. ამიტომ ავთანდილისა და ფრიდო-
ნის ტარიელთან პირისპირ შეყრის შესახებ ახლა ამ ხელნაწერებში
ნათქვამია ორჯერ — 1936,1—2 და 1933,3—4 სტროფებში.

რომელი რედაქცია ასახავს ამ ეპიზოდებში პირვანდელ მდგო-
მარეობას?

ვეფხისტყაოსნის ანალოგიით, სადაც დედანი ყოველთვის უკე-
თესია ინტერპოლატორთა ნახელავზე, აქაც შეიძლებოდა ასეთი აზ-
რი გაგვევრცელებინა. მაგრამ ეს არაფრით არ იქნებოდა გამართ-
ლებული! ძნელი დასაჯერებელია, რომ განხილული ეპიზოდები თა-
ვიდან შექმნილიყო იმ სახით, როგორც დღეს არის HJKOTG', M',
V'V'-ში ან კიდევ უფრო EFIRH'N' ხელნაწერებში და იგი იმგვა-
რად გადაკეთებულიყო, როგორც დანარჩენ ხელნაწერებშია. ჩვეუ-
ლებრივ ასეა ხოლმე, ინტერპოლატორ-შემსწორებლები ცვლიან და
ასწორებენ მათთვის ბუნდოვან და ძნელად გასაგებ ადგილებს და
არა პირიქით. Ⴆ და Ⴎ რედაქციები რომ ნასწორებია, ამას ამტკი-
ცებს აგრეთვე ის შეუთანხმებლობა, რომლებიც არსებობს, ერთის
მხრივ, ამ რედაქციებს შორის და, მეორეს მხრივ, ამ რედაქციებს
შიგნით. ამ რედაქციათა ურთიერთ შედარებიდან ჩანს, რომ მათი
რედაქტორები ერთი პოზიციიდან უდგებიან საქმეს: ცდილობენ
გაასწორონ ის გამეორებები და მასთან დაკავშირებული უხერხუ-
ლობანი, რომლებიც ახლავს Ⴆ რედაქციათა ტექსტს. ისინი ერთსა
და იმავე ტექსტს ერთი მიზნით კი ასწორებენ, მაგრამ ამას აკეთე-
ბენ დამოუკიდებლად და შედეგიც ამიტომაც სხვადასხვაგვარია.

მეორე მხრივ, თუ Ⴆ რედაქციებში დაცული ტექსტია პირ-
ველადი, რითი აიხსნება მისი ამგვარი ხასიათი? თვალნათლივია,
რომ ზეარაზმელთა ამბის ავტორი სიტყვის დიდი ოსტატი ვერ არის.
მას ხშირად უბრალო აზრის მარტივად და გასაგები ენით გადმო-
ცემაც უჭირს, მაგრამ Ⴆ რედაქციებში ზოგიერთი ადგილი ისეა

გამეორებებით გაბუნდოვანებული, რომ ძნელია ავტორის სისუსტით აიხსნას ისინი.

ჩვენი აზრით, **ტყ** რედაქციათა ტექსტის აღნიშნული ხასიათი უნდა აიხსნებოდეს იმ დედნის თავისებურებითა და მისდამი ზედმეტი მორჩილებით, რომლითაც გამლექსავს უსარგებლია. ვფიქრობთ, დედანი — ხვარაზმელთა ამბის სარგის თმოგველისეული თხზულება¹¹⁶ გამართული იყო ნარევი ტექსტით, პროზითა და ლექსით, არჩილისეული გამოთქმით, „შიგ ჩართვის“ პრინციპით, როგორცაა, მაგალითად, ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა გაგრძელება „ომაინიანი“ და „ქილილა და დამანა“.

¹¹⁶ ხვარაზმელთა ამბის პროლოგ-ეპილოგის ბიბლიოგრაფიული ცნობების სხვადასხვაგვარი ინტერპრეტაციის შედეგად რუსთველოლოგიურ მეცნიერებაში ბევრნაირი აზრია გამოთქმული იმის შესახებ, თუ რა წვლილი მიუძღვის მასში ნახსენებ სარგის თმოგველს ვეფხისტყაოსნისა თუ მისი გაგრძელებების ჩამოყალიბებაში.

ს. კაკაბაძის შეხედულებით, სარგის თმოგველს შეუთხზავს თუ სპარსულიდან გადმოუთარგმნია ვეფხისტყაოსანი პროზაული სახით, რომელიც შემდეგ გაულექსავს შოთა რუსთველს (ვეფხისტყაოსანი, 1913, გვ. 32—39, 58—61, 66; ეურნალი „საისტორიო მოამბე“, I, 1924, გვ. 137—166; ვეფხისტყაოსანი, 1927, გვ. XLI—XLII, CXXVII—CXXVIII, CXXX—CXXXII; ეურნალი „საბჭოთა ხელოვნება“, 1961, № 1, გვ. 45—56; ს. კაკაბაძე, რუსთაველი და მისი ვეფხისტყაოსანი, 1966, გვ. 4—5, 21—25, 162—186).

მალე თვით ავტორმა უარყო, მაგრამ ერთ დროს კ. კეკელიძე ს. თმოგველს ვეფხისტყაოსნის ავტორად თვლიდა („მნათობი“, 1931, № 9—10, გვ. 224—225).

კ. ჭიჭინაძის ვარაუდით, საკუთრივ ვეფხისტყაოსანში, ან მის დანართებში ს. თმოგველს უშუალოდ არაფერი შეუტანია. ხვარაზმელთა ამბავიც შოთა რუსთველმა კალამს ეყუთვნის, ოღონდ ის არის პირველი ვარიანტი, რომელიც ავტორს შემდგომ აღარ გადაუმუშავებია. ს. თმოგველი აქ მოხსენიებულია როგორც ავტორი „დილარაინისა“. ამ თხზულებაში მოთხრობილი ამბავი ძალიან ჰგავნდა ტარიელის თავგადასავალს და „პოეტს (რუსთველს — ბ. დ.) სრული პოეტურა უფლება ჰქონდა“ ასე ეთქვა თავისი სიუჟეტის შესახებო (ალიტერაცია ქართულ შიირში და ვეფხისტყაოსნის პრობლემა, თბ., 1925, გვ. 59—64; მისივე, რუსთაველის გარშემო, თბ., 1928, გვ. 133—142; ვეფხისტყაოსანი, 1934, გვ. XXVI).

3. ინგოროყვას აზრით, ს. თმოგველს ეკუთვნის ხატელთა და ხვარაზმელთა ამბები, ოღონდ პირველი დაუწერია ლექსად, მეორე პროზად (რუსთველიანა, I, 1926, გვ. 33; მისივე, თხზულებათა კრებული, I, 1963, გვ. 32—34).

ეს შეხედულებები თავ-თავის დროზე სათანადოდ იქნა გაკრიტიკებული და უარყოფილი, უპირატესად თვით ამ ავტორების მიერ (კ. კეკელიძე, ეტიუდები, IX, თბ., 1963, გვ. 212—214, 238—240; მისივე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1958, გვ. 110 (სქოლიო); კ. ჭიჭინაძე, რუსთაველის გარშემო, გვ. 134—136; მისივე, რუსთაველი და მისი პოემა, თბ., 1960, გვ. 21—54; იუსტ. აბულაძე, რუსთველოლოგიური ნაშრომები, გვ. 195—196; ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთველი და მისი პოემა, გვ. 471—480).

ამგვარი შეხედულება გამოთქმული აქვს პ. ინგოროყვას, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ საკუთრივ ხვარაზმელთა ამბავს ის პროზით შესრულებულად თვლის, ლექსით ნაწილად კი ხატაელთა ამბავი მიაჩნია. „სჩანს, — წერს იგი, — სარგის თმოგველს თავისი შრომის ნაწილი, ... „ინდო-ხატაელთა ამბავი“, რომელიც პოემის (ვეფხისტყაოსნის — ბ. დ.) ტექსტშია ჩამატებული, — ლექსად დაუწერია, ხოლო მეორე ეპიზოდი, „ხვარაზმელთა ამბავი“, რომელიც პოემის გაგრძელებას წარმოადგენს, პროზის სახით დაურთავს. ასეთი ჟანრი ამ ეპოქაში მართლაც არსებობდა და ამას აქვს ანალოგიური ტექსტი. ასე არის ნაწერი მაგ. იმავე ავტორის ვეფხისტყაოსნის ციკლის სხვა ნაწარმოები „ომიანიანი“, სადაც ერთი ნაწილი ლექსით არის დაწერილი, ხოლო მეორე ნაწილი პროზით“¹¹⁷.

ასეთი გაგებით ანალოგია აღარ გამოდის. სამართლიანად შენიშნავს ალ. ბარამიძე: „ომიანიანის“ პროზაულ ტექსტში, როგორც არჩილი ამბობს, „შ ი გ ჩ ა რ თ ვ ი თ“ (დაყოფა ავტორისაა, — ბ. დ.). არის ლექსები. ერთი და იგივე ნაწარმოები გამართულია ნარევი ტექსტით, ნაწილობრივ (და უმთავრესად) პროზით, ნაწილობრივ ლექსით. არსებითად ასეთივეა „ქილილა და დამანა“. ინდო-ხატაელთა და ხვარაზმელთა ამბები კი ორ სხვადასხვა ეპიზოდურ ამბავს წარმოადგენს. გამოდის, რომ ერთსა და იმავე ავტორს ერთი ეპიზოდური ამბავი (ინდო-ხატაელთა ამბავი) მთლიანად ლექსად დაუწერია, მეორე ამბავი კი (ხვარაზმელთა ამბავი) მთლიანად პროზაულად. მაშასადამე არაა გამოყენებული „შიგ ჩართვის“ პრინციპი“¹¹⁸.

ჩვენი გაგებით, სარგის თმოგველის შეთხზული ლექსები უნდა ვეძიოთ არა ხვარაზმელთა ამბის გარეთ, არამედ შიგნით, თვით ამ თხზულებაში, რომ თვით ეს თხზულება იყო ნარევი ტექსტით შესრულებული.

ამგვარ თხზულებაში სშირად ასეა ხოლმე: ის, რაც ჯერ პროზითაა მოთხრობილი, იგივე შემდგომ გამეორებულია ლექსად, ან პირიქით. არსებითად ამ ხერხითაა შესრულებული „ქილილა და დამანა“. ასეთივე სახისა უნდა ყოფილიყო დედანში განხილული ეპიზოდი. უცნობმა პოეტმა პროზაული ნაწილის გალექსვისას, ჩვენი აზრით, უცვლელად, ან სათანადო შესწორებით გამოიყენა ლექსე-

¹¹⁷ პ. ინგოროყვა, კორნ. კეკელიძის წერილის გამო, „მნათობი“, № 3, 1927, გვ. 212.

¹¹⁸ ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთველი და მისი პოემა, გვ. 478—479.

ბიკ. ზუსტად განსაზღვრა ამჟამად, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია; ჩვენ კი გეგონია, მაგალითად, განხილული ეპიზოდებიდან ავთანდილისა და ფრიდონის ზღვების გამოვლის, ინდოეთში მისვლისა და ტარიელთან პირისპირ შეყრის ამბები, ასლა რომ რამდენიმე სტროფითაა (1927,4, 1928,1, 1933,4, 1937,1) გადმოცემული და შემდგომ მთლიანად ეს კონცენტრირებულად გამეორებულია 1936 სტროფში, თავიდან ძირითადად პროზაული სახით იყო მოთხრობილი და მხოლოდ აქა-იქ იყო ზოგიერთი მომენტი ლექსად გამეორებული (მაგალითად, შეხვედრის ადგილიდან წასვლა — სტრ. 1924,3—4 და 1927,1—2). ხოლო ყოველივე ეს ერთგან თავმოყრილად გამეორებული იყო ერთ ან ორ სტროფში, სახელდობრ, 1936 სტროფში.

თუ ამგვარი ახსნა არა, სხვა მხრივ ჩვენთვის გაუგებარია, როგორ მიიღო განხილულმა ეპიზოდებმა ისეთი სახე, როგორიც აქვს დღეს **ტყ** და ნაწილობრივ **ღ** რედაქციებში.

ხვარაზმელთა ამბავში სხვაგანაც არის გამეორებები; გამეორებები როგორც ცალკეული ფრაზებისა და აზრებისა, ისე ეპიზოდებისაც. მაგალითად, ხელნაწერთა დიდ უმრავლესობაში ორჯერაა მოთხრობილი, თუ როგორ გახდა ავად ტარიელი და ამ ამბით გახარებული ხვარაზმში როგორ დაესხა თავს ინდოეთს. პირველად ეს გადმოცემულია ავტორის თხრობით (სტ. 1871—1876), მეორედ, — ტარიელის პირით (1938—1939). შესაძლებელია, ამ გამეორებებიდანაც ზოგიერთი აღნიშნული გარემოებით იყოს გამოწვეული. მაგრამ, ვინაიდან არც ერთ მათგანთან არ არის ისეთი განსაკუთრებული მდგომარეობა, როგორც განხილულ ეპიზოდებში იყო, ამისი დაბეჭდვით თქმა ძნელია.

წამოყენებული დებულების თვალსაზრისით, ჩვენს ყურადღებას იპყრობს პოემის პროლოგ-ეპილოგის ზოგი გამოთქმა. აქ არაერთხელ და ხაზგასმით არის მითითებული, რომ „ეს ამბავი და რა ჩომოდა სარგის ლექსად შეუწყობლად“, რომ იგი არის „ნარჩომი“; „სარგის დაუტრია უთქმელად“, რომ მას „გაღეჭეს აკლდა“. როგორც ვთქვით, ხვარაზმელთა ამბის გამლექსავს ხანდახან უბრალო აზრის მარტივად და გასაგები ენით გადმოცემაც უჭირს. ვფიქრობთ, ხაზგასმული სიტყვები შეეხება არა მარტო და მხოლოდ და მხოლოდ მთლიან პროზაულ ამბავს, არამედ მასში იგულისხმება აგრეთვე ლექსითი ნაწილიც. რომ სარგისს რაღაც ნაწილი ლექსადაც ჰქონია შეთხზული, რაღაც ნაწილი კიდევ გაუ-

ლექსავი დარჩენია. ასე ესმოდა ეს ადგილები კ. კეკელიძეს, როდესაც ის ვეფხისტყაოსნის ავტორად ს. თმოგველს ასახელებდა. ასე ესმის იგი პ. ინგოროყვას და ამის საფუძველზეა მკვლევარი ხატავლთა ამბავს სარგის თმოგველს რომ მიაწერს. ჩვენი აზრითაც, ასეთი გაგება არსებითად სწორია. საქმე მხოლოდ ის არის, რას ვიგულისხმებთ „ნარჩომში“.

პროზაულ დედანში ლექსის არსებობისა და უცნობი პოეტის მიერ გალექსვისას მისი გამოყენების დასამტკიცებლად საინტერესოა პროლოგ-ეპილოგის შემდეგი გამოთქმები: „კ ვ ლ ა ვ ე ვ თქვი, ლ ე ქ ს ი გავმართე...“ აქაც, შესაძლებელია, კ ვ ლ ა ვ ე (ვე ნაწილაკით გაძლიერებული, = ისევ, კიდევ, ხელახლა, გამეორებით) ეხებოდეს არა მარტო და მხოლოდ მთლიან ამბავს, არამედ ლექსებსაც აგრეთვე. საყურადღებოა, — „ლ ე ქ ს ი გავმართე“ და არა „ლ ე ქ ს ა დ გავმართე“. „ლექსად“ (ლექსათ U') არის გვიანდელ ხელნაწერებში— $U'V/V^2$ -ში. ასევე, 1870,4 სტროფში: „მას ასე დავაბარენით, ლ ე ქ ს ნ ი მიქენით“¹¹⁹, მაშინ, როდესაც ამავე სტროფის მეორე ტაეპში გვაქვს: „ძველნი ნარჩომნი ამბავნი ლ ე ქ ს ა დ ვთქვენ“. ან კიდევ 2024,4 სტროფში: მიბრძანა, თუ: „ლ ე ქ ს ა დ თქვიო“.

მაშასადამე, ჩვენი აზრით, ხვარაზმელთა ამბის ტექსტი, რომელიც TC და ნაწილობრივ L რედაქციებშია დაცული, ადასტურებს ამ თხზულების პროლოგ-ეპილოგში მოცემულ ბიბლიოგრაფიულ ცნობებს, რომ ეს ნაწარმოები პოეტის ორიგინალური თხზულება მართლაც არ ყოფილა; მას გაულექსავს სარგის თმოგველის ნაწარმოები, რომელიც შესრულებული ყოფილა ნარევი ტექსტით, პროზითა და ლექსით. ოღონდ ამ უცნობ პოეტს დედნისადმი ზედმეტი მორჩილება გამოუჩენია: თავ-თავის ადგილას დაუტოვებია ორიგინალის ლექსები.

ჩვენი ფიქრით, ამით აიხსნება ხვარაზმელთა ამბავში TC რედაქციათა ტექსტის თავისებურებები და ის რედაქციული ცვლილებები, რომლებიც L , D და ზოგიერთ თავისებურ რედაქციათა ხელნაწერებში დასტურდება.

TC რედაქციათა ნუსხების დიდ უმრავლესობაში ასევე

¹¹⁹ „მიქენით“ ჩვენ გვესმის როგორც „მიქმენით“ (ქმნა, კეთება) და არა „მიქევით“, „ქება“ მრავლობითის მნიშვნელობით. „ქმნა“ ხვარაზმელთა ამბავში და სხვაგანაც, როგორც წესი, უმანოდაა წარმოდგენილი (იხ. სტრ. 1871, 1918—1919, 1938, 1948, 1957, 1959, 1973—1979, 1981, 1986, 1988, 199:—1992, 1997, 2000, 2017, 2023).

ვრცლად. გაქიანურებულად და გამეორებებით არის გადმოცემული ტარიელისა და ავთანდილის ანდერძები და მათი გარდაცვალების ამბები. ეს ეპიზოდები ხელნაწერებში სამგვარი შედგენილობით არის წარმოდგენილი: ვრცელი, მოკლე და უმოკლესი.

ტ, ლ და ლ რედაქციათა უმთავრეს ნუსხებში ტარიელის ანდერძი ვრცელი სახისაა: შეიცავს 50-ზე მეტ სტროფს (სტრ. 2025—2049, 2057—2063). სტროფული სტრუქტურის მხრივ ეს რედაქციები ამ ნაწილში არსებითად ერთმანეთს მიჰყვება. ძირითადი განსხვავება მათ შორის არის მხოლოდ წაკითხვების მიხედვით.

ტარიელის ანდერძში მთელი რიგი სტროფები აქვს დათმობილი სოფლის სამღერავს:

ბოლოდ დამდაგა სოფელმან, ნათმან, ფისმან და წერილმან... (2030,2)

ნუ მიენდობი სოფელსა, საქმეთა ცუდთა, მუხთალთა,
არვის მიგინდობს, რაჟი ვინ კარგთა უყოფდეთ, უთვალთა,
ბოლოდ ეამს დაგცემს, შეგიბრკმობს ფერხთა და მართ ნაკუთალთა,
ყველასა ერთად მოგიყრის მის ღლეჩი დანახუთალთა. (2032)

ესე ღლე ყოვლთა ზედა აც, ქვეყანად ვინცა იშობა;
მუხთალსა ცრუსა სოფელსა სჭირს კაცთა ზედა იშობა:
არ აღირაცხვის სიკჟაფე მისი, ვით ზღვისა ქვიშობა,
ბოლოდ ასრე იქს, ცუდია ცქნაფა და მისგან შიშობა. (2033)

ყოველნი დაგიბოცებით, სრულად ერთობით და რამად,
მით დაგიტეობ მცნებასა. მიენდნეთ, ცუდად, არამად;
ეიტყვი მუხთალსა სოფელსა ცრულ და მიუნდოდ, არამად,
წყეულმან, ნახეთ, რა მიყო, ძმანი არ მაძმნა, და რა მად. (2034)

სოფელი ამად გვალორებს, გვლებავს ფერად რამ ინისა,
ეამად გიუხვის, რაც სთხოვი, ესე მთნავს, ესრა მინისა;
ანაზღად გაგტეხს, რა გკადრო ჭიჭისა ან რა მინისა,
ჩემსა არ ჭერხართ, სახედ გიც ვისისა და რამინისა. (2038)

არ გავითავდეს არავის ესე სოფელი წამიერ,
ისწრაფის მუნვე მიქცევად, მოკედავი ეს მიწა მიერ... (2039, 1-2)

მიუნდობელო სოფელო, რას ბრუნავ, რას მუხანათობ?
ოდესმე სწუხ და აბნელებ, ოდესმე არ სწუხ, ანათობ:
არვის მივეინდობ წამ ერთცა, ეამთა არეებ, თუ ზან ათობ,
დაგვწვაე კვამლურებ ბნელითა, არ ვითა ხე მუხა ნათობ. (2042)

სოფელმან. მსგავსად წყაროსა, სისხლი რულ დამადინაო... (2046, 3)

ეა, ჭაგრნი შენნი, სოფელო, მაჰამე კვლავ სამსალა მე! (2062, 4)

სოფლის უკუღმართობასა და ამქვეყნიურ არარაობაზე საუბარია ტარიელ-ნესტანისა და ავთანდილ-თინათინის გარდაცვალების ამბებშიაც:

სოფელს მყოფსა ყველაქასა ესე არეის არ ასცილდეს.
მათ სოფლისა შვენებათა წყალ-ჭაყარნი გაუწბილდეს... (206მ, 1-2)

აზომ არ არის სოფლისა საღამო, არცა დილია.
სიზმრისა უფრო სიზმარი, ჩრდილისა უფრო ჩრდილია:

არ ამოჰკრეფენ სწავლულნი მათ, მათგან გამოცდილია;
ავი და კარგი სწორად უჩს, სიცოცხლე თუ სიკვდილია. (210გ)

მითქვამს და კვლავ ვსთქვა სიცრუე სოფლისა კვლა და კვლადობა...
(2110, 1)

ამავე მოტივის გარკვეული ადგილი უჭირავს ავთანდილის ან-
დერძშიაც:

ერტყვი, მსგავსაა სოფელი, ეს მუხანათი ჩრდილისა... (2070, 2)

იგიცა კაცი კრულია, ვინცა მიენდოს სოფელსა,
მოღიზნარსა და მუხთალსა, სიცილით ჰკოცნით სოფელსა.
პირველ სიცოცხლესა შქადესა, ბოლოდ უარის მყოფელსა.
მუნ დამკარგავსა კაცთასა, აქად ხან-ღაუყოფელსა! (2071)

შეიწყნარებით, ნაარსნო, მცნებას გასწავებ არ ავსა:
ნუ მიჰყოლიხართ სოფელსა, ნიავესა, ქარსა არავესა;
ნუ იუნჩებდით, სად ღმერთი დასდგამს სიმართლის კარავსა,
სადა ვერ უქებენ მღილი და არ ძალ-უც პარვა მპარავსა. (2075)

ზ, ლ და ნაწილობრივ ლ რედაქციის ნუსხებში ბევრად უფრო
გაუგებარ შეუსაბამობას ქმნის გამეორებანი ტარიელისა და ნესტა-
ნის გარდაცვალების შესახებ:

ტარიელის ანდერძში ანდერძის შემდეგ აღნიშნულია ტარიე-
ლისა და ნესტანის გარდაცვალება, დასაფლავება და მასთან დაკავ-
შირებული საყოველთაო გლოვა-ტირილი:

ანდერძი სრულ-ყო, გ ა რ დ ა ზ და, ენავ, დიყავ, პირო, და!
ნესტან-დარეჯან მოსთქმიდა, სისხლის ცრემლითა ტიროდა;
ი გ ი ც ა მ ო კ ე და, არა თქვა: „სიცოცხლე დავაპირო, და-
შვილნი ტიროდეს, შეიქნა გლოვა, არ სტეირი ყვიროდა. (2058)

ჰვანდეს, დაბნელდეს თუ მზენი არ ერთგან ორნი მთვარენი;
დიოდა მსგავსად ნილოსა მუნ ცრემლნი მონაღვარენი. (2059, 1-2)

მტირალთა, პირ-დახოკილთა მხართა იტვირთეს, აიღეს,
იგ უსახონი მიწნურნი თაბუთისა ქენ წაიღეს... (2060, 1-2)

მღუღრად ტიროდეს შვილნიცა, მათნი ძენი და ქალანი,
მოსთქმიდა: „მზენო, სოფელმან ვითარ მოგზადნა ყალანი?“... (2061, 1-2)

იგი სოფლისა ჭაყარნი საფლავთა მიაბბარესა.
ზედა მიწანი მცყარნეს, მიწნიჩბეს, მიაბბარესა. (2063, 3-4)

მომდევნო, ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალების ეპიზოდ-ში ეგვევ ამბავი თავიდანვეა მოთხრობილი. ჯერ დინჯად არის აღ-ნიშნული, როგორ დაბერდნენ ტარიელი და ნესტანი, რამდენი შვი-ლი ჰყავდათ და როგორ დასვეს ისინი სამეფო ტახტზე და ბოლოს— როგორ მიიცვალნენ:

ტარიელ და ცოლი მისი სიბერითა გაუშვერდეს.

დაყვნეს წელნი ოთხმოცნი, დაბრმეს, დაღრეს, და-ცა-ბერდეს. (2065, 3-4)

დღენი მათნი წაიარნეს, დაბერდეს და დაუძლურდეს:

ტარიელის ლომნი მკლავნი შეტად გაუუსუსურდეს... (2067, 1-2)

ერთი ყმა და ერთი ქალი, მართ მათნივე შესაფერნი,

ღმერთმან მისცნა ესე შვილად, საჰერეთელად შევნიერანი... (2066, 1-2)

ტარიელ და ცოლმან მისმან ტახტოსნობა მოიწყინეს;

მეფედ დასხნეს შვილნი მათნი, ნაცვლად მათად დაადგინეს.

ერთსა წელსა დაიხოცნეს, მიწვეს მიწად, მიიძინეს,

მზესა ლომი არ გაჰყარეს, მასვე თანა დააწვინეს.

(2069)

ყველაფერი ეს ისეა გადმოცემული, რომ თითქმის წინ, ტარი-ელის ანდერძში ამის შესახებ არაფერი იყოს ნათქვამი.

ყურადღებას იპყრობს სხვა წინააღმდეგობაც. ტარიელის ან-დერძის მიხედვით ტარიელსა და ნესტანს დასტირიან „ძენი და ქა-ლანი“ (სტრ. 2061,1). შვილები ასევე მრავლობითის ფორმით არის მოხსენიებული ანდერძის 2048,2 სტროფშიაც:

თვისნო, ტომნო, და-ძმანო და შვილნო — ძენო და ასულნო.

ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალების ამბის მიხედვით კი მათ ჰყავთ „ერთი ყმა და ერთი ქალი“ (სტრ. 2066,1).

სხვა ვითარებას გვიჩვენებს FIH'N' ხელნაწერთა ჯგუფი (R ძლიერ დაზიანებულია). ამ ხელნაწერებში ტარიელის ანდერძი მნიშ-ვნელოვნად მოკლეა: შეიცავს მხოლოდ 10-ოდე სტროფს (სტრ. 2025—2026, 2028, 2030—2032, 2034, 2043, 2049, 2063). ეს ხელ-ნაწერები არ იცნობს აგრეთვე იოსებ თბილელისეულ ანდერძებს, ხოლო ნანუქასეული ავთანდილის ანდერძის 16 სტროფიდან (სტრ. 2070—2078, 2050—2056) წარმოდგენილია მხოლოდ 5 სტროფი (სტრ. 2070—2074).

ამგვარი შედგენილობით გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვა-ლების ამბავთა ტექსტი გაცილებით უფრო გასაგები და გამართუ-ლია. ის გამეორებანი და უხერხულობანი, რომლებსაც ადგილი აქვს

$\mathcal{C}$, $\mathcal{L}$ და $\mathcal{L}$ რედაქციათა ნუსხებში, აქ ნაკლებად შეიმჩნევა. ასე მაგალითად, ამ ხელნაწერებში არის ტარიელის ანდერძის 2063 სტროფი, რომელიც ტარიელისა და ნესტანის დასაფლავებას ეხება. მაგრამ, რადგან წინ აღარ არის აღწერილი ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალება და მასთან დაკავშირებული ტირილი და გლოვა. 2063,2—3 სტროფის ცნობა ტარიელ-ნესტანის დაკრძალვის შესახებ ყრუდ გაისმის და იმ შეუსაბამო გამეორებასა და წინააღმდეგობას აღარ ქმნის, როგორც ეს ვრცელი რედაქციების ნუსხებში იგრძნობა.

გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბები კიდევ უფრო მოკლედ და ლაკონურად არის გადმოცემული E , T , V/V^2 და B^2 ხელნაწერებში. ამ ნუსხებში ჩვენთვის საინტერესო ტარიელის ანდერძის არც ერთი სტროფი არ დასტურდება. მათთვის უცნობია აგრეთვე იოსებ თბილელისა და ნანუჩას¹²⁰ ანდერძები. ხოლო გმირთა გარდაცვალების ამბები ძლიერ მოკლედ და თავისებური შედგენილობით არის მოცემული. ამ ეპიზოდებიდან (სტრ. 2064—2069, 2106—2110) ხუთივე ხელნაწერში ძირითად ბირთვს ქმნის ის სტროფები, რომლებიც უშუალოდ ტარიელ-ნესტანისა და ავთანდილ-თინათინის დაუძლურებასა და გარდაცვალებას ეხება. მხოლოდ რამდენიმე სტროფი ეთმობა სოფლის სამღურავსა და მსგავს ამბებს.

მიუხედავად ამგვარი მსგავსებისა, ეს ხელნაწერები ერთ რედაქციულ ჯგუფს მაინც არ ქმნის. როგორც ზემოთ ვაჩვენეთ, წაკითხვების მიხედვით E განეკუთვნება $\mathcal{D}$ რედაქციას, T — $\mathcal{L}$ რედაქციას. ამავე რედაქციასთან დგას ახლოს V/V^2 ნუსხები. B^2 კი $\mathcal{C}$ რედაქციისაა.

თუ ვეფხისტყაოსანში, საზოგადოდ, და მის გაგრძელებებში, კერძოდ, ტექსტის სიმოკლე მის პირველადობას ნიშნავს, როგორც ეს რუსთველოლოგიურ ლიტერატურაშია მიღებული, მაშინ გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში ამგვარად უნდა ვცნოთ E , T , V/V^2 და B^2 ხელნაწერთა ტექსტი. მის მეორეულ, ნაწილობრივ გავრცობილ ეტაპად ჩაითვლება FIH/N' ხელნაწერთა ტექსტი. ხოლო ამ უკანასკნელის კიდევ უფრო შევსებული და განვითარებული სახე იქნება $\mathcal{C}$, $\mathcal{L}$ და $\mathcal{L}$ რედაქციების ხელნაწერთა უმრავლესობის ტექსტი.

ამგვარი გაგებით გამოდის, რომ უმოკლეს და პირველად ტექსტს იძლევა თითქმის ყველა ძირითადი რედაქცია: B^2 ხელნა-

¹²⁰ ნანუჩასეული ავთანდილის ანდერძიდან B^2 -ში იკითხება 2050—2056 სტროფები.

წერის სახით $\mathcal{C}$ რედაქცია, T -ს სახით, რომელსაც მხარს უჭერს V/V^2 ხელნაწერები, — $\mathcal{L}$ რედაქცია და E -ს სახით — $\mathcal{D}$ რედაქცია. თუ ამას დავუმატებთ იმასაც, რომ ამ უმოკლეს ხელნაწერებში თითქმის არ იგრძნობა, ან მინიმუმამდეა დაყვანილი ის გამოკვრებები და წინააღმდეგობანი, რაც ვრცელ რედაქციებშია, თითქოს საექვო აღარ უნდა იყოს E , T , V/V^2 და B^2 ხელნაწერთა ტექსტის პირველადობა.

აქედანვე შეგვეძლო დაგვესკვნა, რომ ვეფხისტყაოსანს ხვარაზმელთა ამბის (სტრ. 1868—2024) შემდეგ პირველად დაემატა ტარიელ-ნესტანისა და ავთანდილ-თინათინის გარდაცვალების ამბები, ხოლო შემდგომ — ანდერძები. ტარიელის ანდერძიც ერთ-ერთი გვიანდელი დანართია, რომელიც დამოუკიდებელია, სხვა ავტორის მიერ არის შექმნილი და წინ უსწრებს ნანუხასა და იოსებ თბილელის მიერ შეთხზულ ეპიზოდებს.

მაგრამ ამ ხელნაწერთა ერთმანეთთან და ძირითად რედაქციულ ჯგუფებთან შედარება ამგვარ დასკვნებს საექვოს ხდის.

უპირველესად ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ ხვარაზმელთა ამბის მომდევნო ეპიზოდები E , T , V/V^2 და B^2 ხელნაწერებში მნიშვნელოვნად განსხვავებულად არის წარმოდგენილი. აი, როგორია მათი სტროფული შედგენილობა:

E —2023, 2069, 2106, 2108—2110, 2064—2068, 2107, 2024, 2024*, 2111—2120, 2120¹, 2121—2126.

T —2024*, 2064—2068, 2107, 2069, 2106, 2108—2109... 2111—2114...

V^1 —2023, 2064—2068, 2107, 2069, 2106, 2108—2109, 2121—2122, 2124—2126.

V^2 —2023, 2064—2068, 2024**, 2107, 2069, 2106, 2108—2109, 2121.

B^2 —2024, 2024*, 2050—2056, 2106, 2064—2066, 2068—2069, 2111—2122, 2123, 1, 2124—2126.

ეს განსხვავებული სტროფული სტრუქტურა შემდეგ შინაარსობრივ განსხვავებას იძლევა:

E -ში ჯერ საუბარია ტარიელ-ნესტანის (სტრ. 2069) და შემდეგ ავთანდილ-თინათინის (სტრ. 2108) გარდაცვალება-დაკრძალვაზე. ეს ამბები ერთმანეთისაგან გამოყოფილია სოფლის სამღურავის შემცველი სტროფებით (სტრ. 2106, 2110, 2064). ამის შემდეგ მოთხრობილია სოფლის უკუღმართობის შედეგად როგორ დაბერდნენ და დაუძღურდნენ ტარიელი და ნესტანი, რამდენი შვილი ჰყავდათ მათ და როგორ გააძეფეს ისინი (სტრ. 2065—2068). ბოლოს, ერთი სტროფით ეგვე აღნიშნულია ავთანდილის მიმართაც (სტრ. 2107).

TV/V² ხელნაწერებში ამბავთა ეს თანმიმდევრობა შეცვლილია. აქ ჯერ გადმოცემულია ტარიელ-ნესტანისა (სტრ. 2064—2068) და ავთანდილ-თინათინის (სტრ. 2107) დაბერება-დაუძლურება და შემდეგ მათი გარდაცვალება (სტრ. 2069, 2108). E-ს მსგავსად, აქაც თითოეულ ეპიზოდს თან ახლავს სოფლის სამღერავი სტროფები.

სხვა ვითარებაა B² ხელნაწერში. მასში ლაპარაკია მხოლოდ ტარიელ-ნესტანის დაუძლურებასა და გარდაცვალებაზე (2065—2066, 2068—2069) და ერთი სიტყვითაც არ არის ნახსენები ავთანდილი და თინათინი. მართალია, ამ ხელნაწერში არის ავთანდილის ანდერძისა და გარდაცვალების ეპიზოდების 2050—2056 და 2106 სტროფები, მაგრამ ეს სტროფები ზოგადად ეხება ამქვეყნიური სიცოცხლის არარაობასა და წარმავლობას და წარმატებით ესადაგება ტარიელის ამბავსაც.

ამ ხელნაწერებს შორის არსებული ეს განსხვავებანი რამდენადმე თავისთავადაც აყენებს ეპკის ქვეშ მათ ღედნისეულობას. მაგრამ ამ შემთხვევაში უფრო მნიშვნელოვანი ის არის, რომ ერთმანეთთან დაშორებისას მათში ცალკეული სტროფების სახით ჩნდება ხოლმე ვრცელი რედაქციების კვალი. მაგალითები (მივყვებით ბოლოდან):

1. სხვა უმოკლეს ნუსხებში არ არის, B²-ში კი იკითხება ვრცელი რედაქციებისათვის კარგად ცნობილი 2050—2056 სტროფები.

2. სამაგიეროდ, B²-ში არ ჩანს და ყველა სხვა ნუსხაში, მათ შორის, ETV/V²-შიაც იკითხება 2067 და 2107—2110 სტროფები, რომლებიც ავთანდილისა და თინათინის ამბებს ეხება. როგორც ვთქვით, B²-ში ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი ავთანდილისა და თინათინის ცხოვრების ბოლო ხანაზე, მათ გარდაცვალებასა და დაკრძალვაზე. B² ნუსხის წინარე ხელნაწერთათვის კი ეს ეპიზოდი ცნობილი უნდა ყოფილიყო. ეს იქიდან ჩანს, რომ თვით B² ხელნაწერში სრულად არის წარმოდგენილი ფრიდონისაგან მეგობართა დატირების ეპიზოდი (სტრ. 2111—2120), რომლის მიხედვით ფრიდონი დასტირის როგორც ტარიელსა და ნესტანს, ისე ავთანდილსა და თინათინს:

ფრიდონ მოსთქმიდა ოთხთავე, ორთა და ორთა ქსტიროდა.

(2117, 1)

ნურადინ ფრიდონ მოსთქმიდა ორთავე მისთა ძმობილთა.

(2118, 1)

და სხვა.

3. ვრცელ რედაქციათა უმრავლეს ნუსხებში ხვარაზმელთა ამბის ბოლოს მოთავსებულია 2024** (=1867) სტროფი („ყოვლთა

სწორად წყალობასა...“). E, T, V¹ და B² ნუსხებში ეს სტროფი ხვარაზმელთა ამბის შემდეგ არ ჩანს. სამაგიეროდ, რამდენადმე გადაადგილებულად ის შემორჩენილია V² ნუსხაში.

4. ეპილოგის სტროფებიდან V²-ში არის მხოლოდ ერთი, 2121 სტროფი („გასრულდა მათი ამბავი...“), V¹-ში ყველა არის, გარდა 2123-ისა. E-სა და B²-ში კი ეპილოგის ყველა სტროფია (T ნაკლულია).

5. V¹-სა და V²-ში ფრიდონისაგან მეგობართა დატირების ეპიზოდთან (სტრ. 2111—2120) არც ერთი სტროფი არ მოიპოვება. E, B²-სა და T-ში ეს სტროფები შემონახულია (T დაზიანებულია და გადარჩენილია 2111—2114 სტროფები).

6. ხელნაწერთა დიდ უმრავლესობაში ხვარაზმელთა ამბის ბოლოს იკითხება 2024* (=1866) სტროფი („ერთმანეთისა მეშველთა...“). ამ სტროფს გაგრძელებათა დასასრულში არ იცნობს V¹ და V² ნუსხები. სამაგიეროდ, იგი შემორჩენილია E, T და B² ნუსხებში. T-სა და B²-ში იმ ადგილას, სადაც არის ვრცელ ნუსხათა უმრავლესობაში, E-ში კი გადაადგილებულია.

კიდევ უფრო საინტერესოა T-სა და E-ს მონაცემები:

7. ყველა რედაქციის მიხედვით, მათ შორის FIH'N' ხელნაწერთა მიხედვითაც, გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში ჯერ საუბარია ტარიელისა და ნესტანის დაუძლურებაზე, მათ შვილებზე (სტრ. 2064—2068) და შემდეგ მათ გარდაცვალებაზე (სტრ. 2069). ე. ი. 2069 სტროფი მოთავსებულია 2064—2068 სტროფების შემდეგ. ასეა უმოკლეს რედაქციათა ყველა ხელნაწერში. მხოლოდ E-შია პირუკუ.

8. ასევე, ვრცელი რედაქციების მიხედვით ჯერ აღნიშნულია, ავთანდილმა და თინათინმა რამდენი ხანი იცოცხლეს და რამდენი შვილი ჰყავდათ (სტრ. 2107) და შემდეგ არის მათი გარდაცვალების ამბავი (სტრ. 2108—2110). ე. ი. 2108—2110 სტროფები მოთავსებულია 2107 სტროფის შემდეგ. ამ შემთხვევაშიაც ვრცელ რედაქციებს მიჰყვება TV'V² ხელნაწერები. E-ში პირიქით არის.

9. ვრცელ რედაქციებში, მათთან ერთად FIRH'N' ხელნაწერებშიაც, ხვარაზმელთა ამბის ბოლოს არის ამ ეპიზოდის ეპილოგი, 2024-ე სტროფი („ეს ამბავი დარჩომოდა...“), რომელსაც ამავე ნუსხებში ემატება 2024* (=1866) სტროფი („ერთმანეთისა მეშველთა...“). ეს სტროფები ვრცელი რედაქციებისებურად ხვარაზმელთა ამბის ბოლოს არის T და B² ნუსხებში, E-ში გადატანილია გმირთა გარდაცვალების ამბავთა ბოლოს.

როგორც ვხედავთ, სტროფული შედგენილობისა და თანმიმდევრობის მხრივ ერთმანეთთან დაშორებისას ეს უმოკლესი ნუსხები მიჰყვება ვრცელ რედაქციებს. ანალოგიური ვითარება არის წაკითხვების მხრივაც.

ამრიგად, E, T, V/V² და B² ხელნაწერები პოემის გაგრძელებათა სხვა ნაწილებში ძირითადად იმეორებს თავიანთ რედაქციულ ჯგუფთა თავისებურებებს; თავიანთ ჯგუფებთან დაშორებისას, როგორც შედგენილობით, ისე წაკითხვებითაც, ხშირად ემთხვევა T რედაქციასა და მასთან მდგომ სხვა ნუსხებს; გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში ეს ნუსხები მნიშვნელოვნად განსხვავდება ერთმანეთისაგან და ერთმანეთთან დაშორებისას ცალკეული სტროფებისა და წაკითხვების სახით ჩანს ვრცელი, კერძოდ კი T რედაქციის კვალი. ყოველივე ეს იმისი დამადასტურებელი უნდა იყოს, რომ დასახელებული ნუსხები განხილულ ეპიზოდში დედნი-სეულ პირველსახეს არ გვიჩვენებს.

ვითვალისწინებთ რა T რედაქციის ნუსხათა მონაცემებს ხვარაზმელთა ამბავში, სადაც გვაქვს რამდენიმე შემთხვევა ტექსტის განზრახ შემოკლებისა, ასევე საექვოდ მიგვაჩნია FIH'N' ხელნაწერთა პირველადობა გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებშიაც. მართალია, აქ ტექსტის შემოკლების ისეთი უტყუარი მაგალითები არა გვაქვს, როგორც ხვარაზმელთა ამბავშია, მაგრამ ზოგიერთი რამ აქაც მიგვანიშნებს FIH'N' ხელნაწერთა სტროფული შედგენილობის ზოგიერთ ცვლილებაზე. როგორც ვთქვით, იოსებ თბილელის ცნობით, რომელსაც იმეორებს სხვა ნუსხებიც, ავთანდილის ანდერძი ეკუთვნის ნანუჩას. მისივე მოწმობით, იგი შეიცავს 2070—2078, 2050—2056 სტროფებს. FIH'N' ხელნაწერებში ამ ანდერძის მხოლოდ პირველი ხუთი სტროფი იკითხება (სტრ. 2070—2074), დანარჩენები არა. ცხადია, თუ იოსებ თბილელის ცნობა უტყუარია (მასში საექვო კი არაფერი ჩანს), FIH'N' ხელნაწერთა რედაქტორს ნანუჩასეული ავთანდილის ანდერძი საგანგებოდ შეუმოკლებია.

ხვარაზმელთა ამბავში სტროფული შედგენილობის მხრივაც E ხელნაწერი თავის ჯგუფთან დაშორებისას ემთხვევა ვრცელ რედაქციებს, მათ შორის T-ს. ანალოგიური შემთხვევა გვაქვს პოემის გაგრძელებათა ბოლო ნაწილშიაც: ვეფხისტყაოსნის ეპილოგის ორი სტროფი — 2122 („ქართველთა ღმრთისა დავითის...“) და 2123 („მე ვთქვი ქება თამარისა...“) FIH'N' ხელნაწერებში მოთავსებულია ხვარაზმელთა ამბის ბოლოს, ტარიელის ანდერძის წინ, 2024**

და 2025 სტროფებს შორის. E-სა და C, G, L რედაქციების ნუსხათა დიდ უმრავლესობაში ეს სტროფები იკითხება ეპილოგის სხვა სტროფებთან ერთად, გმირთა გარდაცვალების ამბავთა ბოლოს, 2121 სტროფის შემდეგ. ჩვენი აზრით, E ხელნაწერი ამ შემთხვევაშიაც იცავს C რედაქციის ნუსხათა არქეტიპის პირველად სახეს.

აი ეს მაგალითები, ვფიქრობთ, საეკვოს ხდის გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებში FIH'N' ხელნაწერთა შედგენილობის დედნისეულობას.

როგორც ხვარაზმელთა ამბავში, აქაც პოემის ხელნაწერთა ერთმანეთთან შეპირისპირება გვიჩვენებს, რომ უმოკლეს, D-სა და ნაწილობრივ L რედაქციათა ნუსხებში გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბავთა ტექსტები შემოკლებულია ერთი მიზნით: თავიდან აცილებულ იქნეს ის გამეორებანი და წინააღმდეგობანი, რაც C, G და L რედაქციების ტექსტებშია. ხსენებულ რედაქციათა ნუსხებში ამის მოსაგვარებლად სხვადასხვაგვარი ტექსტობრივი ოპერაციებია ჩატარებული: L რედაქციის ქვეჯგუფის GHJQ'U' ხელნაწერებში, სადაც არ არის 2058 სტროფი, მაგრამ მისი ნაწილები შეტანილია წინა და მომდევნო სტროფებში, უკუგდებულია ამ სტროფის სწორედ ის სტრიქონები, რომლებიც ტარიელ-ნესტანის გარდაცვალებას ეხება. ვფიქრობთ, ეს გაკეთებულია იმ მიზნით, რომ არ ყოფილიყო გამეორება ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალების შესახებ, რაც ასევე გამოკვეთილად შემდგომ ნათქვამია 2069 სტროფში. FIH'N' ხელნაწერთა რედაქტორს ტარიელის ანდერძიდან ამოუღია ყველა სტროფი, რომელიც კი შეუსაბამობას ქმნიდა მომდევნო ეპიზოდთან. ამოუღია ზოგიერთი ისეთი სტროფიც, რომელთა შინაარსი წინ ან შემდეგ სხვადასხვა ვარიაციით მეორდებოდა ხოლმე. E, T, V/V² და B² ხელნაწერთა რედაქტორები კიდევ უფრო შორს წასულან: ვრცელი რედაქციების ტექსტი მინიმუმამდე დაუყვანიათ.

აღნიშნულ ხელნაწერებში C⁴ რედაქციათა ტექსტის შემოკლებისა და დახვეწის ეს ტენდენცია აშკარად შესამჩნევია¹²¹.

¹²¹ საერთოდ ვრცელ რედაქციათა ნუსხებში გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბები შინაარსობრივად და მხატვრულად იმდენად ერთფეროვანი და მდარეა, რომ მათგან სტროფების ამოღება და გადაადგილება უმეტეს შემთხვევაში არაფერს ცვლის. ამიტომაც არის, ნანუჩასეული ავთანდილის ანდერძის 2050—2056 სტროფები A, U, M' და B² ხელნაწერებში სხვადასხვა ადგილას გადატანილი.

მაშ, თუ აქაც ვრცელ რედაქციათა ნუსხების ტექსტია პირველადი, რითი აიხსნება ის წინააღმდეგობები და გაქორებები, რაც მათ ნუსხათა უმრავლესობაში დასტურდება?

ჩვენი აზრით, ტარიელის ანდერძი (სტრ. 2025—2049, 2057—2063) და ტარიელ-ნესტანის გარდაცვალების ამბავი (სტრ. 2064—2069) ავთანდილ-თინათინის გარდაცვალების ამბავთან ერთად ორი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად შექმნილი სხვადასხვა ავტორის თხზულება უნდა იყოს. ამიტომ არის მათში ერთი და იგივე ამბავი ორჯერ მოთხრობილი და ზოგი რამ კიდევ განსხვავებულად წარმოდგენილი¹²². როდესაც ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში ეს თხზულებანი ერთმანეთის გვერდიგვერდ მოხვდნენ და აღნიშნული შეუსაბამობანი თვალშისაცემი გახდა, უმოკლეს, Θ და ნაწილობრივ Γ რედაქციის რედაქტორებმა იწყეს მათი გასწორება. ამის შედეგად მივიღეთ ის ტექსტები, რომლებიც დაცულია GHJQ'U', FIH'N', E, T, V'V² და B² ხელნაწერებში.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში სხვადასხვა ავტორთა მიერ შეთხზული ეპიზოდების ჩართვა ჩვეულებრივი მოვლენაა. პოემის დანართთა ამგვარი ჩანართებია ნანუჩასა და იოსებ თბილელის ანდერძები, აგრეთვე — KOG'-ის ჩანართი — „აქა პირველი ანდერძი ტარიელისაგან თავის შვილს თანა“ (სტრ. 2024¹⁻¹⁸).

ერთი მხრივ, ტარიელის ანდერძისა და, მეორე მხრივ, ტარიელ-ნესტანისა და ავთანდილ-თინათინის გარდაცვალების ამბავთა ავტორები რომ სხვადასხვაა, ამას გვაფიქრებინებს ის ფაქტიც, რომ ავთანდილის ანდერძს ქმნის სხვა ავტორი — ნანუჩა. ტარიელის ანდერძი რომ ტარიელისა და ავთანდილის გარდაცვალების ამბავთა ავტორს შეეთხზა, მოსალოდნელი იყო, რომ ავთანდილის გარდაცვალების ამბის წინ მასვე შეეთხზა მსგავსი ანდერძი ავთანდილის შესახებაც. გარდა ამისა, შესამჩნევია სადავო ეპიზოდთა სტილისტური სხვაობაც: ტარიელისა და ავთანდილის გარდაცვალების ამბები ორივე მოკლეა და თანატოლი. შინაარსი ორივეში მოკლედ და სხარტად არის გადმოცემული. ტარიელის ანდერძი კი ბევრად ვრცელია, გაჭიანურებულია და სავსეა გამეორებებით.

ჩვენს მოსაზრებას, ერთი შეხედვით, მხარს უჭერს E, T, V'V²

¹²² ეს ეხება უპირველესად შეუსაბამობას ტარიელ-ნესტანის გარდაცვალება-დასაფლავებისა და მათი შვილების შესახებ. რაც შეეხება გაჭიანურებულ თხრობას და სოფლის სამღურავის ტიპის გამეორებებს, — ამგვარი სტილი ე. წ. ალორძინების ხანის მწერლობისათვის ჩვეულებრივი მოვლენაა.

და B^2 ხელნაწერები. ამგვარი შედგენილობით ეს ეპიზოდები მოცემულია ამ ხელნაწერებში. მაგრამ ეს შემთხვევითი ხასიათის დამთხვევა უნდა იყოს. ზემოთ აღნიშნული მონაცემების გამო დარწმუნებული არა ვართ, რომ ხსენებულ ნუსხათა წინა რე ხელნაწერები ტარიელის ანდერძს არ იცნობდეს.

მაშასადამე, ჩვენი აზრით, გმირთა ანდერძებისა და გარდაცვალების ამბებშიაც დედნისეული ტექსტი უფროა შემონახული $\mathcal{C}$ რედაქციითა ნუსხების უმრავლესობაში, ვიდრე სხვა რედაქციების ნუსხებში.

ამასთან ერთად უცილობელია ისიც, რომ $\mathcal{C}$ და სხვა რედაქციები სავსეა ჩანარებებით. ეს განსაკუთრებით აშკარაა პოემის ძირითად ტექსტში, შოთას ლექსების გვერდით. უნდა ვიგულისხმოდ, რომ ანალოგიური ვითარება იქნება ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებშიაც. და არა მარტო სტროფული შედგენილობის მხრივ, არამედ წაკითხვების მხრივაც. უფრო ეს ითქმის იმ მაგალითებზე, როდესაც $\mathcal{C}$ განცალკევებით დგას და უპირისპირდება სხვა რედაქციებს, რომლებშიც სრული ერთსულოვნება სუფევს; მაგალითად, 1903 სტროფში:

ტარიელს წინა მივიდეს ჰინდონი ხრმალ-დალეწილნი,
გაქცეულ-გაწბილებულნი, შიშითა გარდახვეწილნი,
აბჯარ-აბდილნი, დამრცვილნი, ტან-სარო-შემოფრეწილნი,
ცხენ-დადგომილნი, მტირალნი, დაგლეჯილ-პირდახოქილნი.

აქ მეორე სტრიქონი ასეა ყველა რედაქციის ხელნაწერებში, გარდა $\mathcal{C}$ -სი. ამ რედაქციის ნუსხებში გადანაცვლებულია სიტყვები „გაწბილებულნი“ და „გარდახვეწილნი“. ასეა: „გაქცეულ-გარდახვეწილნი, შიშითა გაწბილებულნი“. აქ უთუოდ პირველადია ხელნაწერთა უმრავლესობის წაკითხვა და არა $\mathcal{C}$ -სი. უპირველესად ამის დამამტკიცებელია რითმა. სტროფის რითმა არის „ილნი“. ამიტომ სარიტმოდ სიტყვა უნდა იყოს „გარდახვეწილნი“ და არა „გაწბილებულნი“. ჩანს, $\mathcal{C}$ -ში რატომ მომხდარა ამ სიტყვების გადასმა: შინაარსობრივად „გარდახვეწილნი“ უფრო უდგებოდა „გაქცეულ“-ს, ვიდრე „გაწბილებულნი“. ამიტომ $\mathcal{C}$ -ს რედაქტორმა „გარდახვეწილნი“ გადაიტანა „გაქცეულ“-თან, მაგრამ ყურადღება ვეღარ მიაცია, რომ ამითი რითმა ირღვეოდა.

$\mathcal{C}$ -ში, მსგავსად $\mathcal{L}$ და $\mathcal{D}$ რედაქციებისა, ზოგიერთი ცვლილება ალბათ გამოიწვია ხვარაზმელთა ამბის გალექსეასთან დაკავშირებით წარმოშობილმა თავისებურებებმა. სახელდობრ, შესაძლე-

ბელია ასეთი იყოს 1937 სტროფის პირველი ტაეპის წაკითხვა: „ტარიელის ნახვისათვის მობრუნდეს...“ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, წინ არსაიდან ჩანს, რომ ტარიელთან მისვლის შემდეგ ავთანდილი და ფრიდონი სადმე წასულიყვნენ. „მობრუნდეს“ გაჩნდა ალბათ იმის გამო, რომ ადრე რამდენჯერმე იყო მოთხრობილი მათი შეხვედრის შესახებ და ახლა ერთხელ კიდევ ამავე სტროფის მეორე სტრიქონში რომ ამოიკითხეს „ნახეს“-ო, ეს მიიღეს მეორე ნახვად.

გამორიცხული არ არის ისეთი შესაძლებლობაც, რომ სტროფი ყველა ხელნაწერში მოიპოვებოდეს და ჩანართი იყოს, ან ესა თუ ის დედნისეული წაკითხვა ყველა ხელნაწერში შეცვლილი, ან დამახინჯებული სახით იკითხებოდეს. მაგალითად, ხელნაწერთა აბსოლუტურ უმრავლესობაში ხვარაზმელთა ამბავი ბოლოვდება ორი სტროფით:

ერთმანეთისა მეშველთა მებრძოლნი იმაჟანია;
ორთავე მტერი მოუვარედ მათ თანა მოიყვანია;
მათთა ურჩთა და შემკადრთა მიწები უაქვანია,
ორგულთა მკლავნი შემუსრნეს, ერთგულთა აგულენია. (2024*)

ყოელთა სწორად წყალობასა ვითა თოვლსა მოათოვდეს,
ობოლ-ქერიენი დაამდიდრნეს და გლახანი არ ითხოვდეს;
ავის მქნელნი დააშინეს, კრავნი ცხვართა ვერა სწოვდეს,
შიგან მათთა საბრძანისთა თხა და მგელი ერთად სწოვდეს. (2024**).

ამ ადგილას პირველი სტროფი არ არის მხოლოდ V/V^2 -ში, მეორე — $HJOV/V^2$ -ში. K-ს გადამწერს მეორე სტროფი დაუწერია, მაგრამ შემდეგ გადაუხაზავს. ხვარაზმელთა ამბავში ეს სტროფები მოთავსებულია ბოლოს, ეპილოგის შემდეგ (სტრ. 2024). აღნიშნული სტროფები ასევე მიყოლებით ოდნავი განსხვავებული წაკითხვებით მოთავსებულია აგრეთვე ხატაელთა ამბის ბოლოს, 1865 სტროფის შემდეგ; ზოგ ხელნაწერში კიდევ მესამედ და მეოთხედ სხვაგანაც იკითხება. ცხადია, ეს სტროფები ან ერთი ამბის კუთვნილებათა, ან მეორესი. თუ ერთისათვის დედნისეულია, მეორისათვის, რასაკვირველია, ჩანართი ან დანართი იქნება. ამის გასარკვევად, როგორც ვხედავთ, ხელნაწერთა რაოდენობაზე დაყრდნობა არაფერს იძლევა.

ამასთან დაკავშირებით უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა რედაქტორ-გადამწერები საკმაოდ დაკვირვებული თვალისა და კრიტიკული აზლის პატრონებია და ისინი ხშირად ალბათ დედნისეულ შედგენილობასა და ფორმებს

აღადგენენ ხოლმე. ამ მხრივ ჩვენს ყურადღებას იპყრობს 1886 სტროფი.

ხვარაზმშამ გაიგო რა ტარიელის დასწრელება, სასწრაფოდ შე-
აგროვა ჯარი ინდოეთზე გასალაშქრებლად. აქ მოდის 1886 სტრო-
ფი:

ხვარაზმით გამოემართა რევანოზ მეფის შვილიო,
მთვარე კირჩხიბსა ზედან ზის, აწ არის ეტლი ცვლილიო,
მენავეთაცა უბრძანა: „დაკაზმეთ ნავი მსხვილიო,
წაიღე, მტერი დავადნო მე, ვითა ცეცხლმან ცვილიო“.

ეს სტროფი ჩვენთვის საინტერესო ჯგუფიდან არ არის EFIZ
H'N'-ში, არის R-ში. სხვა ჯგუფებიდან არ არის HJLNA'M'P'V²-
ში და ორიოდ გვიანდელ ნუსხაში. ამდენი ხელნაწერის დამატე-
ბითი ჩვენების შემდეგ უფრო გაბედულად შეიძლებოდა გვეთქვა,
რომ აღნიშნული სტროფი დანართის ჩანართია და $\bar{D}$ პირვანდელ
სახეს გვიჩვენებსო.

ეს სტროფი მართლაც ჩანართი უნდა იყოს. მეტიც, მისი ავ-
ტორის განსაზღვრაც ხერხდება. ციციშვილების ოჯახიდან გამოსუ-
ლი იოსებ თბილელის მიერ გადაწერილ ხელნაწერში — D-ში ზო-
გიერთ სხვა სტროფთან ერთად ამასაც აქვს გადამწერის ხელით მი-
წერილი 6 (აქ ორი 6-ც კი არის გვერდი-გვერდ, ერთი პატარა, მე-
ორე ჩვეულებრივი, ტექსტის სიდიდისა). როგორც სპეციალისტებს
მიაჩნიათ, ამ ინიციალში ცნობილი ინტერპოლატორი ნანუჩა ცი-
ციშვილი იგულისხმება, ხოლო აღნიშნულ სტროფებში — მის მიერ
შეთხზული და ჩართული სტროფები¹²³.

თუ ეს მართლაც ასეა და აღმნიშვნელი უტყუარ ცნობებს ეყ-
რდნობა (რაც, ჩვენი აზრით, სარწმუნოა), 1886 სტროფიც მისი ნა-
ხელავი ყოფილა¹²⁴.

ესეც რომ არ იყოს, ვფიქრობთ, თვით სტროფის ხასიათიდანაც
ჩანს მისი ჩანართობა:

¹²³ გ. ლეონიძე, ვეფხისტყაოსნის ახალი ხელნაწერი, ძიებანი ქართული
ლიტერატურის ისტორიიდან, I, 1949, გვ. 316—317; კ. კეკელიძე, რუსთვე-
ლოლოგიური შტუდები, ეტიუდები, IV, 1957, გვ. 14-15; მისივე, ქართული
ლიტერატურის ისტორია, II, 1958, გვ. 17, 100, 343, 367—369; ეფხისტყა-
ოსანი, ჩანართი და დანართი ტექსტებით, 1956, გვ. 11 (სქოლიო).

¹²⁴ ეს სტროფი ნანუჩას ნახელავადაა გამოცხადებული აგრეთვე A-ზე არსე-
ბული გვიანდელი მინაწერით ნა. ოლონდ აქ ნანუჩას მიეწერება არა მარტო ეს
სტროფი, არამედ თითქმის მთელი ხვარაზმელთა ამბავი და შემდგომი გაგრ-
ძელებები.

ჯერ ერთი, იგი ტექსტში აუცილებელი არ არის. არ არის იმი-
ტომ, რომ მისი მთავარი სათქმელი „ხვარაზმით გამომართ-
თაო“ მომდევნო სტროფებში რამდენიმეჯერაა აღნიშნული:

მინდორს გადგეს ბარგი მძიმე, ოთალნი და სხვა კარავნი,
ამაზედა აიყარნეს იგლაშქარნი უთვალავნი,
რაზმი დადგეს, გაეშართნეს, იყვნეს ტევრნი უამრავნი,
ასრე ფიცხლად წამოვიდეს, არ დადგების სრმალ-უქრავნი.
(1887)

წავიდე, მზლვარი დააგდეს ხვარაზმა სახელმწიფოთა,
პინდოეთს მიჰხდეს, მივიდეს... (1888)

1887 სტროფი არ არის EFIRH'N'-ში და ამის გამო თუ ექვს
შევიტანთ მის ნამდვილობაში, მეორე—1888 ყველგან მოიპოვება და
ამ მხრივ საექვო არაფერია. ხოლო ის მთავარი აზრი, რაც 1886
სტროფშია სათქმელი, აქ ნათლადაა გადმოცემული.

ყურადღება უნდა მიექცეს იმასაც, რომ განსახილველი სტრო-
ფი რამდენადმე განსხვავებულია სტილითაც. რითმები (...იო) ხალ-
ხური ლექსისებურადაა გაკეთებული და მსგავსი შემთხვევა ვეფ-
ხისტყაოსნის გაგრძელებებში არ შეინიშნება.

განსაკუთრებით საინტერესოა ის, რომ მხოლოდ ამ სტროფშია
ნახსენები ხვარაზმშია სახელით. თუ რომელი ხვარაზმშია იგი,
ამ სტროფიდან არ ჩანს. ასეთი პიროვნება უცნობია აგრეთვე რო-
გორც ხვარაზმელთა ამბისათვის, ისე საკუთრივ ვეფხისტყაოსნისა
და მისი ჩანართ-დანართებისათვისაც. თუ მასში იგულისხმება სა-
სიძოს პაპა, ვეფხისტყაოსანსა და ხვარაზმელთა ამბავში რომ მოქ-
მედი ხვარაზმშია, იმისი მამა, — გაუგებარია, რად დასჭირდათ მისი
ხსენება, მით უფრო, ყოველგვარი ახსნა-განმარტების გარეშე. წინ
და შემდეგაც, არც ვეფხისტყაოსანსა და არც ხვარაზმელთა ამბავ-
ში არსად ოდნავადაც არ არის საუბარი ან მინიშნება ხვარაზმის
მამის, ან მისი რომელიმე წინაპრის შესახებ.

ეს სახელი ხვარაზმელთა ამბავს არ ეგუება არც მაშინ, თუნ-
დაც მასში ხვარაზმის შვილი, ვთქვათ, ტარიელის მიერ მოკლული
სასიძოს ერთ-ერთი ძმა იგულისხმებოდეს. ხვარაზმელთა ამბის მი-
ხედვით, ტარიელის დასნეულების ამბავი ხვარაზმშია გაიგო და ის
წამოვიდა ინდოეთის დასაპყრობად. ყველგან ის მოხსენიებულია,
როგორც „ხვარაზმშია“ (სტრ. 1876, 1898, 1900, 1950, 1953—1955,
1967—1969, 1976, 1978—1979, 1981, 1986, 1988—1990, 1992—
1993, 1995, 1997—2000, 2002, 2008—2010, 2017—2018), ან „ხვა-
რაზმთ მეფე“, ან კიდევ უბრალოდ — „მეფე“ (სტრ. 1881, 1884,

1894, 1902, 1973—1974, 2013—2016). უფრო მეტიც, აქ ისიც ჩანს, რომ იგი ის ხვარაზმშაა, რომელიც ვეფხისტყაოსანშია მოქმედი — სასიძოს მამა და არა მისი რომელიმე შვილი. მაგალითად, გადამწვევტი ბრძოლის დროს ხვარაზმშა

ეტყვის ტარიელს: „ძე ჩემი შენ მუხთლად მოკალ მძინარე“...
(1979,1)

ბრძოლის დამთავრების შემდეგ დამარცხებულ ხვარაზმშასთან მივიდნენ ავთანდილი და ფრიდონი და ერთხელ და სამუდამოდ რომ მოესპოთ ტარიელსა და ხვარაზმშას შორის სასიძოს მოკვლით გამოწვეული სისხლის შურისძიება, მაშინდელი ამბის გამო აღანაშაულებენ თვით ხვარაზმშას:

გვიკირს, რაცა თქვენ გიქნიათ, პირველ კაცო, მეცნიერო,
რად აშვილეთ შვილი თქვენი, ყოვლით ზნითა შევნიერო.
(2000).

ხაზგასმულ სიტყვებში იგულისხმება უძეოდ დარჩენილ ინდოეთის კარზე ხვარაზმშას შვილის სასიძოდ მიყვანა. ხვარაზმშა უპასუხებს:

ოდეს ძე ჩემი ეთხოვა სასიძოდ პინდოთ მეფესა,
მაშინ არსადით ვიცნობდი ტარიელს...
(2003) და სხვა.

თუ დავუშვებდით, რომ ხვარაზმელთა ამბის ავტორმა ამ ხვარაზმშას (სასიძოს მამას) სახელი გამოუძებნა, გაუგებარი რჩება, რას ნიშნავს „მეფის შვილიო“, ანდა ქვემოთ ერთხელაც რატომ არ მოიხსენია იგი სახელით? მით უმეტეს, მისი პირველი ვაზირი თარა ძირითადად სახელითაა წარმოდგენილი.

ერთი სიტყვით, ვინც არ უნდა იგულისხმებოდეს ამ სტროფში ნახსენებ სახელში, არც ერთი არ შეესაბამება ხვარაზმელთა ამბავს.

მაშასადამე, ყოველი მხრიდან ჩანს, რომ დასახელებული სტროფი ხვარაზმელთა ამბავში შემდეგდროინდელი ჩანამატია.

მიუხედავად ამისა (და ჩვენთვის საინტერესოც ეს არის), ირკვევა, რომ იგი ო-ში თავიდან, მისი არქეტიპის გარკვეულ ეტაპზე ყოფილა და შემდეგ ამოუღიათ. ყოველ შემთხვევაში, ო იცნობს მას.

საქმე ისაა, რომ EIZ-ით იგი გამოყენებულია ვეფხისტყო-

სანში, 693 სტროფის შემდეგ¹²⁵. სხვა ხელნაწერებიდან ასეა N-ში. თავის დროზე ასევე ყოფილა F-ის არქეტიპშიაც და შემდეგ დაკარგულა. ამას ადასტურებს აქვე არსებული სათაური: „ამბავი ზვარაზმში შვილის რამადანისა, ინდოეთს მოსულა საქორწილოდ და ტარიელისაგან მისი მოკვლა“. ზვარაზმშას შვილის სახელი სათაურში მხოლოდ F-სა და ერთ-ერთ გვიანდელ ნუსხაში — Q'-შია. ხოლო სტროფში „რამადან“ ფორმით — EIZ-ში. ყველა დანარჩენში იკითხება „რევანოზ“, ან მისი სახეცვლილი ფორმა („რეოზან“—N, „რევანოზ“—G, „რევატონ“—K და სხვა). დიდად საგულისხმოა, რომ სახელის მიხედვით F თავისი ჯგუფის ნუსხებთან აღმოჩნდა.

ვეფქრობთ, აშკარაა, F-ის პროტოგრაფსა თუ არქეტიპში ეს სტროფი ყოფილა ვეფხისტყაოსანში, 693-ის შემდეგ, და რაღაც მოსაზრების გამო ამოუღიათ, მაგრამ სასიძოს სახელი რომ არ დაკარგულიყო (სხვაგან ის არსად არ იყო აღნიშნული), სათაურში შეუტანიათ.

მაშასადამე, EFINZ ხელნაწერები 1886 სტროფს იცნობს.

ახლა გასარკვევია, სად იყო ამ სტროფის ადგილი, ვეფხისტყაოსნის ძირითად ტექსტში, თუ ზვარაზმელთა ამბავში?

დასმულ კითხვაზე პასუხის გასაცემად საინტერესო არის გამოთქმები: „ზვარაზმით გამოემართა“ და „მეფის შვილიო“.

პირველი ორივე ადგილისათვის თითქმის ერთნაირად შესაფერია¹²⁶. მეორე, როგორც აღნიშნული იყო, ზვარაზმელთა ამბისათვის მიუღებელია. ეს გარემოება შეიძლება იმის დასამტკიცებლად გამოდგეს, რომ ეს სტროფი პირველად ვეფხისტყაოსანში გაჩნდაო, და იმისაც — შემდგომ გადმოიტანეს დანართიდანო.

ვეფხისტყაოსანში გაჩნდაო, ეს უშუალოდ გამოდის, თუკი „მეფის შვილიო“-ში ზვარაზმშას ის შვილი იგულისხმება, რომელიც ნესტანის საქმროდ მოიწვიეს. მაგრამ თუკი მასში ეს სასიძო არ იგულისხმება და იგულისხმება ზვარაზმშას სხვა შვილი (დანართის ჩანართში ეს დასაშვებია), ან კიდევ ადგილი აქვს რაღაც სხვა გაუთვალისწინებელ შემთხვევას, მაშინ მისი გადმოტანა ვეფხისტყაოსანში საცესებით გასაგებია: რომელიღაც რედაქტორმა კარ-

¹²⁵ ვეფხისტყაოსნის 1956 წლის გამოცემაში და ხელნაწერთა ვარიანტების მეორე ნაკვეთში ის ამ ადგილასაცაა დაბეჭდილი 693¹ ნომრით.

¹²⁶ როცა შესაფერისობაზე ვლაპარაკობთ, რა თქმა უნდა. იგულისხმება შესაფერისი ჩანართობის კვალობაზე, რომ ამა და ამ ადგილას მოსალოდნელია ან უკიდურეს შემთხვევაში, შესაძლებელია, ასეთი შინაარსის ჩანართი გაჩნდეს.

გად შეამჩნია, მეფის (=ხვარაზმშას) შეილის ადგილი ხვარაზმელთა ამბავში არ იყო, იგი უფრო უღვებოდა ვეფხისტყაოსანს და იქ გადაიტანა.

როგორც ერთი, ისე მეორე შეხედულების სასარგებლოდ და საწინააღმდეგოდ სხვა, ზოგადი მოსაზრებების მოყვანაც შეიძლება. მაგალითად, ნათელი არ არის, ხვარაზმელთა ამბავში ეს სტროფი თავისთავად რატომ უნდა გაჩენილიყო, იქ ხომ მასზე მოთხოვნილება სრულებითაც არ არის! ანდა პირიქით, — იმავე მოსაზრებით, თუ ვეფხისტყაოსანში გაჩნდა პირველად, რატომ უნდა გადაეტანათ დანართებში და ა. შ.

უკანასკნელის შესახებ შეიძლებოდა გვეთქვა, რომ ვეფხისტყაოსანში, შოთას ლექსების გვერდით ადვილად შეამჩნიეს მისი ჩანართობა, ამოიღეს, მაგრამ დასაკარგავად ვერ გაიმეტეს და, რადგან მასში იყო „ხვარაზმით გამოემართა“ ხვარაზმელთა ამბავში, 1885 სტროფის შემდეგ უპოვეს ადგილი. ასეთივე ზოგადი ვარაუდების გამოთქმა სხვების მიმართაც შეიძლება, მაგრამ ყველაფერი ეს ძალზე პირობითია და ნაკლებად მანდოა დასმული საკითხის გადასაჭრელად.

ვფიქრობთ, ბევრად სანდო პასუხის მოცემა შეუძლია ამ სტროფის რედაქციულ განხილვას, როგორია ის ო-ში და სხვა ნუსხებში.

ეს სტროფი იმ სახით, როგორც არის ხვარაზმელთა ამბავში, შოთასეულ ნაწილში, რა თქმა უნდა, არ გამოდგებოდა. ხვარაზმელთა ამბავში ლაპარაკი უნდა იყოს მოსისხლე მტრის საომრად წასვლაზე. ვეფხისტყაოსანში კი პირიქით, — დიდი მოკეთის, სასიძოს საქორწილოდ გამგზავრებაზე. მართლაც, იმ ხელნაწერებში, რომლებშიაც ეს სტროფი ვეფხისტყაოსნის ძირითად ტექსტშია ჩართული, იგი განსხვავებულად იკითხება:

ხვარაზმით (ხორაზმით N, ხვარაზმით I) გამოემართა რამადან მეფის
შვილო (რეოზან შვილის თავნიო N)

მენავეთაცა უბრძანა (უბრძანეს N) მოკაზმეთ ყოვლგნით ნავიო
(ნავნიო N)

მთვარე კირჩხიბსა ზედან ზის, ჩააწყევთ (დააწყევთ FIZ) სამძიმარიო
(ბარგიანიო N)

მათსა ქებასა ვინ იტყვის (დასწერს N) ენამ აკრძალოს (იკრძალოს N)
თავიო (თავნიო N)

ამ სტროფების შედარებისას, ვფიქრობთ, შეინიშნება, ეს უკანასკნელი ნასწორებია და მომდინარეობს პირველის რედაქციიდან.

პირველში ზუსტი და სრული რითმებია — შვილიო, ცვლილიო, სხვილიო, ცვილიო; მეორეში სიზუსტე და სისრულე დარღვეულია. შემორჩენილია პირველი სტრიქონის სარიტმო სიტყვა „შვილიო“. რომელიც არ შეესაბამება დანარჩენ სამს, რომლებიც თავის მხრივ ისე კარგად შეწყობილი ვერ არის, როგორც პირველ რედაქციაში გვაქვს, მაგრამ, ასე თუ ისე, მაინც უდგება ერთმანეთს: ნავიო, სამძიმარიო, თავიო. რითმების უზუსტობას შეუწუხებია N-ის ან მისი წინარე ხელნაწერის რედაქტორი, მის გასაძლიერებლად სარიტმო სიტყვები მრავლობითში გადაუყვანია და ამითი ერთი საერთო ნ დაუმატებია. თანაც სრულიად განსხვავებული პირველი სტრიქონის — „შვილიო“-ს ნაცვლად დანარჩენთა შესატყვისი „თავნიო“ დაუწერია. მაგრამ „შვილი“ მაინც შემორჩა — „შვილი ის თავნიო“.

ზ რომ ზ რედაქციისაგან მომდინარეობდეს, რითმას ერთ სიტყვაზე („შვილზე“) კი არ ააგებდა და დანარჩენ სამს კი არ შეცვლიდა. არამედ პირიქით, როგორც ეს N-ის რედაქტორს გაუკეთებია, სამ რითმას დატოვებდა და მეოთხეს (ე. ი. პირველი სტრიქონისას) შეცვლიდა. ან, რადგან ბოლო სტრიქონის შინაარსი შესაცვლელი იყო, პირველი და მეოთხე სტრიქონების რითმებს შეცვლიდა და მესამისა და მეოთხისას დატოვებდა. ეს თუ არ მოხდა, იმიტომ რომ სწორედ ზ მომდინარეობს ზ-საგან.

გარდა რითმებისა, ამაზე მეტყველებს აგრეთვე ის უაზრო, არაფრის მთქმელი ფრაზები, რომლებიც ზ-ში გვაქვს: „ჩააწყვეთ (თუ „დააწყვეთ“) სამძიმარიო“, ან „ენამ აკრძალოს თავიო“ — და ის შეუთანხმებლობაც, რაც EIZ-სა და N-ს შორის არსებობს: EIZ-ის რედაქტორმა ამჯერად კარგად ვერ გადააკეთა ერთხელ შეთხზული სტროფი, N-ის რედაქტორი ამჩნევს ხარვეზებს და ცდილობს მის გამოსწორებას.

მაშასადამე, რაკი ჩანს განხილული სტროფი ზ-სა და სხვა რედაქციებში პირველადია, ხოლო ზ-ში ნასწორები, ამათგან მომდინარე, გამოდის, პირველად გაჩნდა იგი ხვარაზმელთა ამბავში და თუ დღეს იგი ამ ადგილას არ არის ზ-ში, არ არის არა იმიტომ, რომ თავიდან არ იყო (და ამ აზრით ზ პირველადელ მდგომარეობას გვიჩვენებს) არამედ, პირიქით, თავის დროზე იყო და შემდეგ ამოიღეს.

ეს მაგალითი, ვფიქრობთ, იმის დამადასტურებელია, რომ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა გადამწერ-რედაქტორები ტექსტის სწორებისას ზოგჯერ დედნისეულ შედგენილობასაც აღადგენენ ხოლმე.

ამრიგად, ის გარემოება, რომ გამოყოფილ რედაქციებს ყველაზე მეტი საერთო *ტ* რედაქციასთან აქვს, *ტ* ყველაზე ერთიანი და მონოლითური რედაქციული ჯგუფია, სპეციფიკური რედაქციული ნიშნები მას ცოტა მოეპოვება, სხვა რედაქციათა ცალკეული ხელნაწერები და ქვეჯგუფები თავიანთ ძირითად ჯგუფთან დაშორებისას უმეტეს შემთხვევაში მიჰყვება *ტ*-ს, არაერთ კონკრეტულ შემთხვევაში მტკიცდება, რომ *ქ* და *ო* რედაქციები ნასწორებია და მომდინარეობს *ტ*-ს ტიპის რედაქციიდან, იხსნება *ტ**ქ* რედაქციების თავისებურებათა გამომწვევი მიზეზები — ყოველივე ეს ამტკიცებს, რომ ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში პირველადი ტექსტი სხვა რედაქციებთან შედარებით უკეთ არის დაცული *ტ* რედაქციაში, *ტ**ქ*-ში, უფრო ზუსტად, როდესაც *ტ*-ს მხარს უჭერს სხვა რედაქციათა ნუსხები. *ქ* და *ო* რედაქციათა ნუსხები ნასწორებია და მომდინარეობს დაახლოებით ისეთი რედაქციიდან, როგორიცაა *ტ**ქ*.

1. ვეფხისტყაოსნის სხვადასხვა ნაწილები — პროლოგი, შუა მონაკვეთი და გაგრძელებები რედაქციულად მტკიცედ უკავშირდება ერთმანეთს. პოემის დანართ ეპიზოდებში ძირითადად იგივე რედაქციული ჯგუფები და ქვეჯგუფები გამოიყოფა, რაც საკუთრივ ვეფხისტყაოსნის ნაწილში. რედაქციულად მათ შორის განსხვავება ცოტაა და გადახვევები უმთავრესად ცალკეულ ხელნაწერებს ეხება. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ მთელ ვეფხისტყაოსანს ერთიანი რედაქციული ცვლილებები მას შემდეგ განუცდია, რაც დაემატა ძირითადი გაგრძელებები, მათ შორის, ბოლო თავები — გმირთა გარდაცვალების ამბები. ამდენად, ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა რედაქციულმა შესწავლამ გარკვეული დახმარება უნდა გასწიოს საკუთრივ ვეფხისტყაოსნის რედაქციულ შესწავლაში.

2. ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებში გაგრძელებების მიხედვით გამოიყოფა შემდეგი რედაქციული ჯგუფები:

I. $\mathcal{C}$ რედაქცია — $ABCUXD'E'X'W'B^2$, რომელსაც ტარიელის ანდერძის შემდეგ (სტრ. 2063) შორდება $XD'X'$ ხელნაწერები. ამ ჯგუფს თავისებურებანი ცოტა აქვს. დამოუკიდებელ რედაქციულ ჯგუფად იგი უფრო იმ ნიშნით გამოიყოფა, რომ ყველაზე ერთიანია. ამ მხრივ ერთგვარ გამონაკლისს წარმოადგენს B^2 ხელნაწერი. ამ რედაქციაში ყველაზე მეტად არის დაცული ძველი ენობრივი ნორმები.

II. $\mathcal{L}$ რედაქცია — $DQVF'L'S'F^2+D'X'$. $D'X'$ ემატება ტარიელის ანდერძის (სტრ. 2063) შემდეგ. ხატაელთა ამბის ბოლოსა და ხვარაზმელთა ამბის უმეტეს ნაწილში ამ რედაქციასთან ნიშანდობლივ მსგავსებას ამჟღავნებს G და მისი მიმყოფი $K'Q'U'$ ხელნაწერები.

$\mathcal{L}$ რედაქციიდან ქვეჯგუფის სახით გამოიყოფა $F'L'S'F^2+D'X'$ ნუსხები. განსაკუთრებით ახლოს არის ერთმანეთთან DV , $F'L'$ და $D'X'F^2$ ნუსხები. შესაძლებელია, V უშუალოდ D -საგან იყოს გადა-

წერილი, აგრეთვე, D-საგან იღებდეს სათავეს $D'F'L'S'X'F^2$ ხელნაწერთა არქეტიპიც.

III. ლ რედაქცია — $HJKOTG'P' + GK'Q'U' + X$. G და მისი მიმყოფი ხელნაწერები ამ რედაქციულ ჯგუფთან მსგავსებას წინააღმდეგობას, მაგრამ განსაკუთრებულ ნათესაობას იჩენს ხვარაზმელთა ამბის შემდეგ (სტრ. 2025). X ამ ჯგუფს მიჰყვება ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალების ამბიდან (სტრ. 2064). ხვარაზმელთა ამბის მომდევნო თავებში ამავე რედაქციასთან გაგრძელებული კავშირი აქვს $V'V^2$ ნუსხებს.

ლ რედაქციიდან ქვეჯგუფების სახით გამოიყოფა KOG' და $HJTP' + GK'Q'U' + X$. ამ უკანასკნელიდან გამოიყოფა HP' და $GK'Q'U'$.

ხვარაზმელთა ამბავში J და T დაზიანებული და აღდგენილია. J აღდგენილია ამავე რედაქციის H ტიპის უცნობი ხელნაწერიდან, T კი — ღ რედაქციის უცნობი ხელნაწერიდან.

IV. ღ რედაქცია — $EFIRZH'N' + K' + T$ (აღდ.). K' მიჰყვება ხატელთა ამბის უმეტეს ნაწილსა და ხვარაზმელთა ამბის დასაწყისში (სტრ. 1780—1810, 1823—1875), T — აღდგენილ სტროფებში.

აქედან რედაქციული ქვეჯგუფის სახით გამოიყოფა $H'N'$, რომლებიც ზედმიწევნით მიჰყვებიან ერთმანეთს და ყველაზე მეტ მსგავსებას იჩენენ I ხელნაწერთან. K' მიჰყვება F-ს.

ეს რედაქციული ჯგუფი ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში ყველაზე მოკლე და თავისებურია.

V. თავისებური რედაქციის ხელნაწერთა ჯგუფები — $LM'Y'$, $NA'V'V^2$, $U'V'V^2$ (U' — 1830 სტროფამდე) და $J'Y'Z'$ (Y' — 1780—1788 სტროფებში). პირობით აქვეა წარმოდგენილი Y და R'.

აქედან გამომდინარე, X, $D'X'$, Y' და G და მისი მიმყოფი $K'Q'U'$ ნარევი რედაქციის ნუსხებია. K' -ში გამოიყოფა სამი რედაქციული ფენა, დანარჩენებში — ორი.

X ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალების ამბამდე (სტრ. 2064) ემთხვევა ლ რედაქციას, შემდეგ — ლ რედაქციას.

$D'X'$ ტარიელისა და ნესტანის ანდერძამდე (სტრ. 2063¹) მისდევს ლ რედაქციას, შემდეგ — ლ რედაქციას.

G თავის მიმყოფ ნუსხებთან ერთად ხატელთა ამბის ბოლოსა და ხვარაზმელთა ამბის უმეტეს ნაწილში ენათესავება ლ რედაქ-

ციას, გაგრძელებათა სხვა ნაწილებში, განსაკუთრებით. ხვარაზმელთა ამბის ბოლოსა და მას შემდეგ — Γ რედაქციას.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში G-ს თავიდან ბოლომდე მისდევს Q'. ხატაელთა ამბის 1811—1822 სტროფებსა და ხვარაზმელთა ამბის 1876 სტროფიდან ბოლომდე — K', სადაც იგი მიჰყვება Φ და Γ ძირითად რედაქციებს. დანარჩენ სტროფებში (სტრ. 1780—1810, 1823—1875) K' ემთხვევა Σ რედაქციას. დაახლოებით ხვარაზმელთა ამბის 1930 სტროფამდე U' მიჰყვება V/V^2 -ს, შემდეგ — G-ს.

გადარჩენილი სტროფებიდან 1780—1788 სტროფებში Y' მისდევს J'Z'-ს, დანარჩენ სტროფებში — LM'-ს.

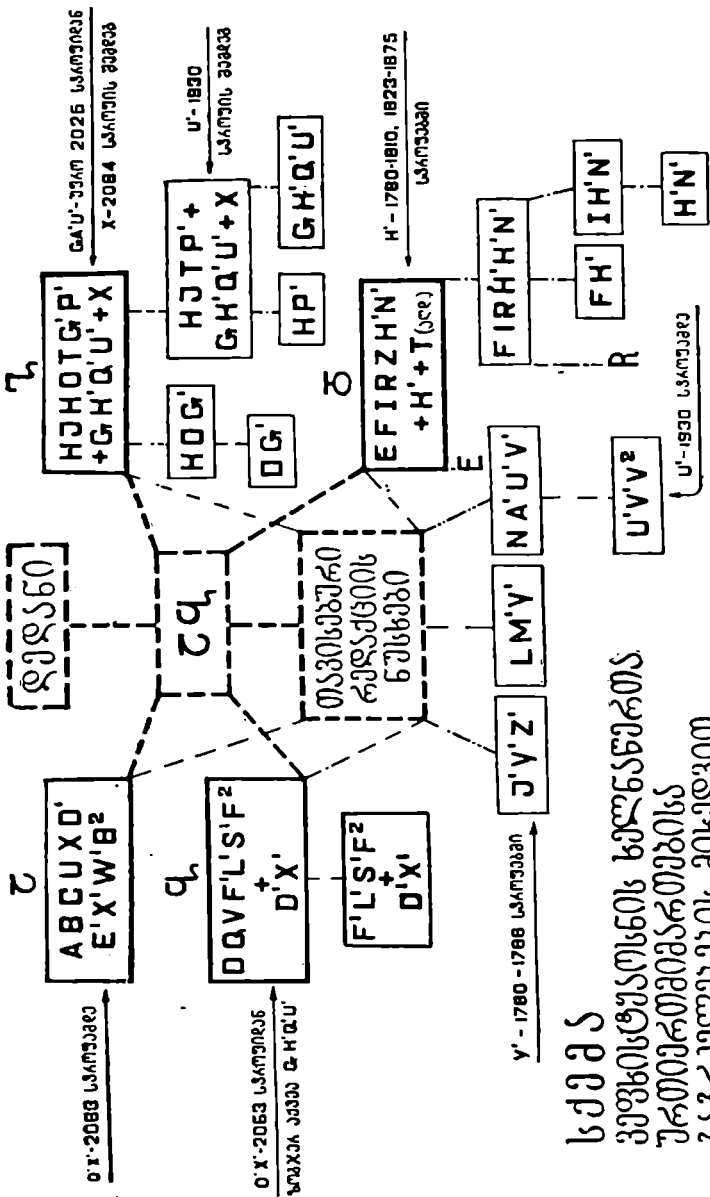
ნარევი რედაქციისათვის დამახასიათებელ ზოგიერთ თვისებას ამჟღავნებს თავისებური რედაქციის სხვა ხელნაწერებიც.

3. ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში ძირითად რედაქციულ ბირთვს კმნის Σ რედაქცია. სხვა რედაქციულ ჯგუფებთან ყველაზე მეტი საერთო მას აქვს. თავის მხრივ ამ ჯგუფს თავისებურებებიცაა მოეპოვება. როდესაც გამოიყოფა ერთი რომელიმე რედაქცია, Σ -სთან რჩება მეორე და მესამე რედაქციები სრული სახით, ან გამოყოფილი რედაქციის ქვეჯგუფი, ან კიდევ — ცალკეული ხელნაწერები. განსაკუთრებით ახლოს არის ერთმანეთთან Σ და Φ რედაქციები. ერთმანეთთან ზოგიერთ მსგავსებას ამჟღავნებს Γ და Σ რედაქციებიც, მაგრამ ისე არა, როგორც — Σ და Φ . $\Sigma\Gamma$ -სა და $\Sigma\Sigma$ -ს უფრო მეტი საერთო აქვს ერთმანეთთან, ვიდრე $\Gamma\Sigma$ -ს.

4. ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებებში თავდაპირველი დედნისეული ტექსტი შედარებით უკეთ არის დაცული Σ რედაქციაში. $\Sigma\Phi$ -ში, უფრო ზუსტად, — როდესაც Σ -ს მხარს უჭერს სხვა რედაქციათა ნუსხები. Γ , Σ და თავისებურ რედაქციათა ნუსხები ნასწორებია და მომდინარეობს დაახლოებით ისეთი რედაქციიდან, როგორიცაა $\Sigma\Phi$.

5. ხვარაზმელთა ამბის ამჟამად ცნობილ ვერსიას საფუძვლად დადებია სარგის თმოგველის თხზულება, რომელიც შესრულებული ყოფილა ნარევი ტექსტით, პროზითა და ლექსით. უცნობ პოეტს პროზაული ნაწილის გალექსვისას თავ-თავის ადგილას დაუტოვებია დედნისეული ლექსებიც. ამის გამო $\Sigma\Phi$ რედაქციებში დაცულ ხვარაზმელთა ამბის ტექსტს ახასიათებს მთელი რიგი თავისებურებები, რასაც გამოუწვევია ის რედაქციული ცვლილებები, რომლებიც დასტურდება Γ , Σ და ზოგიერთ თავისებური რედაქციის ნუსხებში.

6. ტარიელის ანდერძი (სტრ. 2025—2049, 2057—2063) და ტარიელ-ნესტანის გარდაცვალების ამბავი (სტრ. 2064—2069) ორი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად შექმნილი სხვადასხვა ავტორის თხზულება უნდა იყოს. ამიტომაც არის მათში $\mathcal{C}$, $\mathcal{L}$ და $\mathcal{L}$ რედაქციათა ნუსხებში ერთი და იგივე ამბავი გამეორებებით და ზოგი კიდევ განსხვავებულად მოთხრობილი. ამ შეუსაბამობათა გასწორების შედეგად უნდა იყოს მიღებული ის ტექსტები, რომლებიც დაცულია $\text{GHJQ}'\text{U}'$, $\text{FIH}'\text{N}'$, E , T , $\text{V}'\text{V}^2$ და B^2 ხელნაწერებში.

სქემა
 ევრესტუსის სელსაქტის
 ურთიერთობების
 გარეგნული მიხედვით

РЕДАКЦИИ РУКОПИСЕЙ ПОЭМЫ РУСТАВЕЛИ ПО МАТЕРИАЛАМ ЕЕ ПРОДОЛЖЕНИИ

Резюме

В общем кругу тех разносторонних и разнообразных проблем, которые составляют предмет руствелологии — этой древнейшей отрасли грузинской филологической науки,—одно из важнейших мест занимают исследования, связанные с установлением текста «Витязя в барсовой шкуре». Несмотря на огромную работу, проделанную в этом направлении, указанная задача далеко еще не решена. Главным препятствием на пути к ее решению является отсутствие древнейших рукописей. Нам неизвестна ни одна рукопись, относящаяся к периоду до XVII в. Существующие же рукописи, отстоящие от эпохи Руставели на четыре и более столетий, происходят из неоднократно переписанных и исправлявшихся списков, и среди них нет ни одной, текст которой не был бы искажен переписчиками и подражателями последующего времени.

Несмотря на это, рукописи (независимо от того, как бы ни были они исправлены и удалены от оригинала) остаются первейшим и главным материалом для установления авторского текста.

Необходимой предпосылкой для осуществления научно-критического издания текста поэмы Руставели является изучение истории текста — выделение основных редакционных типов, изучение их взаимозависимости и установление общего архетипа.

В этом направлении в руствелологии проделана значительная работа. Следует особо отметить заслуги известных исследователей и издателей текста С. Какабадзе и Ю. Абуладзе. Целый ряд вопросов редакционного характера в связи

с изучением отдельных сторон рукописей поэмы поставлен и решен в трудах П. Иоселиани, Ф. Жордания, А. Хаханашвили, Е. Такайшвили, К. Кекелидзе, А. Шанидзе, А. Барамидзе, П. Ингорюва, К. Чичинадзе, Г. Леонидзе, С. Иорданишвили, С. Кубансйшвили, И. Абуладзе, К. Шарашидзе, Г. Мпикадзе и др. исследователей.

За последнее время большую работу в области выделения редакций поэмы Руставели и исследования их взаимосвязи проделал С. Цаншвили. Несколько важных работ опубликовала Ц. Карбелашвили.

В результате проделанного исследования установлен ряд редакционных особенностей рукописей «Витязя в барсовой шкуре». Вместе с тем, однако, множество вопросов требует дальнейшего изучения.

В представленной работе проводится редакционное изучение рукописей «Витязя в барсовой шкуре» по продолжениям поэмы, как-то: сказ о хатайцах (строфы 1780—1867), сказ о хорезмийцах (строфы 1868 — 2024), завешание Тариэла (строфы 2025 — 2049, 2057 — 2063), смерть Тариэла и Нестан (строфы 2064 — 2069), смерть Автандила и Тинатин (строфы 2106 — 2110), плач Фридона над друзьями (строфы 2111 — 2120) и, наконец, эпилог (строфы 2121 — 2126). В эти эпизоды включены: новое завешание Тариэла (строфы 2024¹ — 2024¹⁸); сочиненное Нанучой завешание Автандила (строфы 2070 — 2078, 2050 — 2056) и сочиненные Иосебом Тбилели завешания Тариэла и Нестан (строфы 2063¹ — 2063³⁴) и Автандила (строфы 2079 — 2105).

Эти эпизоды, насчитывающие около 400 строк, написаны разными авторами в разное время руставелевским 16-сложным шаири. Авторы большинства этих эпизодов и время их создания неизвестны. Главные и древнейшие дополнения должны быть сочинены к XV — XVI векам. К ним в XVII в. добавились указанные выше завешания, сочиненные Нанучой и Иосебом Тбилели.

Различные части «Витязя в барсовой шкуре» — пролог, основная часть и продолжения — тесно связаны между собой. В продолжениях поэмы выделяются в основном те же редакционные группы и подгруппы, что и в собственно поэме.

Редакционно эти части мало отличаются друг от друга. Отклонения наблюдаются в основном в отдельных рукописях. Это означает, что вся поэма претерпела редакционные изменения уже после добавления основных продолжений и, в том числе, заключительных глав, повествующих о смерти героев. Поэтому редакционное изучение продолжений должно помочь в редакционном изучении собственно поэмы.

Раньше при рассмотрении рукописей поэмы Руставели продолжениям не уделялось должного внимания. Сейчас в руствелологии в сказе о хорезмийцах и последующих сказах выделены две редакционные группы — краткие и пространные редакции¹: 1. EFIRZH'N'Z' и 2. Все остальные рукописи. Эта классификация основана лишь на одном показателе — строфическом составе рукописей.

На основе изучения строфического состава, заглавий и особенно разночтений продолжения «Витязя в барсовой шкуре» делятся на следующие редакционные группы²:

1. Редакция $\mathcal{C}$ — ABCUXD'X'W'B², от которой после завещания Тарнэла (строфа 2063) отделяются рукописи XD'X'. Эта группа имеет мало особенностей. В самостоятельную редакционную группу она выделяется скорее по признаку целостности. В этом отношении исключение составляет рукопись B². В этой редакции строже соблюдены древние языковые нормы.

2. Редакция $\mathcal{C}$ — DQVF'L'S'F² + D'X'. Рукописи D'X' прибиваются к ней после завещания Тарнэла (строфа 2063). В конце сказа о хатайцах и в большей части сказа о хорезмийцах эта редакция обнаруживает определенное сходство с рукописью G и следующими за ней K'Q'U'.

Из редакции $\mathcal{C}$ в виде подгруппы выделяются рукописи F'L'S'F² + D'X'. Особенно близки друг к другу рукописи DV, F'L' и D'X'F². Возможно, что V переписана непосред-

¹ О рукописях «Витязя в барсовой шкуре» и их литерах см. здесь же, стр. 5—6.

² Литерами основных редакций приняты древнегрузинские заглавные буквы: $\mathcal{C}$ = А, $\mathcal{C}$ = Б, $\mathcal{C}$ = Г, $\mathcal{C}$ = Д.

ственно с D; возможно также, что в рукописи D берет начало архетип группы рукописей D'F'L'S'X'F².

3. Редакция $\mathcal{L}$ — HJKOTG'P' + GK'Q'U' + X. G и последующие рукописи обнаруживают особенное сходство с этой редакционной группой после сказа о хорезмийцах (строфа 2025), хотя некоторые совпадения наблюдаются и до этого. За этой группой рукопись X следует после смерти Тариэла и Нестан (строфа 2064). В главах, следующих за сказом о хорезмийцах, определенное сходство с этой редакцией обнаруживают рукописи V¹ V².

Из редакции $\mathcal{L}$ в виде подгруппы выделяются KOG' и HJTP' + GK'Q'U'; из последних — HP' и GK'Q'U'.

В сказе о хорезмийцах J и T повреждены и восстановлены. J восстановлена по неизвестной рукописи типа H этой же редакции, а T — по неизвестной рукописи редакции $\mathcal{O}$.

4. Редакция $\mathcal{O}$ — EFIRZH'N' + K' + T (восст.) За этой редакцией K' следует в большей части сказа о хатайцах и в начале сказа о хорезмийцах (строфы 1780 — 1810, 1823 — 1875), T — в восстановленных строфах.

Отсюда в виде редакционной подгруппы выделяются H'N', которые буквально следуют друг за другом и обнаруживают наибольшее сходство с рукописью I·K' следует за F.

Эта редакционная группа является наиболее краткой и своеобразной среди продолжений поэмы.

5. Группы рукописей своеобразной редакции — LM'Y', NA'V'V², U'V'V² (Y' — до строфы 1830) и J'Y'Z' (Y' — в строфах 1780 — 1788). Условно здесь же представлены — Y и R'.

Исходя из этого, приходится признать, что X, D'X', Y' и G и следующие за ней K'Q'U' являются рукописями смешанной редакции. В K' выделяются три редакционных слоя, в остальных — по два.

X до смерти Тариэла и Нестан (строфа 2064) совпадает с редакцией $\mathcal{C}$, затем — с редакцией $\mathcal{L}$.

D'X' до завешания Тариэла и Нестан (строфа 2063") следует за редакцией $\mathcal{C}$, затем — за редакцией $\mathcal{L}$.

G с последующими за ней рукописями в конце сказа о хатайцах и большей части сказа о хорезмийцах обнаружи-

васт родство с редакцией Ч, а в других частях продолжений (особенно в конце сказа о хорезмийцах и после этого) — с редакцией Л.

В продолжениях поэмы за G от начала до конца следует Q'. Рукопись K' в строфах 1811 — 1822 сказа о хатайцах и от строфы 1876 сказа о хорезмийцах до конца следует за основными редакциями Ч и Л. В остальных строфах (1780 — 1810, 1823 — 1875) K' совпадает с редакцией Ъ. Приблизительно до строфы 1930 сказа о хорезмийцах U' следует за V¹ V², а затем — за G.

Характерные для смешанных редакций черты обнаруживают и другие рукописи своеобразной редакции.

Каковы взаимоотношения между этими основными редакционными группами и в которой из них лучше сохранился первоначальный текст?

По этому вопросу в руствелологии существует два различных мнения. Одно, традиционное, считает лучшими во всех отношениях рукописи редакции Ъ; второе, новое мнение, отдает предпочтение чтениям редакции Т. Эта оценка относится как к основному тексту поэмы, так и к продолжениям.

Те исследователи, которые отдают предпочтение спискам редакций Ъ, исходят в основном из состава рукописей вообще, особенно — строфического состава³. Другие данные рукописей, а именно разночтения, они почти не учитывают или же учитывают недостаточно.

По строфическому составу в пределах сказа о хорезмийцах, завещаний и смерти героев редакция Ъ самая краткая. В этом отношении она в данных частях противопоставляется всем остальным редакциям.

Еще более наглядны различия с точки зрения содержания: в рукописях пространной редакции действие растянуто, загружено лишними эпизодами, повторениями, мелкими деталями и противоречиями, вследствие чего некоторые места

³ Росту авторитета редакции Ъ способствовало и то, что список Е этой редакции среди дошедших до нас списков представляет собой самую древнюю датированную рукопись (переписана в 1646 г.).

даже непонятны. Подобные недостатки в $\mathcal{D}$ почти не встречаются. Поэтому на первый взгляд создается впечатление, как будто первоначальный текст продолжений поэмы сохранен в редакции $\mathcal{D}$, а в других редакциях он был дополнен вставками последующего времени. Однако тщательное изучение вопроса приводит к противоположному выводу. Первоначальный текст продолжений поэмы лучше всего сохранился в редакции $\mathcal{C}$, точнее — в $\mathcal{C}\mathcal{Ч}$, т. е. в тех случаях, когда редакцию $\mathcal{C}$ поддерживают и списки других редакций. Редакции же $\mathcal{I}$ и $\mathcal{D}$ происходят приблизительно из такой же редакции, какой является и $\mathcal{C}\mathcal{Ч}$.

Это подтверждают, во-первых, существующие отношения между редакциями.

Та или иная рукопись при удалении от своей группы совпадает или уподобляется другой редакции, или какой-либо ее рукописи. Списки редакции $\mathcal{C}$ наиболее монолитны, редко отходят от своей группы. Списки же другой редакции, наоборот, часто отходят от своей группы и при этом нередко совпадают с редакцией $\mathcal{C}$. Аналогичное положение имеет место и в отношении целых редакционных групп. Когда в рукописях «Витязя в барсовой шкуре» в пределах продолжений выделяется та или иная редакционная группа, близко к $\mathcal{C}$ стоит то одна, то другая редакционная группа; самой редакцию $\mathcal{C}$ специфические черты характеризуют в незначительной степени, т. е. она редко удаляется от других.

Особенно близки друг к другу редакции $\mathcal{C}$ и $\mathcal{Ч}$. Обе они в меньшей степени характеризуются специфическими чертами, чем $\mathcal{I}$ и $\mathcal{D}$ в отдельности. С другой стороны, определенное сходство друг с другом проявляют редакции $\mathcal{I}\mathcal{D}$, но не так, как $\mathcal{C}\mathcal{Ч}$. Редакции $\mathcal{C}\mathcal{I}$ и $\mathcal{C}\mathcal{D}$ имеют больше общего друг с другом, чем $\mathcal{I}\mathcal{D}$. Поскольку цельные редакции или редакционные подгруппы и отдельные рукописи при расхождении со своими группами следуют за $\mathcal{C}$, эти редакционные черты, связывающие их с редакцией $\mathcal{C}$, следует считать не проникшими в эти рукописи впоследствии, а более ранними пережитками.

Во-вторых, в списках редакции $\mathcal{C}$ лучше всего сохранились архаические черты. В продолжениях поэмы нередко

встречаются случаи, когда орфографические и грамматические нормы древнегрузинского языка, сохранившиеся в $\mathcal{T}$, изменены в списках других редакций. Сюда относятся, например, согласование прямого объекта во множественном числе на -ბ (в именительном падеже) с глаголом, функция частицы «აღ», образование сослагательного и т. д. Аналогичное положение имеет место и в области лексики. Древние, заимствованные, трудно понимаемые и сомнительные по содержанию слова и выражения, засвидетельствованные в списках $\mathcal{T}$ и в некоторых других редакциях, в списках редакций $\mathcal{L}$, $\mathcal{D}$ и иногда $\mathcal{C}$ заменены более распространенными и легко понимаемыми словами и выражениями.

В-третьих, к весьма важным выводам приводит изучение строфического состава, по которому до сих пор в основном оценивались рукописи «Витязя в барсовой шкуре». Выяснилось, что редакция $\mathcal{D}$ исправлена не только по чтением, но и по строфическому составу. Сказ о хорезмийцах и следующие за ним эпизоды содержат целый ряд важных черт, которые подтверждают, что редакция $\mathcal{D}$ в некоторых случаях является краткой не потому, что в ней сохранен первоначальный состав оригинала, а потому, что она специально сокращена впоследствии.

В сказе о хорезмийцах встречаются три случая, когда в редакции $\mathcal{D}$ объединены или изъяты строфы, части которых сохранены в соседних строфах. Такое же положение в списках $\mathcal{GHJQ'U'}$ подгруппы редакции $\mathcal{L}$ и в завещании Таризла.

Наконец, в-четвертых, анализ отдельных эпизодов позволяет выяснить, чем вызвано то или иное изменение, или откуда оно происходит. В этом отношении особый интерес представляют два эпизода из сказа о хорезмийцах: рассказ о том, как Автандил и Фридон узнали о болезни Таризла, и отправились к нему на помощь (строфы 1910—1924); второй — его продолжение, поездка в Индию и встреча с больным Таризлом (строфы 1925—1937).

Упомянутые редакции здесь больше всего расходятся друг с другом и наиболее своеобразны. Это — именно те места, где в редакциях $\mathcal{TC}$ повествование растянуто, где мно-

го двусмысленных и спорных, а иногда — даже неясных выражений.

В редакциях Γ , Θ и в рукописях $V'V^2$ и M' положение обстоит несколько иначе. В списках Γ и $V'V^2$ строфический состав в основном такой же, как и в $\mathcal{TC}$, но зато по-разному читаются те места, которые в $\mathcal{TC}$ повторяются.

Еще больше различий в Θ . В списках этой редакции отсутствуют многие строфы, имеющиеся в списках других редакций и повторяющие одни и те же эпизоды и детали. В па-личествующих строфах совпадающие строки и выражения читаются иначе.

Одним словом, в Γ , Θ и некоторых рукописях своеобразной редакции многие повторения устранены, хотя и не полностью. В то же время следует подчеркнуть, что в упомянутых редакциях все это осуществляется по-разному. Единобразия нет и между самими этими редакционными группами.

Трудно представить, чтобы отмеченные эпизоды с самого начала были созданы в том виде, в каком они сегодня представлены в списках редакции Γ и в $V'V^2$, или тем более в списках Θ , и подверглись такой перделке, как это имеет место в рукописях остальных редакций, а именно — $\mathcal{TC}$.

В «Витязе в барсовой шкуре» с вставками и продолжениями обычно интерполяторы и переписчики изменяли и исправляли неясные и непонятные для них места, а не наоборот. Тот факт, что редакции Γ и Θ подверглись исправлениям, подтверждается также теми разногласиями, которые существуют, с одной стороны, между этими редакциями, а с другой стороны — внутри этих редакций. Из сопоставления друг с другом редакций сказа о хорезмийцах ясно видно, что редакторы Γ , Θ и рукописей смешанной группы пытаются поправить те повторения и связанные с ними несоответствия, которые, наличествуют в тексте редакций $\mathcal{TC}$. Они подходят к тексту с одной позиции и исправляют его с одной целью, но делают это независимо друг от друга и поэтому приходят к разным результатам.

Указанными особенностями текста самих редакций $\mathcal{TC}$ должны быть обусловлены особенности того оригинала ска-

за о хорезмийцах, которым воспользовался версификатор, автор известной в настоящее время стихотворной версии сказа о хорезмийцах. Библиографические сведения, сохранившиеся в прологе и эпилоге сказа о хорезмийцах и анализ текста этого произведения показывают, что известная сегодня версия сказа о хорезмийцах не является оригинальным произведением этого автора. Он облек в стихотворную форму сочинение Саргиса Тмогвели, которое в подлиннике представляет собой смешанный (прозаический и стихотворный) текст, каким является также продолжение продолжений «Витязя в барсовой шкуре» — «Оманиани», а также «Калила и Димна» и др. В подобных сочинениях то, что сперва рассказано в прозе, затем нередко повторяется в стихах, или наоборот. Так по существу написана «Калила и Димна». Такой же вид должны были иметь в оригинале и рассмотренные эпизоды. Можно полагать, что неизвестный поэт, перелагая в стихи прозаическую часть, использовал ее без изменений, либо с соответствующими исправлениями, оставив на своих местах и стихи оригинала. Там, где в оригинале повествование производилось в различной форме — в прозе и в стихах, — повторения не вызывали никаких неясностей. Но после того, как он был целиком и окончательно переложен в стихи, отличительные признаки оказались стертыми, и мы получили такое непоследовательное повествование, какое представлено сегодня в рукописях ТЧ и некоторых других редакций.

Аналогичные выводы о взаимоотношениях редакций легко получить и при анализе последующих эпизодов. Завешание и смерть героев в рукописях представлены в трех различных видах: подробном, кратком и кратчайшем. В подробном виде они представлены в большинстве списков Т, Ч и Г редакций, в кратком — в списках F1H'N' редакции Д, а в кратчайшем — в списках Е, Т, V'V² и B².

В списках пространной редакции повествование растянуто и изобилует повторениями, кое-какие эпизоды представлены по-разному, в противоречивом виде. Таких повторений и несоответствий меньше в кратких рукописях, а еще меньше их в кратчайших.

Таким образом, с первого взгляда здесь создается впечатление, что первоначальный вид подлинника сохранен в списках кратчайших редакций, его вторичным, частично распространенным видом является большинство списков редакции **Д**, а еще в более распространенном и развитом виде он представлен в списках пространной редакции.

Однако взаимное сравнение этих рукописей показывает, что в действительности мы имеем дело с противоположным явлением. Видимо, краткая и кратчайшая редакции сокращены с единственной целью: избавиться от тех повторений и противоречий, которые встречаются в большинстве списков редакций **С** **Ч**.

Особенности текста пространной редакции, очевидно, были вызваны тем, что завешание Тарнэла (строфы 2025 — 2049, 2057 — 2063) и смерть Тарнэла и Нестан (строфы 2064 — 2069) являлись сочинениями разных авторов. Поэтому в них дважды повторяются одни и те же эпизоды, рассказанные к тому же по-разному. Когда в продолжениях «Витязя в барсовой шкуре» эти сочинения оказались рядом, то указанные несоответствия сразу бросились в глаза, началась их правка, в результате чего мы получили те тексты, которые сохранились в кратких и кратчайших рукописях.

В работе специально подчеркивается, что и в редакции **С** продолжения поэмы не сохранились в чистом виде. Это особенно можно сказать о тех примерах, в которых **С** стоит особняком и расходится со списками других редакций, между которыми имеет место полное совпадение. Не исключено также, чтобы та или иная строфа, имеющаяся во всех рукописях, являлась вставкой, или же то или иное чтение оригинала во всех рукописях читалось в измененном, искаженном виде. Вместе с тем следует учитывать, что переписчики-редакторы «Витязя в барсовой шкуре» были довольно внимательны и обладали достаточным критическим чутьем, так что иногда восстанавливали состав и формы оригинала.

В работе приводятся соответствующие примеры, подтверждающие это положение.

К книге приложена схема, иллюстрирующая взаимоотношение рукописей.

ს ა ძ ი ბ ლ ე ბ ი

1. პირთა სამიხეობი

ბაზშიძე ირაკლი 119.

აღამი 145.

აბულაძე ილია, Абуладзе И. 8, 10, 191.

აბულაძე იუსტინე, Абуладзе Ю. 10, 116—117, 120, 162, 190.

ავთანდილი (ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებები), Автандили (Продолжения „Вепхисткаосани“) 14—15, 17, 31—32, 35, 39, 56, 61—64, 68, 77—78, 90, 102, 117, 150—151, 153—161, 164, 166—175, 177, 180, 191, 196.

არჩილი 162—163.

ასლანიშვილი ვ. 5.

ასმათი (ხვარაზმელთა ამბავი) 150.

აღმურაანთ ბაღდასარაშვილი მუშრიბი გასპარა 120.

ბაგრატ VI 18.

ბარამიძე ალექსანდრე, Барамидзе А. 3, 10, 13, 16—18, 119—120, 122, 144—145, 162—163, 191.

ბეგთაბები 120.

ბერიძე ვუკოლ 13.

ბერძენიშვილი ნიკო 6, 71.

ბაბეშია ნანა 7.

გაწერელია აკაკი 13.

გოგებაშვილი იაკობ 9.

გრიშაშვილი იოსებ 6.

გუგუშვილი მერი 5.

გურგენა: გურგენასეული 11.

Дарчия Б. Ш. 3.

მრისთავი რაფიელ 9.

მახტანგ VI, ვახტანგისეული 5—6, 9—13, 47, 80, 115—117, 119—120.

ვინზე მესხი მელექსე 15—16.

ვისი (ტარაელის ანდერძი) 166.

თარა (ხვარაზმელთა ამბავი) 180.

თაყაიშვილი ექვთიმე, Такайшвили Е. 10, 191.

თბილელი (ტფილელი) იოსებ, Тбилили Иосеб 15, 18, 21, 23, 31—34, 39—40, 46, 62, 130, 168—170, 173, 175, 178, 191.

თეიმურაზ I 16.

თინათინი (ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებები), Тинатин (Продолжения „Вепхисткаосани“) 14—15, 35, 64, 68, 77—78, 155, 166, 169—172, 175, 191.

თმოგველი სარგის, Тмогвели Саргис 16, 162—163, 165, 187, 198. იხ. სარგისი.

თუმანიშვილი გიორგი 12.

ინგოროყვა პავლე, Ингороква П. 10, 18, 119—122, 162—163, 165, 191.

იორდანიშვილი სოლომონ, Иорданишвили С. 10, 32, 121, 191.

იოსელიანი პლატონ, Иоселиани П. 10, 191.

ძაკაბაძე სარგის, Какабадзе С. 10, 12, 19, 115—116, 121, 153, 162, 190.

კარტოზია გურამ 119.

კარბელაშვილი პოლიექტოს, კარბელაშვილისეული 3, 121.

კარბელაშვილი ცილა (მარიამი), Карбелашвили Ц. 11, 53, 85, 141, 191.
 კეკელიძე კორნელი, Кекелидзе К. 6, 8, 10, 12—13, 16—18, 47, 162—163, 165, 178, 191.
 კეკელიძე ლიანა 5.
 ლეონიძე გიორგი, Леонидзе Г. 6, 10, 178, 191.
 ლოლაშვილი ივანე 5.
 ლომაშვილი ჭიბო 13.
 მამუკა [თავაქარაშვილი] 120.
 მახათაძე მიხეილ 12—13.
 მეგრელიძე იოსებ 116.
 მეუნარგია იონა 9.
 მზეხათუნი: მზეხათუნისეული 11, 71.
 მიქაძე გივი, Микадзе Г. 10, 71, 191.
 ნანუჩა, Нануча იხ. ციციშვილი ნანუჩა.
 ნესტან-დარეჯანი, ნესტანი (ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებები), Нестан (Продолжения „Вепхисткаосани“) 12, 14—15, 31, 35, 38, 55, 58, 63, 68, 70, 78, 90, 92, 149—151, 154, 157—158, 166—172, 174—175, 181, 186, 188, 191, 193.
 ნუტუბიძე შალვა 14.
 ომაინი („ომაინიანი“) 70.
 ონიანი შერმადინ 18.
 [ორბელიანი] სულხან-საბა 145.
 პატარიძე რამაზ 8.
 შორდანია თედო, Жордания Т. 10, 191.
 რამადან იხ. რევანოზ.
 რამინი (ტარიელის ანდერძი) 166.
 რატიანი პროკოფი 17.
 რევანოზ, რეოზან, რევაზონ, რევატონ, რამადან (ხვარაზმელთა ამბავი) 178, 181—182.
 როსტომი (ხვარაზმელთა ამბავი) 53, 142.
 რუსთველი (რუსთაველი) შოთა, Руста-

вели Ш. 3—9, 11—13, 15, 18—19, 71, 119, 162, 182, 190—192.

რუხაძე ტრიფონ 17.

საამი (ხვარაზმელთა ამბავი) 53, 142.

საბაშვილი სერაპიონ 18.

სარგისი (ხვარაზმელთა ამბავი) 16, 148, 164. იხ. თმოგველი სარგის.

ტარიელი, ტარიერი (ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებები), Тарил (Продолжения „Вепхисткаосани“) 4, 12, 14—16, 25, 31, 33, 35, 37—41, 54—56, 58, 60, 62—63, 68, 70, 77—78, 90, 92, 102, 117, 150—151, 153—162, 164, 166—177, 179—180, 185—186, 191—193, 196, 199.

შორდრაი 6.

შრიდონი (ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებები), Фридон (Продолжения „Вепхисткаосани“) 14—15, 17, 35—36, 56, 58, 61, 63, 68, 90, 102, 150—151, 153—161, 164, 171—172, 180, 191—196.

მართველიშვილი: ქართველიშვილისეული 9, 115.

ქუმისიშვილი დიმიტრი 13.

შაზანთ ბეჟოა 28.

ყუბანეიშვილი სოლომონ, Кубанейшвили С. 5, 7, 10—11, 31, 191.

შანიძე აკაკი, Шанидзе А. 3, 10, 119—120, 122, 140, 191.

შარაშიძე ქრისტინე, Шарашидзе К. 10, 191.

ჩოლოყაშვილი ქაიხოსრო 17.

ცაიშვილი სარგის, Цайшвили С. 5, 7—8, 10—11, 14, 16—17, 19, 21—22, 53, 85, 117, 119, 121, 191.

ციციშვილები 178.

ციციშვილი ნანუჩა, ნანუჩასეული, На-

119 15, 18, 31—33, 35, 46, 62—63,
77, 168—170, 173, 175, 178, 191.

წერეთელი გიორგი 119.

ზინკარაული ალექსი 140.

პიკინაძე კონსტანტინე, Чичинадзе К.
13—14, 119, 121, 162, 191.

ხახანაშვილი ალექსანდრე, Хаканашви-
ли А. 10, 191.

ჯავახიშვილი ივანე 12.

ჭავჭავაძე მისხილ 13.

ჭაკობია გიორგი 14, 17.

2. სტროფთა სამიგბელი*

693¹—181.

1780—45, 87, 89, 97, 108, 112, 138.

1781—89, 134, 138.

1782—89.

1783—89, 138.

1784—89.

1785—89.

1786—28, 45, 55, 63, 72, 89, 91, 112,
127, 139.

1787—89, 139.

1788—88—89, 97, 108, 138—139.

1789—55, 60, 63, 134.

1790—55, 60.

1792—139.

1795—17, 139.

1801—38, 47.

1802—45.

1805—112, 135, 138—139.

1807—97.

1808—84, 107.

1809—85, 137.

1810—87.

1811—47, 54, 71.

1812—47, 54, 60, 71, 97, 110, 135.

1812¹⁻⁷—60.

1813—47, 54, 71, 85, 97.

1813¹—72.

1814—28, 47, 54, 63, 71, 91.

1815—28, 47, 54, 63, 71, 91.

1815¹⁻³—91.

1817—28, 47, 54, 63, 71, 91.

1818—28, 47, 54, 63, 71, 91, 139.

1819—28, 47, 54, 71.

1820—28, 47, 54, 71, 97, 139.

1821—28, 47, 54, 71, 97, 139.

1822—47, 54—55, 63, 71.

1823—55, 63, 87.

1825—85.

1827—85.

1828—72, 97.

1829—97, 135, 140.

1831—140.

1832—38, 45, 47.

1833—85, 140.

1837—47.

1838—38, 49, 91, 99, 106, 108, 112.

1839—38, 47, 49—50, 85, 91.

1840—49, 108, 140.

1841—38, 50, 91, 99, 106.

1842—80.

1843—80, 135.

1844—80, 135.

1845—80.

1851—107—108.

1852—80, 140.

1855¹⁻³—55.

1857—55.

1858—46, 55, 97, 112.

* აღნიშნულია მხოლოდ ის სტროფები, რომელთა შესახებ წიგნში განმარ-
ტება ან რაიმე ცნობა მოცემული. ის მრავალრიცხოვანი სტროფები, რომელთა
ვარიანტები ნაშრომში უკომენტაროდ არის მოტანილი, აქ აღრიცხული არ არის.

- 1859—46—47, 97.
 1860—80, 97.
 1861—97.
 1863—135.
 1864—38, 47, 109, 138.
 1865—37.
 1865¹—72.
 1866—37, 78, 80, 108, 172.
 1867—28, 37, 58, 80, 172.
 1868—28, 37, 53, 56, 74, 85, 91, 97,
 102.
 1869—37, 48, 55, 73, 91, 97, 148—149.
 1870—37, 53, 55, 71, 97, 148—149.
 1871—37, 53, 55, 71, 73, 165.
 1872—37, 55, 71, 73, 165.
 1873—37, 53, 55, 71, 73, 108.
 1874—55, 71, 73, 91.
 1875—47, 54—55, 71, 87, 123.
 1876—37, 55—56, 71, 85, 123—124,
 141, 146.
 1877—37, 53, 55, 71, 123, 137, 146.
 1878—55, 71, 109, 124.
 1879—53, 87, 124, 135, 180.
 1880—97, 124.
 1881—125.
 1882—73—74, 108, 110, 125.
 1883—125.
 1883¹—60, 94.
 1884—126.
 1885—126.
 1886—25, 63, 73—74, 178—183.
 1887—73, 179.
 1888—179.
 1889—55, 71, 73—74.
 1890—71, 97, 141—142.
 1891—97.
 1892—142.
 1894—107.
 1895—142.
 1897—73.
 1898—74, 85, 142.
 1899—26, 38, 47, 74, 109, 142.
 1900—97.
 1901—28, 73, 97.
 1902—26, 38, 47, 73.
 1903—176.
 1904—143, 146.
 1905—88, 93—94, 143.
 1906—97.
 1907—56, 73—74.
 1908—56, 60, 63, 73.
 1909—55, 73, 136.
 1910—56—57, 63, 74, 97, 154, 156.
 1911—56, 74, 97, 154.
 1912—73, 97, 154, 156.
 1913—138, 154, 156.
 1914—55, 71, 154.
 1915—73, 85, 93—94, 156, 160.
 1916—73, 93, 156.
 1917—73, 156.
 1918—73, 155—156, 165.
 1919—25, 38, 50, 55, 74, 93, 108, 130,
 155, 165.
 1920—55, 71, 155—156.
 1921—55, 73, 155.
 1922—55, 73, 155.
 1923—55, 63, 155—156.
 1924—55, 136, 156, 160, 164.
 1925—55, 74, 157, 160.
 1926—55, 157, 160—161.
 1927—55, 73, 157, 161, 164.
 1928—55, 74, 157, 160, 164.
 1929—55, 73, 157—160.
 1930—47, 54—55, 57, 73, 99, 102, 109,
 143, 157—160.
 1931—55, 143, 157, 160.
 1932—55, 93, 97, 158, 160.
 1933—55, 94, 158—161, 164.
 1934—55, 63, 74, 149—150, 160.
 1935—55, 71, 74, 149—150, 160.
 1936—157—161.
 1937—73, 158—159, 164.
 1938—73, 88, 93—94, 164—165.
 1939—73, 164.
 1940—25, 63, 74, 146.
 1942—73—74.
 1943—74, 143, 150—151.
 1944—74, 97, 143, 150—151.
 1945—38, 73, 97, 109, 143—144.
 1946—60, 144.
 1947—38, 55, 71, 73—74, 109.
 1948—165.

- 1949—73, 144.
 1950—88.
 1951—73, 88—89, 146—147.
 1952—73, 97.
 1953—97.
 1956—89.
 1957—165.
 1958—73.
 1959—73—74, 137, 165.
 1960—38, 109.
 1961—144.
 1962—63, 89.
 1963—89, 138.
 1964—88—89.
 1965—89.
 1966—88—89.
 1967—88.
 1968—97.
 1970—38, 109, 144.
 1971—138.
 1972—144.
 1973—88, 165.
 1974—88—89, 97, 137, 165.
 1975—38, 88—89, 97, 109, 165.
 1976—74, 100, 165.
 1977—74, 98, 165.
 1978—26, 165.
 1979—88, 144, 165.
 1981—73—74, 97, 100, 165.
 1982—100, 144.
 1983—73, 88—89, 96, 144.
 1984—73, 97, 144.
 1985—97—98, 100, 144.
 1986—97, 100, 165.
 1987—53, 74, 98, 100.
 1988—73, 88, 93—94, 97—98, 165.
 1990—55, 94.
 1990¹⁻²—56.
 1991—57, 93, 165.
 1992—144, 165.
 1993—145.
 1995—97, 145.
 1997—165.
 2000—165, 180.
 2001—93.
 2002—94, 136.
 2003—145, 180.
 2006—97.
 2007—85.
 2010—145.
 2011—94, 107.
 2012—136.
 2013—85, 94.
 2015—94.
 2017—165.
 2018—55.
 2019—28, 55.
 2020—55, 94, 145.
 2022—63.
 2023—63, 102, 165.
 2024—16, 37, 68, 77—78, 85, 165.
 2024¹⁻¹⁸—60.
 2024*—32, 78, 80, 172, 177.
 2024**—37, 58, 77, 80, 102, 172—173, 177.
 2024***—77.
 2025—25, 55, 58, 70, 78, 136—137, 145, 168, 174.
 2026—26, 78, 145, 168.
 2027—77.
 2028—26, 78, 168.
 2029—25, 77.
 2030—26, 78, 166, 168.
 2031—26, 78, 168.
 2032—26, 78, 146, 166, 168.
 2033—25, 77, 166.
 2034—78, 136, 166, 168.
 2035—77.
 2036—25.
 2038—166.
 2039—69, 166.
 2040—69.
 2042—25, 77, 166.
 2043—78, 168.
 2044—25, 69, 77.
 2045—69.
 2046—166.
 2047—88, 93.
 2048—25, 77, 90, 168.
 2049—31, 64, 78, 90, 151—153, 168.
 2050—31, 35, 55, 59, 62, 90, 168—169, 171, 174.

- 2051—31, 35, 44, 55, 90.
 2052—31, 35, 55, 90.
 2053—31, 35, 55.
 2054—31, 35, 55, 90.
 2055—31, 35, 90.
 2056—31, 35, 90, 168—169, 171, 174.
 2057—25, 31, 64, 77, 90, 151—153.
 2058—64, 90, 151—153, 167.
 2059—64, 90, 151—153, 167.
 2060—16, 90, 167.
 2061—90, 167—168.
 2062—25, 77, 90, 166.
 2063—16, 37, 40, 43, 54, 78, 88, 93,
 167—169.
 2063¹—40, 46, 130.
 2063²—41.
 2063¹³—41.
 2063¹⁶—41.
 2063²²—41.
 2063²⁴—37.
 2063²⁵—37.
 2063²⁶—37.
 2063²⁹—37, 41.
 2063³¹—37.
 2063³²—37, 41.
 2063³⁴—40, 130.
 2064—35, 55, 68, 70, 102, 169—170,
 172.
 2065—35, 68, 168, 171.
 2066—35, 68, 90, 168.
 2067—35, 68, 90, 168.
 2068—35, 55, 58, 68, 90, 102, 167, 172.
 2069—35, 55, 58, 63, 78, 90, 102,
 168—172, 174.
 2069¹⁻²—63.
 2070—46, 59, 77, 90, 167—168, 173.
 2071—90.
 2072—90.
 2073—90.
 2074—77—78, 90, 167, 173.
 2075—90, 167.
 2076—48, 55, 69, 90.
 2077—48, 55, 90.
 2078—32, 55, 90, 168.
 2079—40.
 2085—44.
 2086—44.
 2092—44.
 2094—41.
 2097—41.
 2099—38.
 2105—40.
 2106—35, 55, 68, 77—78, 90, 102, 167,
 169—171.
 2107—55, 68, 78, 102, 171—172.
 2108—46, 55, 59, 68, 78, 102, 170, 172.
 2109—46, 55, 62, 64, 68, 77—78, 82,
 102, 172.
 2110—55, 62, 64, 68, 78, 167, 169—
 172.
 2111—35, 55, 62, 64, 68, 77—78, 85, 173.
 2112—35, 55, 62, 64, 68, 172.
 2113—35, 55, 62, 64, 68, 85, 172.
 2114—35, 55, 60, 62—64, 68, 172.
 2115—35, 55, 64, 68.
 2116—35, 55.
 2117—35, 55, 64, 171.
 2118—35, 43, 55, 64, 74, 78, 171.
 2119—35, 38, 55, 64.
 2120—35, 45, 64, 77—78.
 2120¹—58, 78, 85.
 2121—15, 35, 55, 64, 77—78, 90, 102,
 173—174.
 2122—35, 77, 82, 102, 173.
 2123—35, 77—78, 82, 172—173.
 2124—35, 77, 82, 102.
 2124¹⁻²—77—78.
 2125—35, 77—78, 82, 102.
 2126—35, 38, 77—78, 82, 90, 102.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა	3
შესავალი	8
თავი პირველი, რედაქციული ჯგუფები და ქვეჯგუფები	21
1. ტ რედაქცია	25
2. ყ რედაქცია	37
3. ლ რედაქცია	54
4. თ რედაქცია	71
5. თავისებური რედაქციის ნუსხები	87
თავი მეორე, რედაქციათა ურთიერთმიმართების საკითხები	115
ძირითადი დასკვნები	185
სქემა	189
Резюме	190
ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი	200
1. პირთა საძიებელი	200
2. სტროფთა საძიებელი	202

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

•

გამომცემლობის რედაქტორი გ. გოგიავა
ტექნორედაქტორი ნ. ოკუჯავა
მხატვარი მ. თუშმალაშვილი
კორექტორი ე. ჩიხლაძე

გადაეცა წარმოებას 25.11.1974; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23.12.1975;
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 13.0;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 12.56;

უე 01170;

ტირაჟი 1200;

შეკვეთა № 3424

ფასი 1 მან. 45 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР. Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19